चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ।

(ग्रन्थसंख्या १७)

प्रकरणपञ्चिका

नाम

प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् ।

महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्र-
विरचितम् ।

अङ्करोपनामक श्रीमुकुन्दशास्त्रिणा शोधितम् ।

काश्याम् ।

विद्याविलास-नाम्नि यन्त्रालये, हरिदासगुप्तेन
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।
सन् १९०४ ईस्वी

वैक्रम संवत् १९६१

शुभम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ विज्ञापनम् ॥

अयि सकलमीमांसारसपिपासवस्तत्रभवन्तो धिषणैकधना धीरवराः ! इदं वो विदितमस्तु संप्रति सन्ति नानाविधा मुद्रिता अमुद्रिताश्च जगति लब्धप्रतिष्ठाः परश्शता मीमांसासन्दर्भा भट्ट मतप्रतिपादकाः। किन्तु तत्र गुरुमतस्य पूर्वपक्ष एव विलोक्यते न तु सिद्धान्तः, अत्र महामहोपाध्यायप्रभाकरापरपर्यायगुरुमतस्य राद्धान्तोऽस्ति, प्रभाकरशिष्यः शालिकनाथ इमं निबन्धं-जग्रन्थ सोऽयं प्रकरणपञ्चिकाऽभिधः प्रबन्धः सर्वांशेनोत्तमतया ऽतीव प्राचीनतया च खण्डितोऽपि लोके प्रकाशमर्हतीति सुविचार्य प्रथमतः ७८ पत्रात्मक एव काशीविद्यासुधानिधिनामके पण्डितपत्रे श्रीमन्महाशयग्रिभिधसाहबानुमत्या विद्वज्जनमनोरञ्जनाय संशोध्य विट्ठलशास्त्रिणा संमुद्य प्रकाशितः। ततो व्यतीतेषु कतिपयेषु वर्षेषु कस्य चिन्महाराष्ट्रब्राह्मणस्य सद्मनि तस्यैव पुस्तकस्य शतत-मपत्रमारभ्य षड्विंशतिर्जीर्णानि पत्राणि समुपलभ्य श्री ६ परम-गुरुवरबालशास्त्रिचरणैः पण्डितपत्रे संमुद्य प्रकाश्य समाप्तिमनायि लिखितश्चान्तिमे पत्रे समाप्ता चेयं प्रकरणपञ्चिकेति अत एवास्ये-यत्तापि सम्यगेव निश्चिता, यतो यावत्पर्यन्तं च खण्डितोऽस्ति तत् पत्रयोरधष्टिप्पणीदानेन विशदीकृतमस्ति। खण्डितोऽपि संस्कृत-प्रौढतया ग्रन्थस्यैकस्याध्ययनेन गुरुमतस्य व्यक्तमेव शीघ्रं ज्ञायमा-नतयाऽवश्यमेव सङ्ग्राह्योऽयं निबन्धराजः सम्प्रति पण्डितपत्रस्य कतिपयभागस्य दुर्लभतया बहुशोऽन्वेषणेन लब्धेऽपि परस्परनिरपे-क्षनानाग्रन्थकतिपयपत्रसंवलिततया प्रत्यङ्कं तस्य एकग्रन्थस्य कृते ऽनेकग्रन्थसङ्ग्रहप्रयासबाहुल्यं विलोक्य, अल्पेनैव मूल्येन विद्या-र्थिजनस्य सौलभ्याय पण्डितपत्रादुद्धृत्य श्रीमन्महामहोपाध्यायचि-त्रधरमिश्रस्य पुस्तकमेकं प्राप्य, तेन अडकरोपनामकमुकुन्दशास्त्रिद्वा-रा पुनरपि संशोध्य स्वकीयविद्याविलासनाम्नि यन्त्रालये मुद्र-यित्वा प्राकाश्यं नीतः। अत्र कृतेऽपि शोधनप्रयासे दृष्टिदोषात् सीसकाक्षरयोजनादोषाद् वा जातस्खलनं स्वयं संशोध्य सफल-यन्तु मत्परिश्रमं महाशया इति करयुगलमुकुलितं विधाय भूयो भूयः प्रणतः प्रार्थयामि श्रीमतो गुणैकपक्षपातिनो धीमतः।

चौखम्बासंस्कृतमासिकपुस्तकाध्यक्षो हरिदासगुप्तः।

मीमांसादर्शनम् ।

प्रकरणपञ्चिका ।

श्रीमच्छालिकनाथमिश्रविरचिता ।

श्रीगणेशायनमः ।

स्वाध्यायविधिवाक्यार्थविचारे प्रयतामहे ।
प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या मीमांसारम्भसिद्धये ॥ १ ॥

अत्र केचिदाचक्षते, न मीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति, तद्धि वेदवाक्यार्थविचारोपायभूतन्यायनिबन्धनं, नच वेदवाक्यार्थो विचार्यो विचारस्य विषयभूतोऽस्ति, नाप्यसौ विचार्य निर्णीतः प्रयोजनमवकल्पतेऽपुरुषार्थत्वात्, पुरुषार्थत्वे हि तस्य नोदनैव प्रमाणं स्यात् । नचाविवक्षितार्था सा प्रमाणं भवितुमर्हति । ननु शब्दानामौत्पत्तिकत्वादर्थपरत्वस्य नाऽविवक्षितार्थता युक्ता ? सत्यमेवं वेदेनैव त्वन्यपरतामवगमयताऽविवक्षितार्थता ऽऽपाद्यमाना न शक्या वारयितुं, तथाहि, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति परप्रेरणात्मकविध्यवरुद्धा भावना तव्यप्रत्ययवाच्या प्रतीयते, साच स्वभावतो भाव्यं करणमितिकर्तव्यताञ्चापेक्षते, तत्र न तावदध्ययनमेव समानपदोपात्तं भाव्यतया सम्बन्धमर्हति, अपुरुषार्थत्वात्, तस्मिन्हि भाव्यतया स्वीक्रियमाणे पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, परप्रेरणात्मकविधिव्यापारभङ्गप्रसङ्गात् । नाप्येकवाक्यतया समभिव्याह्रियमाणस्य स्वाध्यायस्य भाव्यतया सम्बन्धोऽवकल्पते, विध्यानर्थक्य

प्रसङ्गात्, अन्तरेणापि हि विधिं प्रतीयतएवाध्ययनेन स्वाध्यायोऽवाप्यतइति । नच व्रीहीनवहन्तीतिवन्नियमार्थो विधिरिति शक्यते वक्तुम्, अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य; न खल्वयनस्य क्रत्वर्थत्वे किंचन प्रमाणमस्ति, अक्रत्वर्थश्च न नियमस्य विषयः । अवघातादयो हि क्रतावेव नियम्यन्ते न तण्डुलादिस्वरूपे । अवघातेनैव सम्पादितैस्तन्दुलैः क्रतुफलभावनासिद्धिरिति । प्रमाणान्तरस्याविषयत्वात्तेनैव सिद्धिरिति न किंचिद्विरुद्धं । स्वाध्यायस्वरूपग्रहणं त्वध्ययनेनैव सिध्यतीति नियम्यमानं मानान्तरविरुद्धं, स्वयमनधीयमानस्यापि परपुरुषाधीयमानस्वाध्यायग्रहणदर्शनात् । नचाध्ययनस्वीकृतेनैव स्वाध्यायेन क्रतुफलभावनासिद्धिरिति, अक्रत्वर्थतया क्रतुसंस्पर्शाभावेन नियमानुपपत्तेरिति ।

एतेनैवार्थावबोधस्यापि भाव्यतया सम्बन्धो निरस्तो वेदितव्यः । तथा हि, यद्यप्यधीतात्स्वाध्यायात्फलवत्कर्मविबोधो दृश्यतइति तस्यैव भाव्यता ऽवसीयते तथापि विनापि विधिनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामध्ययनस्यार्थावबोधसाधनत्वावगमाद्विधिरनर्थक एव । न चाध्ययनेनैवार्थावबोधो भावयितव्य इति नियमविधेरर्थवत्ता, प्रकारान्तरेणापि तत्संभवान्नियमानुपपत्तेः । नचाध्ययनेनैवार्थमवबुध्यानुतिष्ठतां क्रतुफलभावनासिद्धिरिति नियमः संभवति, अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य । तस्माद्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्ग एव भाव्यतया कल्पयितव्ये प्राप्ते फलमात्रे यो निर्देशादित्यार्थवादिकमधुघृतकुल्यादि—तृप्तपित्रादिप्रसादलभ्यसर्वकामफलावाप्तिरेव भाव्यतया ऽवसीयते । नन्वाद्याध्ययने न किंचिदार्थवादिकं फलं श्रूयते, तत्रैषामर्थवादानामश्रवणात्, धारणजपयज्ञविध्यर्थवादा ह्येते,

तदाहुर्वार्त्तिककारमिश्राः ।

"आद्ये त्वध्ययने नैव काचिदस्ति फलश्रुतिः ।
धारणे जपयज्ञे च या सा ऽप्येवं निवारिता" ॥

इति । सत्यमेवं, तथापि तेषामतिदेशतोऽपि लब्धेर्युक्तैव तदीयफलस्य भाव्यता, तथाहि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावनेऽवगम्येते शब्दभावनाऽर्थभावना चेति । तत्र शब्दभावना परप्रेरणात्मिका तस्याः पुरुषप्रवृत्तिर्भाव्या, तया च प्रेरणया सह यो लिङादीनां वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः स तत्र योग्यतया करणं, तदाहुर्वार्त्तिककार मिश्राः; "लिङादयो हि प्रेरणां कुर्वन्त्यभिदधति चेति" प्रवर्त्तरुच्युत्पादनयोग्यतया चार्थवादिकी स्तुतिरितिकर्तव्यता । तदेवमध्ययनविधौ साक्षादश्रुतार्थवादके शब्दभावनायामितिकर्तव्यताभूतार्थवादकाङ्क्षिण्यां जपयज्ञाऽध्ययनातिदेशेनाऽर्थवादाः स्वीक्रियन्ते । तदाहुर्वार्त्तिककार मिश्राः "अनुषङ्गानुमानाद्यैर्लभ्यन्ते ऽन्ये ऽतिदेशत इति" ते चातिदिष्टा अर्थवादा अर्थभावनायां फलं समर्पयन्ति रात्रिसत्रवत्, एवमार्थवादिके फले भाव्यतयाऽवसितेऽध्ययनं समानपदोपात्तं करणाकाङ्क्षापरिपूरकत्वेन समर्प्यते । एवञ्च यदेकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमितिन्यायेन स्वाध्यायशब्दवाच्योऽक्षरराशिरप्यध्ययननिर्वृत्त्यर्थ एवावसीयते । एवञ्चानन्यपरत्वादक्षराणां तेभ्योऽर्थ प्रतिपत्तिरेवानुपपन्ना, व्युपत्तिविरहात्, वृद्धव्यवहारे ह्यनन्यपराण्येवाक्षराण्यर्थावबोधकतया व्युत्पन्नानि, व्युत्पत्त्यपेक्षश्च शब्दो ऽर्थावबोधकः । यः पुनरन्यपरेभ्यो ऽप्यक्षरेभ्यो ऽर्थावगमः स सामान्यतोदृष्टनिबन्धनान्यपरत्वभ्रान्त्या भ्रान्तिरेवेति मन्तव्यम् । अप्रतीयमानश्चार्थो न विचारस्य विषयः नापि प्रयोजनमिति विचारस्तावन्नारब्धव्यः, तदनारम्भे च तदुपायभूतन्यायपरिज्ञानमप्यनुपयोगि तदनुपयोगे च तन्निब-

न्थनं मीमांसाशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ॥

राद्धान्तस्तु। स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात्स एव भाव्यतया ऽवसीयते, यद्यपि नित्यत्वान्निर्वर्त्त्यकर्मता नास्ति स्वाध्यायस्य विकार्यकर्मता वा, अध्ययनेन तस्य विकारानुपपत्तेः तथापि प्राप्यतया तस्य कर्मता नानुपपन्ना, अतएव प्राप्यकर्मोदाहरणं वृत्तिकारस्य वेदाध्ययनं, यच्च कर्म तदर्थैव क्रिया युक्ता, सो ऽयं श्रौतो विनियोगः, नच स्वाध्यायस्य सक्तुवच्छेषित्वमनुपपन्नं? फलवदर्थावबोधोपयोगित्वात्। यद्यपि चार्थविबोधोपयोगित्वमध्ययनात्प्राङ्नावगम्यते तथापि पश्चाद्भाव्यपि भवत्येव प्रयोजनं भाविनापि चोपयोगेन शेषित्वं नानुपपन्नम् अग्निवत्। उत्पन्नानां ह्यग्नीनां विनियोगावगमो नावगतविनियोगानामुत्पत्तिः आहवनीयादिशब्दानामलौकिकार्थतया प्राग्व्युत्पत्त्यवगमादर्थानवगतेः होमादिषु विनियोगासंभवात्, तथा चोक्तम् " भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति" ननु चार्थावबोधोपयोगितया संस्कारविधिरनर्थक एवेत्युक्तं? नानर्थको नियमार्थतया ऽर्थवत्त्वात्, ननु च नियमो न सम्भवति अक्रतुसंस्पर्शित्वादित्युक्तं, न, सम्भवति, स्वाभाविकार्थपरत्वानुसारेण क्रत्वनुप्रवेशे तुल्यताया एवोचितत्वात्, यदि खल्वध्ययनविधेः क्रत्वनुप्रवेशिता नाश्रीयते तदा शब्दानां वृद्धव्यवहारव्युत्पन्नानां स्वाभाविकार्थपरता हीयते, जहत्स्वार्थत्वं च न न्याय्यमिति, क्रतुफलभावनानुप्रवेश्ये वाध्ययनसंस्कारो युक्तः, तत्र कर्मविधिष्वेव नियमवर्णना अध्ययनाविर्भावितैरेव कर्मविधिभिरर्थमवबुध्यानुतिष्ठतां क्रतुफलभावनासिद्धिरिति, अर्थवादेषु त्वध्ययनाविर्भावितार्थवादप्ररोचिताः क्रियमाणाः क्रतवः फलभावनाया अलमिति। मन्त्रेषु पुनरध्ययनपरिगृही-

तैरेव मन्त्रैः क्रतुषु स्मरणीयपदार्थस्मरणं फलभावनानुगुणमिति, अध्ययननियमाश्रितश्च कालनियमो व्रतादिनियमश्च ।

"श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि, ।
युक्तश्छंदांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥
व्रतपूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
व्रतमध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु व्रतदुत्तरमि"ति ॥

एवञ्चान्यपरत्वादक्षराणां फलवत्कर्मावबोधोत्पत्तेर्विचारस्य विषयप्रयोजनलाभाच्छास्त्रस्यारम्भणीयत्वं विषयप्रयोजनलाभे च विचारस्याध्ययनानन्तरमुपनिपातितत्वाद् गुरुकुलस्थितेरर्थवत्त्वात्तन्निवृत्तिमध्ययनानन्तरमाप्तां स्मरद्वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिवचनमपन्यायमूलं दर्शयन्नर्थावबोधपरतया स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थतां मन्यमानः सूत्रकारो विचारस्य विषयं प्रयोजनं चाह "अथातो धर्मजिज्ञासे"ति । एतच्च व्याख्यातम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम्, ।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमि"ति ।

तदयुक्तम् । न हि लिङादियुक्तवाक्येषु भावना भाव्यान्तरमपेक्षते अपूर्वस्य भाव्यस्य स्वशब्देनाभिहितत्वात्, लिङादयो हि भाव्यकोटिनिविष्टप्रधानभूतापूर्वोपसर्जनतापन्नामेव भावनामभिदधतीति विषयकरणीये निपुणतरमुपपादितम्, अतो न पूर्वपक्षे भाव्याकाङ्क्षायामार्थवादिकफलसम्बन्धः । नापि सिद्धान्ते स्वाध्यायस्य साध्यतयान्वयः कथं तर्हि विश्वजिदादिषु स्वर्गादिफलकल्पनं, यथा तत्तथा निशम्यतां, यदपूर्वं कार्यभूतं प्रतीयते तद्विषयत्वेन सम्बन्धकरणीभूतयागाद्यनुष्ठानाधीनात्मलाभं, नच विना कर्त्रा तदनुष्ठानोपपत्तिः ?

नचाधिकारं विना कर्तृत्वलाभः ? नच नियोज्यमन्तरेणाधिकारसिद्धिः ? न वा विशिष्टो नियोज्यो ऽवकल्पतइति विशेषणभावेन स्वर्गकामना परिकल्पते, स्वर्गकामना चेन्नियोज्यविशेषणं ततोऽग्निहोत्रादिवत् स्वर्गस्यापि नियोगतः सिद्धिरिति। भवत्वेवम् अत्रापि तर्हि नियोज्यविशेषणतयैवार्थवादिकं फलं रात्रिसत्रवत्सम्बध्यतां ? न। अन्यतोऽनुष्ठानसिद्धेः, कुतोऽन्यतः ? आचार्यकरणविधिप्रयुक्तेः, कः पुनराचार्यकरणविधिः ?

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते"॥

इति स्मरणानुमितः शिष्यमुपनीय वेदाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदित्येवं रूपः, अलौकिकं चाहवनीयादिवदाचार्यकमिति तन्निष्पत्त्युपायविधानं युक्तमेव, तत्रार्थादाचार्यो बुभूषत एवाधिकारो धनार्जननियमवत्, तत्र शिष्यं प्रति विहितद्धिताचरणदक्षिणादानदर्शनात्तल्लिप्सोरेवाचार्यभवनेच्छा। यथा दीक्षणीयया दीक्षितत्वसिद्धिः। तथा वेदाध्यापनेनाचार्यत्वसिद्धिः। उपनयनं च क्रामसेयनाध्यापनसमानकर्तृकमवम्यमानमेकप्रयोगतया विना समानकर्तृकत्वासंभवादङ्गाङ्गिभावेन च विना एकप्रयोगत्वानुपपत्तेराचार्यकभावनाकरणीभूतमध्यापनं प्रत्यङ्गत्वेनावतिष्ठते। तदाश्रितश्चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिनियमः, उपनयनं च स्वभावत उपनेयासत्तिप्रयोजनकमिति तद्वारेणैव तस्याङ्गत्वं, न चाध्यापनं प्रत्यनुपयोगिन उपनेयस्यासत्तिरध्यापनोपयोगिनीत्युपनेयस्य कर्मापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनं विधीयमानमुपनेयस्य कर्मेत्यवगम्यते, अध्ययनं चाध्यापनोपयोगीति सिद्धमेतत्। तेनायमध्येष्यमाणस्य माणवकस्योपनयनमध्यापना-

ङ्गमित्यध्यापनविधिः स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुञ्जानस्तस्यान्यथानुपपत्त्याऽध्ययनमपि प्रयुङ्क्ते । तत्प्रयुक्ताध्ययननिष्पत्त्या च लब्धसिद्धिरध्ययननियोगो नाधिकारान्तरमपेक्षते, अतो नायं विश्वजिन्न्यायस्य विषयः, नापि रात्रिसत्रन्यायस्य, अनन्यप्रयुक्तविषयनियोगगोचरत्वात्तयोः, अत एव प्रयाजादिनियोगेषु तयोरनवसरः । सिद्धान्ते तु कामश्रुतिप्रयुक्तमध्ययनमिति विद्यासाध्येष्वपि कर्मसु शूद्रादीनामधिकारः स्यात्, अतो ऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य येषामेवोपनयनं तेषामेव तत्प्रयुक्तमन्त्रलाभाच्छूद्रादीनामनधिकारः । एवञ्च विध्यन्तरप्रयुक्ते ऽध्ययने न रात्रिसत्रन्यायेन पूर्वपक्षाशङ्कोचिता । नचातत्प्रयुक्त्या पूर्वः पक्षः । तत्प्रयुक्त्या च राद्धान्त इति युक्तं ? अतत्प्रयुक्तत्वे कारणाभावात् । यच्चोक्तं नियमार्थो विधिरिति; तदयुक्तं । स्वाध्यायाध्ययनस्य नियोगनिष्पत्त्यर्थतया विधानेन वचनस्यार्थवत्त्वात् । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन विधिरभिधीयते, नचावहन्त्यादिष्विव क्रतुविषयनियोगानुवादो ऽयमत्रकल्पते ? असंनिधानात् क्रतुनियोगानां । सन्निधानवशेनैव प्रकृतनियोगप्रत्यभिज्ञानात्तत्र क्रतुनियोगानुवादोपगमः; न चेह सन्निधानमस्ति, नापि पर्णमयी जुहूर्भवतीतिवत् पदार्थसम्बन्धमुखेन क्रतुविनियोगप्रत्यभिज्ञानं ? स्वाध्यायस्य व्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात्, हुमित्येवमादीनामनर्थकानां स्वाध्यायान्तर्गतिदर्शनात् । यत एवात्र नियोगः साध्यतयाऽवगम्यते अत एव स्वाध्यायस्य नेप्सितकर्मतया सम्बन्धोऽवकल्पते ? एकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयविरोधात् । नच स्वर्गादिवत् स्वाध्यायस्य नियोज्यविशेषणतयाऽन्वयादविरोधः ? अनियोगफलत्वात्स्वाध्यायग्रहणस्य, यदेव हि नैयोगिकं फलं तदेव

साध्यतया नियोज्यविशेषणं नान्यदिति तृतीये दर्शितम् “ अ-नभिज्ञो भवान्विषयनियोज्यानामि ” त्यत्र, अतोऽध्ययनविषय-नियोगप्रतिपादनेनैव तस्यार्थवत्त्वान्न क्रतुप्रवेशकल्पनया निय-मार्थता विधेः ।

अन्ये पुनरेवं पूर्वपक्षयन्ति; अध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययन-मध्यापनाङ्गभूतं तन्निष्पत्त्यर्थतया च स्वाध्यायस्यान्यपरत्वाद-विवक्षितार्थतेति, तदयुक्तं, प्रयुक्तिमात्रेण तादर्थ्यानुपपत्तेः । स्यान्मतं; यथा प्रजापतिव्रतेषु स्वतन्त्रकर्त्रवगमात्तद्धेतुभूता-धिकारसिद्ध्यर्थं नियोज्यपरिकल्पनं तथा प्रयुक्तिदर्शनात्ताद-र्थ्यमिति । तन्न । प्रयुक्तेस्तादर्थ्यव्यभिचारात् । असत्यपि ताद-र्थ्ये केवलोपकारकतामात्रेणाध्ययनस्य क्रतुविधिभिः प्रयुज्य-मानत्वात् । कथं तर्हि पश्वेकत्वादीनामङ्गत्वं ? न तावद्विभक्ति-रेव क्रतुसम्बन्धितयैकत्वमभिधत्ते येनारुण्यवद्वाक्येन विनियोगः स्यात् ? विभक्तयो हि प्रातिपदिकार्थगतमेव स्वार्थं श्रुत्याभिद-धति, नापि करणभूतस्यैकत्वमुच्यते संख्यान्वितस्य वा कर-णत्वं ? करणत्वैकत्वयोर्युगपदभिधानात्, अतो न वैनियोगिकं शेषत्वं विभक्त्यभिहितायाः संख्यायाः । उच्यते च शेषत्वं तच्च प्रयुक्तिकृतमेव, मैवं, न तत्रापि शेषत्वमौपादानिकं किन्तु लौ-किकमेकवस्तुसामर्थ्यमेव लिङ्गमुच्यते, संख्या च स्वभावत-एव संख्येयावच्छेदिकेति संख्येयार्थैव, किं तु संख्येयभूतप्रा-तिपदिकार्थमात्रसम्बन्धे ग्राहकान्वयव्याघातापत्तेर्ग्राहकीय-भूतपश्वादिसम्बन्ध औपादानिकः, सन्निधिसमाम्नानमात्रेण हि विभक्त्यर्थस्यापि ग्राहकं प्रत्यैदमर्थ्येनान्वितस्यैवाभिधानं, तदन्यथानुपपत्त्या च केवलाभिधाननिबन्धनं स्वरूपसम्बन्धम-तिलङ्घ्य साधनीभूतसंख्येयसम्बन्धाध्यवसानमिति नौपादा-

निकं तत्रापि शेषत्वं । भवतु तर्हि लिङ्गादेवाध्ययनस्यापि अध्यापने विनियोगः । नैवं भवितुमर्हति सामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वाल्लिङ्गविनियोगस्य न चास्य सामान्यसम्बन्धापादकं किञ्चिदस्ति प्रमाणं, ननु णिच्छ्रुतिः प्रकृत्यर्थभूतस्याध्ययनस्य शेषतामापादयतीति, तन्न, प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यव्यवहारोत्पत्तिहेतुत्वाद्विपरीतशेषत्वापत्तेः, वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि त्वध्ययनस्याध्यापनं प्रति विनियोजकतया नाशङ्कनीयान्येव । ग्रन्थविरोधश्चाङ्गत्ववादिनां; यत एवमाह भगवान् " प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्च भवति संशय " इति ॥

तस्मादनङ्गतयैव पूर्वपक्षणीयं, कथं पुनरनङ्गतया पूर्वपक्षयितुं शक्यते ?, उच्यते, सर्वो हि विधिरधिकारपर्यवसायी, न चाध्ययनविधौ कस्य चिदधिकारोऽस्तीत्युक्तमेव साक्षादश्रवणात्, अध्यापनविधिप्रयोज्यतया कल्पनानुपपत्तेः, तत्र य एवासौ प्रयोजकविधावधिकारः स एव प्रयोजनमिति युक्तम् प्रथमोपनिपातित्वात्, यदपि यस्यानङ्गं तदपि तस्य प्रयोजनं भवत्येव आधानस्येव होमादय इति । ननु चानन्तरभाविकमवबोधफलकतया अध्ययनस्याध्येतुरेवाधिकारोऽध्ययने प्रतीयते इति तत्प्रयोजनतैव स्वाध्यायविधेर्युक्ता अन्तरङ्गत्वात्, न, तस्योत्तरकालभावित्वात्, तुल्यायां हि प्राप्तावन्तरङ्गता बलीयसी, न चानयोरधिकारयोस्तुल्या प्राप्तिः ? प्रथमोपनिपातित्वात्प्रयोजकविध्यधिकारस्य उत्तरकालभावित्वाच्चार्थावबोधनिबन्धनस्याधिकारस्य, यदा चाध्यापनविध्यधिकारासिद्धिरध्ययनस्य प्रयोजनमित्यध्ययनविधिना बोधितं तदा ऽध्ययननिष्पत्त्यर्थत्वात्स्वाध्यायस्यान्यपरत्वादविवक्षितार्थत्वम् । अविवक्षितश्चार्थो न विचारणीय इति वेदाध्ययनमात्रेणैव गु-

रुकुलस्थितेः कृतार्थत्वादध्ययनोत्तरकालं गुरुकुलनिवृत्तिरेव युक्तेति मत्वा स्मृतं वेदमधीत्य स्नायादिति । अत्र च न स्नानमदृष्टार्थं विधीयते किन्तु यो "ब्रह्मचारिणो न स्नायादिति" अस्नाननियमस्तस्य पर्यवसानमेतदध्ययनाङ्गतया नियमानां तन्निवृत्तौ प्राप्तमुच्यते । अस्नाननियमतुल्यतया च गुरुकुलवासादीनामपि निवृत्तिः प्राप्तैवेति सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिरेवाध्ययनानन्तरमुच्यते । एवं चाध्ययनविधिना विचारस्यानाक्षिप्तत्वात्तदुपायभूतन्यायनिबन्धनं मीमांसाशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु । यद्यपि प्रयोजकविध्यधिकारः प्रथमभावी तथापि तन्निष्पत्तिः प्रयोजनमिति न युक्तं किन्तु दृष्टार्थावबोधफलकतयाऽध्ययनोत्तरकालभाव्यप्यध्येतुरेवाधिकारः प्रयोजनतया युक्त आश्रयितुं कर्तृसमवायित्वात् । यत्कर्तृकं हि यत्कर्म तस्यैव तत्रैश्वर्यमिति युक्तम्, अन्तरङ्गत्वात्, नच सहसैव विधिदर्शनादत्राधिकारपर्यवसानकल्पनाकरणमस्ति ? पर प्रयुक्त्यैवात्रानुष्ठानस्य सिद्धत्वात् । यत्र खल्वधिकारपर्यवसानकल्पनामन्तरेण प्रागनुष्ठानं न लभ्यते तत्रानुष्ठानात्प्रागनवगतोऽधिकारः तदनुप्रवेशात्साध्यः; इह त्वध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाधिकारपर्यवसानकल्पनामन्तरेणानुष्ठानं लब्धमिति प्राथम्यमाकिञ्चित्करम् । अन्तरङ्गत्वादध्येतुरेवाधिकारो युक्त इति । तदेवमध्ययनविधेरन्यप्रयुक्त्यैवानुष्ठानसिद्धेर्नियोज्यो नास्ति अधिकारी तु विद्यतएव, यदर्थं हि यत्कर्म स तत्राधिकारी । अर्थावबोधोपयोगेन चाध्येत्रर्थता ऽध्ययनस्येति स तत्राधिकारी, स चायमधिकारः प्रागध्ययनान्नावगम्यते अध्ययनोत्तरकाले चावगम्यते, स्वाध्यायाध्ययनं त्वेवमभिनिर्वर्त्तते ।

" श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि, ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्, ॥
ततः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्, ।
वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् " ॥

इति, इत्थं चाध्ययने क्रियमाणे ऽङ्गाध्ययनसंस्कृतस्य वेदवाक्यादर्थावगमो जायते, इदानीमध्येता मन्यते मदुपयोगिकर्मावबोधकतया मदर्थमध्ययनमिति । सो ऽयं वेदाध्ययनमीमांसाश्रवणयोर्मध्येऽधिकारः सो ऽयं तात्कालिकः शास्त्रार्थः, इदमेव तावदधिकारमालोच्य पित्रादयो ऽर्थदानादिना कांश्चिदानमय्य पुत्रादीनुपनाययन्ति, प्रबुद्धाश्च केचन स्वयमेवात्मानम्; अन्यथाऽध्ययनासंभवात्, अनुपनीतस्याध्ययननिषेधात्, ।

" नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते, ।
स शूद्रेण समस्तावद्यावद्वेदान्न जायते " ॥

इति । एवं तावदध्यापनविधिं स्मृत्यनुमितं कस्य चिदप्यस्वाध्यायभूतमाश्रित्य राद्धान्तवर्णना कृता ।

अन्येतु साक्षाच्छ्रुताध्यापनविध्यनुसारेणैवमाहुः । यद्यध्यापनविध्यधिकारप्रयोजनता स्वाध्यायाध्ययनविधेः स्यात् तदा ऽध्यापनविधेरपि स्वाध्यायान्तर्गतत्वादविवक्षितार्थत्वेन तत्प्रयुक्ततापि न सम्भवति, स्वशाखादि स्वाध्यायशब्देनोच्यते साक्षादधीतश्चाध्यापनविधिर्नूनं केषां चिच्छाखिनां स्वशाखान्तर्गतो भवेदिति स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वेन तस्याप्यविवक्षितार्थत्वान्न प्रयोजकत्वमवकल्पते इति पश्चाद्वाक्यार्थावबोधोपयोगितया ऽध्येतुरेवाधिकारो ऽध्ययनविधेः प्रयोजनमिति ।

ननु स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति नियोगसिद्धेरवगमात्तन्नि-

ष्पत्त्यर्थत्वादध्यापनस्यान्यपरत्वादर्थविवक्षा दुर्भणैव, मैवं, यदि केवलं नियोगनिष्पत्त्यर्थतैवाध्ययनस्य स्यात्स्यादेतदेवं, यदा त्वर्थावबोधोऽपि प्रयोजनतया स्वीक्रियते तदार्थपरताऽप्यस्तीति नाविवक्षितार्थता, कथं पुनरेकस्मिन्वाक्ये प्रयोजनद्वयम्? उच्यते, शाब्दं नियोगनिष्पत्तिरेव प्रयोजनम्, आर्थं त्वर्थावबोधनमिति न विरोधः। यच्च तदर्थावबोधाख्यं प्रयोजनं तन्न केवलाध्ययनसाध्यमिति अध्ययनविधिरेव स्वप्रयोजनसिद्धये विचारमाक्षिपति, विचारस्य च न्यायनिबन्धनत्वान्न्यायानां मीमांसाज्ञानगम्यत्वात्मीमांसाज्ञानस्य गुर्वायत्तत्वान्न वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलान्निवर्तितव्यमिति मन्यमानो भगवान्सूत्रकारः पूर्वपक्षनयमूलतां स्मृतेर्दर्शयितुं धर्मजिज्ञासोपदेशमुखेनाध्ययनानन्तरभाविनीं गुरुकुलनिवृत्तिं प्रतिषेधन्निदमाह "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति। वेदवाक्यार्थविचारविरोधिनी च गुरुकुलनिवृत्तिरेव केवला निवार्यते न सकलेतरभिक्षाचरणब्रह्मचर्यादिधर्मनिवृत्तिः, असमाप्तसकलब्रह्मचारिनियमश्च न स्नातकइति न दाराधिगमनेऽधिक्रियते स्नातकस्य दाराधिगमस्मरणात् "स्नातकः सदृशीं भार्यां विन्देदि"ति, तस्माद् गुरुकुले स्थित्वा सकलेतरब्रह्मचारिधर्मान्परित्यज्य वेदार्थो विचारयितव्यः, अविचारितस्यानिर्णीयमानत्वात्, अनिर्णीतवेदार्थश्चेद् गुरुकुलान्निवर्तेत ततः कृतदारसंग्रहः श्रौताग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकधर्माधिकारापातात्तदनुष्ठानं कर्तुमसमर्थः प्रत्यवेयात्, तस्मादध्ययनस्यानन्तरमेव वेदार्थो विचारयितव्य इति विचारोपायभूतन्यायनिबन्धनं मीमांसाशास्त्रमारब्धव्यमिति सिद्धम्।

शास्त्रमुखं नाम गुरोराविष्कर्तुं गभीरमपि भावम्।
शालिकनाथेन कृतं प्रकरणमेतत्प्रसन्नतरम्॥ १॥

इति प्रकरणपञ्चिकायां शास्त्रमुखं नाम प्रथमं प्रकरणम्।

नीतिपथो नाम द्वितीयं प्रकरणम् ।

अथासंस्पर्शिताशङ्का यथा शब्दस्य वार्यते ।
प्रभाकरगुरोः शिष्यैस्तथा यत्नो विधीयते ॥ १ ॥
अत्र लौकिकवाक्यानां व्यभिचाराभिमानतः ।
अर्थासंस्पर्शितां केचिदाहुः शब्दस्य वादिनः ॥ २ ॥
निश्चयोऽर्थस्य संस्पर्शः स चार्थाव्यभिचारिणः ।
प्रत्यक्षादेरेव भवेच्छब्दस्तु व्यभिचारवान् ॥ ३ ॥
विनाप्यर्थं हि शब्देन प्रतीतिरुपजायते ।
अङ्गुल्यग्रेऽस्ति करिणां यूथमित्येवमादिना ॥ ४ ॥
नचात्र शक्यते वक्तुं शुक्तौ रजतबोधवत् ।
अग्रहाद् भ्रान्तिरेषेति कारणस्याविशेषतः ॥ ५ ॥
दुष्टा हि हेतवः कार्यं सम्पूर्णं कर्तुमक्षमाः ।
तेन भेदाऽग्रहो युक्तः शुक्तिकारजतादिषु ॥ ६ ॥
इह तु ज्ञानहेतुर्यः शब्दः स न विशिष्यते ।
विशिष्यते यस्तु वक्ता स ज्ञानस्य न कारणम् ॥७॥
वक्तापि यदि विज्ञानहेतुः स्यादिन्द्रियादिवत् ।
ततस्तस्याऽपि दोषेण भवेदग्रहणं तदा ॥ ८ ॥
वक्ता तु केवलं शब्दव्यक्तावेवोपयुज्यते ।
ज्ञानं तु शब्दमात्रेण निरपेक्षेण जन्यते ॥ ९ ॥
न च तस्येह दुष्टत्वं किंचिदप्युपलभ्यते ।
दोषश्चाग्रहणे हेतुस्तदभावे स्फुटो ग्रहः ॥ १० ॥
तेन शब्दोपजनितं ज्ञानमेवेदमीदृशम् ।
अर्थं व्यतिक्रामतीति कुतस्तेनार्थनिश्चयः ॥ ११ ॥
येनापि हि विना यस्य सद्भाव उपपद्यते ।
निश्चयस्तत्र तेनेति सुभाषितमिदं वचः ॥ १२ ॥

नन्वेवमाप्तवाक्येभ्यः कथं व्यवहृतिर्भवेत् ।
व्यवहारो हि लोकस्य कथं स्यान्निश्चयं विना ॥१३॥
उच्यते व्यवहारो हि संदेहादपि लौकिकः ।
प्रायशो दृश्यते तेन न किंचिदिह दुष्यति ॥ १४ ॥
अपि चाप्तत्वमालोच्य वक्तुस्तत्रार्थनिश्चयः ।
मानान्तरवशेनापि कथं चिदुपपद्यते ॥ १५ ॥
वेदस्त्वलौकिकार्थत्वादभावाद्वक्तुरेव च ।
अहो बत दशां कष्टामुपनीतोऽपि पण्डितैः ॥ १६ ॥
अत्र प्रतिविधानाय यतन्ते मतिशालिनः ।
ज्ञानस्य व्यभिचारित्वं नयवीथ्यां निवारितम् ॥१७॥
श्रुयतामवधानेन गतिर्नरगिरामपि ।
अनुमानात्पृथग्भावं तासां नेच्छन्ति सूरयः ॥१८॥
वाक्यं हि पुरुषाधीनरचनं लौकिकं सदा ।
शङ्क्यमानायथार्थत्वं नार्थनिश्चायकं स्वतः ॥ १९ ॥
अन्योन्यानन्वितार्थानि पदान्यपि हि मानवाः ।
रचयन्तो विलोक्यन्ते तेन नान्वयनिश्चयः ॥ २० ॥
केचित्तावद् भ्रमेणैव केचिदाशयदोषतः ।
प्रमादात्के ऽप्यशक्तेश्च के ऽप्यनन्वितवादिनः ॥२१॥
तदुक्तानां पदार्थानां यद्यप्यन्वययोग्यता ।
तथाप्यनन्वितस्यापि दृष्टेर्नान्वयनिश्चयः ॥ २२ ॥
तत्र निश्चयशब्देन ज्ञानमेवाभिधीयते ।
अन्वयानिश्चये तेन ज्ञानमेवास्ति नान्वये ॥ २३ ॥
शङ्क्यमानायथार्थत्वरचनं तेन पुंवचः ।
श्रुतमात्रकमेवार्थे न तावन्निश्चयावहम् ॥ २४ ॥
यावद्वक्तुरविज्ञातं पूर्वभाविप्रमान्तरम् ।

विवक्षितार्थविषयमिन्द्रियार्थनिबन्धनम् ॥ २५ ॥
तस्य ज्ञानं च वाक्येन लिङ्गभूतेन गम्यते ।
ज्ञात्वैवार्थं ब्रवीतीति य एवमवधारितः ॥२६॥
तस्य ज्ञानेन नियतं वाक्यं ज्ञानानुमापकम् ।
ज्ञानं चार्थाविनाभावि तेनार्थे ऽपि विनिश्चयः ॥२७॥
ततोऽर्थे निश्चिते पश्चात्सो ऽर्थो वाक्येन गम्यते ।
तस्यां दशायां वाक्यस्य तस्य स्यादनुवादता ॥२८॥
पूर्वं च लिङ्गभूतत्वं वक्तुर्ज्ञानावधारणे ।
वक्तुर्ज्ञानप्रसूतं हि वाक्यं तत्कार्यमिष्यते ॥ २९ ॥
कार्यात्कारणसिद्धिश्च सर्वेषामनुवादतः ।
पौरुषेयमतो वाक्यं न शास्त्रमभिधीयते ॥ ३० ॥
एवञ्च सति लिङ्गस्य व्यभिचारो ऽयमीक्ष्यते ।
न शास्त्रस्येति तस्य स्यादर्थासंस्पर्शिता कुतः ॥ ३१॥
लिङ्गस्यापि न चैवायं व्यभिचारोऽस्ति किन्तु यः ।
लिङ्गालिङ्गे न शक्नोति विवेक्तुं मूढचेतनः ॥ ३२ ॥
तस्यालिङ्गे लिङ्गरूपसाधारण्यनिबन्धनः ।
लिङ्गसंव्यवहारोऽयं विपरीतः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥
श्रुतिलिङ्गाधिकरणे विस्तरेणैवमीरितम् ।
तेन न व्यभिचारोऽस्ति द्वयोर्लैङ्गिकशास्त्रयोः ॥ ३४ ॥
नन्वर्थ एव प्रथमं पुंवाक्येभ्योऽवगम्यते ।
अन्यथा हि कथं वक्तुर्धीर्विशिष्टा ऽनुमीयते ॥ ३५ ॥
अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।
नचाप्रतीतेनार्थेन विशेषश्चावऽकल्पते ॥ ३६ ॥
अत्र ब्रूमो ऽयथार्थत्वशङ्कया ऽर्थो न निश्चितः ।
अनिश्चितश्च न ज्ञात इति तावद्व्यवस्थितम् ॥ ३७ ॥

किंत्वज्ञाते ऽपि शब्दार्थे पदजाते श्रुते सति ।
विमर्शो जायते श्रोतुरीदृशो मतिशालिनः ॥ ३८ ॥

अन्योन्यान्वययोग्यार्थं पदजातं ब्रवीत्ययम् ।
आप्तस्तेनामुना नूनं ज्ञातस्तेषां समन्वयः ॥ ३९ ॥

न कदाचिदसंबद्धानर्थानेष विवक्षति ।
न वा ऽप्रतीतसम्बन्धानिति दोषो न कश्चन ॥४०॥

नन्वेवं तुरगारूढस्तुरङ्गं विस्मृतो भवान् ।
वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमुत्थितस्तत्प्रहीणवान् ॥ ४१ ॥

लोकावगतशक्तिर्हि वेदे शब्दो ऽवबोधकः ।
लोके च लिङ्गभावेन प्रतीतिर्भवताश्रिता ॥ ४२ ॥

स्वयं त्विह समाधानमाचार्येणैव दर्शितम् ।
शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति दर्शयता सता ॥ ४३ ॥

अन्वितार्थाभिधायित्वे पदानां हि स्थिते सति ।
विशिष्टा वक्तृधीर्ज्ञातुं शक्यते नान्यथा यतः ॥ ४४ ॥

ज्ञातेषु हि पदार्थेषु श्रोता वक्तरि कल्पयेत् ।
अन्योन्यान्वयविज्ञानं नान्यथेत्युपदर्शितम् ॥ ४५ ॥

पदानां तत्पदार्थेषु शक्तिः स्वाभाविकी स्थिता ।
पुंवाक्येषु विसम्वादशङ्कया सा तिरोहिता ॥ ४६ ॥

वेदेषु त्वस्मर्यमाणकर्तृकेषु स्वरूपतः ।
प्रमाणान्तरसंस्पर्शरहितार्थावबोधिषु ॥ ४७ ॥

न कर्तुरनुमानं स्याद्वाक्यत्वादिति लिङ्गतः ।
न कर्ता शक्नुयाद्वाक्यं कर्तुं कार्यं हि लौकिके ॥४८॥

तेन वेदे विसम्वादशङ्का नास्ति कथं चन ।
अर्थनिश्चयहेतुत्वादर्थसंदर्शिता स्थिता ॥ ४९ ॥

व्यपगतवाङ्मलपङ्कः प्रोद्धृतपरयुक्तिकण्टकः प्रकरः ।
सृष्टःप्रगुणतरोऽयं शालिकनाथेन नीतिपथः ॥५०॥

इति शालिकनाथमिश्रकृतौ नीतिपथो नामद्वितीयं प्रकरणं ॥ २ ॥

बहुधा जातिविषये विवदन्ते विपश्चितः ।
प्रभाकरमतेनायं तेषां प्रयास उच्यते ॥ १ ॥

केचिदाचक्षते जातिरिति विकल्पविलसितमिति । एकेतु सतीमपि जातिमाश्रयेभ्यो ऽभिन्नामनुमन्यन्ते । अन्येतु भिन्नामप्यनुमेयामाहुः । अपरेतु भिन्नाभिन्नामिच्छन्ति, तथा चाजातावपि जातिव्यवहारो बहुलमुपलभ्यते केषां चिदिति तन्निराकरणायेदमारभ्यते ।

जातिराश्रयतो भिन्ना प्रत्यक्षज्ञानगोचरा ।
पूर्वाकारावमर्शेन प्रभाकरगुरोर्मता ॥ २ ॥

नन्वाश्रयएव द्रव्यं जातेरसदिति सौगताः, तथाहि, न परमाणुषु चतुर्विधेषु पार्थिवाप्यतैजसवायवीयेषु जातिराश्रिता ऽभिमता; अनुवृत्ताकार—प्रत्ययवियोगात् । भिन्नेषु यदभिन्ना जातिरुपेयते तत्रानुवृत्ताकारावभासिनी बुद्धिरेव निबन्धनं; नच कस्यचन जन्तोः परमाणुषु करणपथविदूरवर्तिषु निपुणमपि निरूपयतोऽनुवृत्ताकारावभासिनी मतिराविर्भवति । यापि चेयं परमाणुरिति मतिः सापि परिमाणलक्षणगुणाकारणिका मीमांसकैरपि सङ्गीर्यते । पृथिवीत्वादिकमपि तत्तदसाधारणगन्धादिगुणसमवायमात्रलब्धात्मलाभायां पृथिव्यादिबुद्धौ निबन्धनम् । नच स्थूलेषु द्रव्येषु जातिः समवेयात् ? तेषामेव दुरुपगमत्वात् । न खलु स्थूलद्रव्यसम्भवो घटते ? । तथा हि, द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलद्रव्यान्तरारम्भकत्वाऽनुपपत्तेः, नचैवैकैकद्रव्यव्यतिरिक्तमपरमारम्भकमस्ति । संयोगो ऽपि च तयोरनुपपन्न एव, स हि नैकैकद्रव्यसमवेतः ? नाप्येकद्रव्यसमवेतः ? एकैकातिरेकेणानेकस्यानुपपत्तेः । अनेनैव मार्गेण त्र्यणुकस्य त्रिभिर्द्व्यणुकैरारम्भणीयस्य महिमगुणशालिनः स-

म्भवो निरस्तः । तदेवं दूरीभूता स्थवीयसामवयविनामारम्भसंकथा । अपि चावयविनः किमवयवेषु प्रत्येकं कात्स्न्र्येन वृत्तिर्व्यासङ्गेन वेति चिन्तनीयं, न तावत् कात्स्न्र्येन वृत्तिमुपलभामहे ? एकैकावयवगतस्य तस्याप्रतिपत्तेः । एकैकावयवगते च कम्पे रागे वा सकलस्यावयविनः कम्परागप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथावयवान्तरे च कम्परागविरहे कम्परागविरहसमासक्तिः । अवयवी च कम्पेत न कम्पेत रज्येत न रज्येत चेति विषमां दशामाविशेत । नापि व्यासङ्गेनावयविनो वृत्तिरवयवान्तरविरहात्, अवयवशालिनो हि केन चिदवयवेन क चन केनचित् कचनेति व्यासङ्गिनी वृत्तिरुपपत्तिमती । किञ्चैकैकत्रावृत्तेरवृत्तिरेव एकैकातिरिक्तानेकाभावात् । किञ्च सकलावयवग्रहणे एव नियमेनावयवी ज्ञायेत, नच तथा सम्भवति ? अवयवान्तरेणावयवान्तरतिरस्कारात् । नच प्रकारान्तरेण वृत्तिरिति वदितुं शक्यम् ? अनुपपत्तेः प्रकारान्तरस्य । अवयवेभ्यश्चावयवी व्यतिरिच्यमानो ऽव्यतिरिच्यमानो वा न प्रमाणेन सङ्गच्छते, व्यतिरिक्तो हि तदग्रहेऽपि ग्रहणं कदाचिदनुभवेत्, न खलु भिन्नयोः सहोपलम्भनियमो घटयोरिव, तद्वदवयव्यपि भिद्यमानो नावयवैरेव सहोपलभ्येत । कस्याञ्चिदपि दशायामननुभूयमानेष्वप्यवयवेष्वनुभूयेत । नचावयविनमवयवानुभवमन्तरेण कचिदुपलम्भन्ते ? अव्यतिरिच्यमानस्तु नास्त्येवेति वचनभङ्गिमात्रेणोक्तं भवति । तदेवमवयविद्रव्यमुपपत्तिभिरनुसन्धीयमानमेकान्ततो लीयते । कथं तर्हि स्थूलावभासिनी मनीषा समर्थनीया ? इत्थम्, उत्तराधरभावेन निरन्तरमुत्पन्नाः परमाणव एव समधिगतैन्द्रियकज्ञानजननयोग्यदशाविशेषाः प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते तांस्तथानुभवतस्तद्बलभावी मा-

नस एष स्थूलविकल्पो विजृम्भते । दूरादिव तरुषु निरन्तरेषु समनुभूयमानेषु वनमिति मतिः; अतः स्थवीयसां द्रव्याणामाश्रयाभिमतानामयोगाज्जातिरपि तदाश्रिता नाभ्युपगममर्हति । अपि च जातिरपि नेन्द्रियज्ञानेन प्रतीयते ? तस्या नित्यत्वेनाभ्युपगमात् । नहि नित्यं कस्मै चित्कार्याय पर्याप्तम् ? तद्धि न शक्तस्वभावं, नित्यं कार्योदयप्रसङ्गात् ? अशक्तस्वभावं तु नित्याविचिकित्सनायाशक्तिकं न किञ्चित् कुर्यात् । नचाजनकमिन्द्रियज्ञानमनुभवति ? यो हि विषयः स्वस्यान्वयव्यतिरेकौ ज्ञानमनुकारयति स प्रत्यक्षः । किञ्च, समुन्मिषितचक्षुषश्चिराय विषयान्तरानुसन्धानव्यापृतस्य चित्तस्य पुरोवर्तिनीं स्वस्तिमतीं कामाक्षीं वा साक्षात्कुर्वाणस्य न जातिरपराऽवभासते ! । अन्यच्च जातिरसौ पिण्डैः सहोत्पद्यते विनश्यति वा ! तथोपगमे स्वरूपहानिप्रसङ्गात्; एका हि जातिरनेकाधिष्ठाना प्रतिज्ञायते; उत्पत्तिमती विनाशिनी चान्याऽन्या स्यात्, विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात् । सेयं नित्या जातिरुदितवत्यां व्यक्तौ प्रतीयमाना नान्यत आगता ? निष्क्रियत्वात्, नच तत्रैवासीत् ? प्रागप्रतीतेः, नच स्थितिरपि युक्तिमती ? व्यक्तिरेव हि तस्या देशो नाकाशादिः ? अनुत्पन्ना च व्यक्तिरिति काऽवतिष्ठतामाकृतिः ? नचोत्पाद्ये ऽप्यवतिष्ठते ? तदेषा जातिरवतिष्ठते नावतिष्ठते चेति सङ्कटमापतितम् । किञ्च व्यक्तेरभिन्ना भिन्ना वोभयरूपा वा जातिरास्थेया ? तत्र नाभिन्ना ! तथाभावे व्यक्त्या सहोत्पादे विनाशे वा सरूपापहारापत्तिरिति पुरस्तादुपन्यस्तम् । व्यक्तिमात्राङ्गीकारे च कोऽस्मत्पक्षस्य भेद इत्यपि चिन्तया ऽन्तः सीदन्तु बहवः ? अतो व्यक्तिमात्रमेव तत्त्वमिति वदतां साहायकमेवाचरितमनतिरेकिणीं जा-

तिमुररीकुर्वाणैः। भिन्नत्वेऽपि पिण्डग्रहणमन्तरेण ग्रहणापत्ति-रुभयप्रतीतौ च सम्बन्धप्रतीतिसमासक्तिः अस्त्वेवेति चेत्? महदिदं वैयात्यं। कः खल्विह गवि गोत्वमिति मतिमभ्युपगच्छेदन्यत्र निरस्तत्रपायन्त्रणात्। भिन्नत्वे च वृत्तिप्रकारो दुर्निरूप एव, किं व्यासङ्गिनी वृत्तिरुत प्रत्येकपरिसमाप्तिमतीति? एकत्र परिसमाप्तावन्यत्र न वर्तेतेति पुनरपि स्वरूपापहारः। अव्यासङ्गो ऽपि कालत्रयवर्तिनीषु व्यक्तिष्वनुपपन्न एव। प्रत्येकश्च गौरिति प्रत्ययो विकल्पमात्रमित्यङ्गीकृतं स्यात्, नचोभयरूपता? विरोधात्। नचोपलम्भबलेन विरोध एव नास्तीति चतुरस्त्रं! तथाविधस्योपलम्भस्यैवासम्भावनीयत्वात्। अभिन्नाकारबुद्धिबोध्यं हि वस्त्वभिन्नमिति लौकिकाः, विलक्षणाकारबोधविषयश्च भिन्नं, तत्र यदि विलक्षणाकारप्रतीतिसमये द्वे वस्तुनी विलक्षणेनाकारेणावभातस्तदा ऽभेदप्रतीतिदशायामेक आकारो ऽनुभवनीयः; स जातिभागस्य पिण्डभागस्य वा तत्रैक द्विरवभासोऽयं स्यान्न तु जातिजातिमतोरभेदावभासः। अथ विलक्षणावप्याकारौ तादात्म्येनावसीयेते इति मतम्। तत्रापि पर्यनुयोजनीयः किमिदं तादात्म्यं नामेति? यद्येकाकारतेति ब्रूयात् तर्हि पूर्वोक्तमेव दूषणमात्मसात्कृतं, शब्दयोः सामानाधिकरण्यं तादात्म्यमिति चेत्? अयुक्तमेतत् गौर्वाहीक इत्यादावतादात्म्येऽपि दर्शनात्, उपचारस्तत्रेति चेत् अत्रापि भिन्नजातिवादिन उपचारमेव मन्यन्ते; वयन्तु विवक्षामात्रपरतन्त्राः शब्दा न वस्तुव्यवस्थापनायेशत इति सर्वत्र मन्यामहे। कथं तर्हि नानाभूतासु व्यक्तिषु बुद्धिरनुवृत्तमाकारमुल्लिखन्ती समुपजायते? तेनास्या एव बुद्धेर्द्रढिम्नः कारणमनुमास्यामहे अस्ति तद्विशेषणं यदुपरागवशेने-

यमभिन्नाकारानुसन्धायिनी धीरुदीयत इति, तदपि न जाति साधनसमर्थं ? कार्यभूता हि बुद्धिरेषा कारणमाक्षिपन्ती यदनन्तरमेवोपजायते तदेव कारणं कल्पयति न पुनरप्रतीतमपरमपि किञ्चिदुपस्थापयति । सा चेयं स्वलक्षणविषयदर्शनसमनन्तरभाविनीति ता एव व्यक्तयः स्वनिर्भासा बुद्धी रुपजनय्य तन्मुखेन तामेकाकारानुभासिनीं धियमाविर्भावयन्ति, नितान्तभेदवतीनां च व्यक्तीनां कासांचिदेष महिमा न सर्वासामिति किमनुपपन्नम् ? यथा ह्यभिन्ना अपि चक्षुरालोकमनस्का एव सामग्री समुपनिपतिता एकविज्ञानोदयलक्षणं कार्यमारभन्ते, तथा व्यक्तयोऽपि किं नारभन्तइति नेदं प्रतिपत्तिकठिनम् । सा चेयं स्वाकारेणाभेदेनात्यन्तिकभेदयोगिनीनामपि व्यक्तीनामभेदं सम्पृचन्ती सम्पृक्तिरित्यनुगीयते । एषा च मनीषा न स्वलक्षणं विषयीकरोति तस्य विशदावभासित्वात्, अस्याश्चाभिलापसंसर्गयोग्यार्थप्रतिभासत्वात्, अभिलापानाञ्च विशदाकारमवभासितुमशक्तेः अभिलापमात्रेण तथाविधप्रतिपत्त्यभावात् । तेनैषा न स्वच्छाकारावभासिनी । नन्वेतत् प्रतीतिपराहतमुदितं गौरयमिति बुद्धौ विशदावभासात् ? उच्यते, न विशदावभासित्वमत्र जानीमहे तत्तु समानकालभाविनो निर्विकल्पप्रत्ययस्य स्वलक्षणावलम्बिनः प्रसादात्, तदभावे तथात्वानुपलम्भात् । नचैतद्वाच्यमेकमेव वस्त्विन्द्रियैर्निराकारमनुभूयते शब्दैश्चाविशदावभासमिति ? भिद्यमाने ऽपि बोधोपाये बोध्याभेदे बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः । नियताकारञ्च स्वलक्षणमनियताकारश्चास्यां बुद्धौ चकास्ति, तदेवं विशदाविशदतया नियतानियततया च स्वलक्षणस्य विकल्पाकारस्य च भेदे सत्यपि विकल्पाः साक्षात्परम्परया

वा स्वलक्षणविषयदर्शनप्रभवतया स्वलक्षणग्रहणाभिमानिनो जायन्ते तत एव तत्र प्रवर्तयन्तः पुरुषं व्यवहाराङ्गभावमनुभवन्ति पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिबन्धादवस्त्वपि प्रतिबद्धं भवति मणिप्रभायां मणिबुद्धिवत्। यथा हि खलु मणिप्रभायां मणिधिषणायां मणिकिरणविषयिणी मणिबुद्धिरयथार्थतया भेदमजुषमाणापि मणिमनुप्रतिबद्धेति मणिसमधिगमनिमित्तं भवेत्; तथेयमपि वस्तुतः स्वलक्षणमगृह्णत्यपि स्वलक्षणादर्शनं दर्शनतो विकल्प इति स्वलक्षणप्रतिबद्धा सती तत्प्राप्तये प्रभवति। निर्विकल्पकप्रत्ययसमधिगतस्वलक्षणप्रापकतया च स्मृतिरियमुच्यते। तत एव च गृहीतग्राहित्वादप्रमाणमन्यथा वस्तुविषयतया वस्तुप्रापकतया चानुमानमिव प्रमाणमेव स्यात्? स चायं तस्याकारः प्रथमानो न ज्ञानस्यैव? बहिष्ट्वेनावभासात्। नचार्थगत एव? उक्तेन न्यायेन निरस्तत्वात्। किन्त्वयमसन्नेव ज्ञानमनुभासते शब्दमिव प्रतिशब्दः। एतत्तु शास्त्रचिन्तका विवेचयन्ति प्रतिपत्तारस्तु दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य ताभ्यामेवानुमन्यमाना व्यवहारेषु प्रवर्तन्ते प्रवृत्ताश्चार्थप्रतिलम्भेनाविसंवादं मन्यन्ते कथं पुनरेकत्वाध्यवसायो दृश्यविकल्पयोः? अनश्वावृत्ततया तत्सदृशत्वात्, यथा दृश्यस्यातद्व्यावृत्तता तथा विकल्पस्यापि। तस्माज्जातिप्रत्ययो विकल्पमात्रं परमार्थस्तु न जातिर्नाम किञ्चित्। अपि च द्रव्यसमवायिनी जातिरभिमता, नच गन्धादिव्यतिरिक्तं द्रव्यमुपलभामहे चक्षुरादीनां प्रत्येकं रूपादिष्वेव व्यापारादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः।

अत्रोच्यते, संविदेव हि भगवती विषयसत्त्वावगमे शरणं, गवादिषु च स्थूलाकारावलम्बिनी बुद्धिरुदीयतइति निर्विवादं

नयवीथ्याञ्च निर्णीतं प्रमाणं स्मृतिश्च प्रत्यय इति । ननु तदेवासदिति मन्यते, अवयव्यादीनामेकान्ततो ऽनुपपन्नत्वात् । उच्यते न दृष्टे काचिदनुपपत्तिः । ननूक्तावयविनोऽनुपपत्तिः, आरम्भकाभावात्, अनुपपन्नेयमनुपपत्तिः; कार्यं प्रतीतं कारणकल्पनायां प्रमाणम । न पुनः स्फुटाबाधितं कार्यं कारणानिरूपणायापन्हवमर्हति, तेनावयवा एव समासादितसंयोगलक्षणासाधारणगुणा अवयविन उत्पादका भविष्यन्ति संयोगश्चैक एवानेकत्र वर्तते । एकैकत्र संयुक्तप्रत्ययानुदयात्, एकातिरिक्तानेकाभावे ऽप्येक एव स द्वितीय आश्रयः संयोगस्येति न दोषः । ननु द्रव्ये एव तथोत्पन्ने संयोगविकल्पमाविर्भावयतो न तु तद्व्यतिरेकी संयोगो नाम कश्चिद् गुणविशेषः, तन्न, प्रत्यभिज्ञायेते हि द्रव्ये अनुवृत्ते, कादाचित्की च तयोरपरेयं दशा दृश्यतइति भवत्येव भेदसिद्धिः स्थापिता मीमांसाजीवरक्षायां प्रत्यभिज्ञा, अतः संयोगलक्षणसाधारणगुणासमवायिकारणोपगृहीता अवयवा एव समवायिकारणमवयविन उपपद्यन्ते, यश्चायमवयविनो वृत्तिविकल्पे दोष उक्तः सो ऽप्यवयविनः प्रतीतौ स्थितायामनुपपन्नः । व्यासक्त·एकावयवेष्ववयवी नैकत्र जातिवत्परिसमाप्तः, अवयवान्तरैरपि च विना स तस्य को ऽपि महिमा य एक एवानेकावयवानुस्यूत इति किन्न कल्प्यते, यद्यपि चावयविन एकैकवावृत्तिस्तथापि नावृत्तिदोषः संयोगसचिवा एवावयवा जनकाएव आश्रयभूता यतः, जनकतयैवाश्रयत्वात् समवायिकारणानाम् । अतएव संयोगः सद्वितीयाश्रय इति न दोषः, नच सकलावयवोपलम्भसापेक्षा तदुपलब्धिरवयविनस्तेभ्यो भिन्नत्वात् । नचैतावता एकावयवग्रहणमात्रेऽपि ग्रहणपर्यनुयोगो युक्तः ? कार्यानुगुणत्वात् कारणक-

ल्पनायाः, कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं परिकल्प्यते न कार्यविनाशाय, तेन यावतावयवानां ग्रहणे तदुपलम्भस्तावतामेवावगमस्तदवगमनिबन्धनमिति दर्शनबलेनाभ्युपेयते। भिन्नत्वेऽपि तत एव सहोपलम्भनियमः उपेयोपायभावात्, उपेयभूतोऽवयवी उपायवर्तिनश्चावयवाः प्रत्येकं तु तेषां शक्यतएवासहोपलम्भोऽपि वक्तुम्, अवयवान्तरयोगिनोऽवयविनोऽपि परिग्रहे इतरावयवव्यतिरेकोऽपि सुदर्श एव, इयञ्च भेदसाधने युक्तिः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि वस्त्वन्तरत्वमवसीयते, अवगम्यमानोऽपि चावयवी विलक्षणो बुद्धिगोचरतामाचरत्येव, अवयवी हि स्थवीयानेको हृदयमागच्छति अवयवास्तु क्षोदीयांसो भूयांसश्च, स चायमवयवी महत्वाद्रूपवत्त्वाच्च चाक्षुषः स्पार्शनो वा, पार्थिवो वाम्भसीयो वा तैजसो वा, वायवीयस्तु महत्त्वात् स्पर्शवत्त्वाच्च स्पार्शन एव। त्र्यणुकस्तु चातुर्भौतिकोऽप्यमहत्त्वाद प्रत्यक्ष एव। तस्य चामहत्त्वमवयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाणां महिमगुणकारणानामभावात्। गगनादीनां तु महतामपि रूपस्पर्शविधुरतया न प्रत्यक्षगोचरतेत्यलमति विस्तरेण। ननु सकलावयवसमाश्रितत्वादवयविनस्तिरोहितैरवयवैः सहेन्द्रियासन्निकर्षे कथमवयविना समागमः? नचासङ्गतमेव बहिरिन्द्रियमवबोधकमिति प्रतिज्ञा युज्यते? अवयवानामप्यसन्निकृष्टेन्द्रियबोध्यत्वापत्तेरिति, उक्तोत्तरमेतत्, भिन्नत्वादवयविनोऽवयवान्तरसंयोगेऽपि संयोगबुद्धेः पटादिषूपपन्न एवेन्द्रियसन्निकर्षोऽवयविनः तदनया दिशा तावदुपपन्नमाश्रयद्रव्यमाकृतेः पृथुलम्। ननूक्तं रूपादिव्यतिरेकी द्रव्यं नोपलभ्यत इति, किमिदं पश्यतोहरत्वं, प्रतीयते हि महानवयवी रूपादिव्यतिरेकी, अत एव जपाकुसुमसन्निधानाभिभूतरूपमपि स्फ-

टिकद्रव्यं प्रत्यभिज्ञायेत, कथंनामागृहीतं प्रत्यभिज्ञायेत ? अपि च दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्रूपस्पर्शव्यतिरेकिद्रव्यं स्फुटतरप्रतीतं नापन्होतुमुचितं, वनादिषु बाधकप्रत्ययबलेन कल्पनेयं प्रसरति दूरतयान्तरालाग्रहणनिबन्धनोऽयमभेदग्रहव्यवहारः प्रवर्त्ततइति । अवयविनि तु बाधकज्ञानं नास्तीति पुरस्तादावेदितम् । तेनाश्रयद्रव्याभावाज्जातेरपलापः प्रलापमात्रमिति स्थितम् ।

यच्चेदमुदितं नित्यतया जातेरात्मविज्ञानजनने ऽपि न शक्ततेति तदपि क्षणभङ्गनिराकरणपर्वणि विस्तरेण नित्यानामर्थक्रियाकारित्वसमर्थनेन प्रत्यूढम् । मा वा स्वविज्ञानमपि जातिर्जीजनत् तथापि कथङ्कारमसावप्रत्यक्षा ? न खल्वियमाज्ञा राज्ञः कारणभूतएव प्रत्यक्षेण प्रचरितव्यमिति, यत्तु यतः प्रतीयते स तस्य विषय इति सार्वलौकिकम् । ननु प्रत्यक्षमप्यविसम्वादादेव प्रमाणमविसम्वादश्च तस्मादात्मलाभात्, अन्यतस्तु भवतो नित्यभूतस्य वा ऽभावे ऽपि भावसम्भवान्नियमेन सम्वादायोगादिति बलादभ्युपेयं प्रत्यक्षस्य कारणमेव विषय इति । अत एव च प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे तयोरेवार्थाविसम्वादकत्वात् । प्रत्यक्षं साक्षादर्थेन प्रतिबद्धमनुमानं त्वर्थप्रतिबद्धलिङ्गजन्मतया पारम्पर्येण प्रतिबद्धम् । यस्य तु न साक्षान्नापि परम्परयाऽर्थप्रतिबन्धो न तस्य प्रामाण्यमुचितं तस्य तदविसम्वादनियमाभावात् । अर्थाविसम्वादि च प्रमाणं व्यवजिहीर्षमाणा लौकिका आद्रियन्ते । सिद्धेदयं मनोरथो यदि ज्ञानान्तरनिबन्धनो विसम्वादः प्रार्थनीयः । यद्विषयमेव च यद्ज्ञानं तेनैव तस्मिन् विषये पर्युपस्थापिते नास्ति प्रत्ययान्तरनिबन्धनाविसम्वादप्रार्थना

अर्थेनाप्रतिबद्धमपि च ज्ञानं स्वमहिमपर्युपस्थापितार्थमविसंवादकमेव संप्रवर्तते । तेनोत्पत्तिमात्रएव विज्ञानस्य परापेक्षा न प्रामाण्येऽर्थाविसम्वादलक्षणे । अतः सिद्धं शास्त्रादीनामपि अर्थप्रतिबन्धविरहिणां प्रामाण्यम् । एतदर्थमेव नयवीथ्यां सर्वं ज्ञानं विषया ऽव्यभिचारीति प्रतिपादितम् । अतो निरवायामपि जातौ भवत्येव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम् । यत् पुनरुक्तमेकभावेन मनसा समाकलयतः कालाक्षीं स्वतिमतीं वा नास्ति जातिप्रतीतिरिति, तदसिद्धम्, आकारो हि सा, प्रतीयते चाकारे यदि परमर्थान्तरानुसन्धानविकलतया तस्यानुवृत्तिर्नावसीयते, अनुवृत्ता च जातिर्नानुवृत्तिः । अग्रहणे ऽपि च धर्मस्य धर्मिणो ग्रहणं नानुपपन्नम् । अत एव च पिण्डान्तरसमधिगमे पूर्वाकारपरामर्शिनी मनीषा प्रत्यभिज्ञासमाख्यातोदीयते । यच्चोक्तमनाश्रयतया तत्रैव प्रागनवस्थिता निष्क्रियतया चान्यस्मादनागच्छन्ती स्वरूपहानिप्रसङ्गेन व्यक्त्या सहानुपजायमाना कथं सम्बन्धमनुभवति जातिरिति ? तदिदं मायामोहजननं यथाजातजनोद्वेजनमात्रं, संयोगो ह्युभयकर्मजो भवति मल्लयोरिव, अन्यतरकर्मजो वा स्थाणुश्येनयोरिव, संयोगजो वा यथा तन्तुतुरीसंयोगादुत्पन्नमात्रस्य पटस्य तुरीसंयोगः, स च कर्म प्राक्संनिधानं वापेक्षते समवायस्तु संयोगाद्विभिन्नो न कर्म वा तत्र वा प्राक्सत्तामपेक्षते यत एव तु पिण्डस्योदयः समवायिकारणात् तत एव जातिसमवायो ऽपि तस्य सम्पद्यते, समवायश्च न वयं काश्यपीया इव नित्यमुपेमः, विनष्टायामपि व्यक्तौ न जातिरन्यत्र याति न च तत्रावतिष्ठते न विनश्यति केवलं तद्व्यक्तिसमवायस्तस्या निवर्तते, तेन तस्यानुपलम्भनं, तथाहि न याति निष्क्रियत्वान्नावतिष्ठते व्यक्तिमात्राश्रयत्वात् तदभावेऽवस्था-

नासम्भवात्, न विनश्यति पिण्डान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति। विनाशो हि नामात्यन्तिको ऽनुपलम्भ इत्यमृतकलायामुक्तम्, अतो न सङ्कटं किञ्चित्। यच्च पिण्डेभ्यो जातेरभिन्नत्वमुभयरूपत्वञ्च दूषितं तदस्माकं साहायकमेवाचरितं को हि नाम सचेतनः पदार्थान्तरप्रत्यभिज्ञामभेदाश्रयेण साधयेत्? को वा परस्परविरोधिनी एकस्य द्वे रूपे प्रतिजानीते? भेदवादः पुनरस्माकमपि सम्मत एव। नच तत्रेदंप्रत्ययापत्तिदोषः? प्रतीत्य ह्याधारमाधेयञ्च सम्बन्धञ्च प्रतीयात्, सर्वञ्च रूपं रूपिग्रहणमन्तरेण न प्रतीयते ऽतो न समानेन्द्रियग्राह्यतया जातिरपि व्यक्तिप्रत्ययानुप्रवेशिनीति नेह प्रत्ययसम्भवः, कर्मणि त्वनुमेये भवत्येवेह प्रत्ययः। वृत्तिविकल्पे तु कृत्स्नसमाप्तिरेवाङ्गीकरणीया न चान्यत्रावृत्तिदोषः? प्रत्यक्षावगमाद्वृत्तेः प्रत्यभिज्ञायाः स्थापितत्वात्। पृथग्ग्रहणं तु जातेरसिद्धमेव। व्यक्त्यन्तरे हि जातिः प्रतीयमाना प्राच्यपिण्डपरिहारेण प्रकाशते। उदीच्यपरिहारस्तु प्राक्तनसमधिगमसमये सिद्धमेवेति परिहृतनिखिलानुपपत्तिकमुपपादितं गवादिषु साधारणाकारानुभवसिद्धं जातितत्त्वमुपपन्नम्। प्रत्यक्षवेद्यत्वं जातेरिन्द्रियव्यापारानुविधानेन प्रतीतेः संयुक्तसमवायलक्षणश्च सन्निकर्षोऽपि नानुपपन्नः, गौरयमिति च मतिर्विशदतरार्थनिर्भासिनी न शक्यते ऽपवदितुम्। समसमयसम्भवनिर्विकल्पकदर्शनबलेनेत्थमियं प्रथत इति तथाभावे प्रमाणाभावात्। शब्दमात्रे तु केवलाकारपरिगृहीताकारिप्रतीते रूपान्तरानवभासाच्चाविशदावभासः। ऐन्द्रियके तु सम्वेदने प्रचुरतररूपावभासाद्विशदावगम इति नाबाह्यविषयत्वापत्तिः। नन्वेषा जातिप्रतीतिर्भिन्नामेव व्यक्तिमभेदेनागमयन्ती जायतइति भ्रान्ति-

रेषा न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । इयन्तु भ्रान्तिर्निर्बीजा न युज्यत इति बीजभावेन जातिरनुमीयते तत्समवायश्च । दृष्टा हि सन्तापसञ्चारितदहनपरमाणुसम्वलितायोगोलके दहनाकारानुकारिणी प्रतीतिरिति । तदिदमुक्तोत्तरमपि पुनः पर्यनुयोज्यामहे विस्मरणापराधादिति मन्यामहे । भिन्ना हि जातिरवगम्यते । न खल्वाकारमाकारिणश्चैकमेव मन्यन्ते केवलं शब्दप्रयोगे समाधिर्वक्तव्यः । तत्रच लौकिकः प्रयोग एव शरणम् । प्रयोगश्च श्रुत्या लक्षणया गौण्या वा वृत्त्या नानुपपन्नः । समवायस्तु भवतु वस्त्वन्तरे सिद्धे ऽनुमेयः प्रत्यक्षेण तदनवगमात् आकृतिस्तु न प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धा ऽनुमेया । नचानुमानमपि शक्यं शाक्येषु प्रतिबद्धृष्वित्यलमतिविस्तरेण ।

अत्र केचिद्गवादितुल्यतया द्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्ताजातिमङ्गीकुर्वन्ति भवति हि सर्वेष्वेव सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिरिति सम्वदन्तः तदिदमपरामृष्टजातितत्त्वानामुपर्युपरिकल्पितम् । पूर्वरूपानुकारिणी यदि धीरुदीयते ततो ऽभ्युपेयेतैव जातिः । नच नानाजातीयेषु द्रव्येषु सर्षपमहीधरादिषु गुणेषु गन्धरसादिषु समानाकारानुभवो भवति केवलं तु सत्सदिति शब्दमात्रमेव प्रयुज्यते । भवति च विनापि जात्या पाचकमीमांसकादिशब्दप्रवृत्तिः । नन्वेकशब्दप्रवृत्तिरपि नैकनिबन्धनमन्तरेणोपपद्यते ? सत्यमस्त्येवोपाधिरेकः प्रमाणसम्बन्धयोग्यतानाम । तत्रान्यः पण्डितम्मन्यो मन्यते । नन्विदमसमञ्जसमुच्यते सर्वत्र ह्युपाधिभेदमवगम्यौपाधिकशब्दानुविद्धः प्रत्ययो भवति न पुनः प्रागेव सह वा । इहच प्रमाणमेवजायमानमस्तीत्येवमेव जायते । प्रमाणोदयोत्तरकालं ह्यनया भवितव्यम् । किञ्च सत्यपि प्रमाणयोगे किञ्चिदस्तीति गम्यते किञ्चिन्नासी-

दिति तथान्यद्भविष्यतीति । तत्र प्रमाणसम्बद्धस्य वर्तमानत्वात् सर्वत्र वर्तमानसत्ताप्रत्ययेन भवितव्यम् । तदतिरेकिणि तु सत्त्वे तस्य त्रेधा व्यवस्थानाद्युक्तस्त्रिधाऽवभासः, अपिच भूमितलनिखातेषु चिरतरकालवर्तिषु प्रलीनज्ञातृपुरुषेषु लिङ्गादिरहितेषु सकलप्रमाणप्रत्यस्तमयेऽपि वर्तमानसत्तासन्देहः । स च प्रमाणसम्बन्धातिरेकिणीं सत्तामन्तरेणानुपपन्न इति । तदिदमनाकलितपरवचनस्य केवलं गलगर्जितम् । उक्तमस्माभिः प्रमाणसम्बन्धयोग्यतोपाधिः । यदि हि प्रमाणसम्बन्ध उपाधिरिति वदेम तत इत्थमुपालभ्येमह्यपि । योग्यता तु प्रमाणसम्बन्धातिरिक्ता प्रमाणेनावसीयतइति युक्त एवास्तीति प्रमाणोदयः । तस्याश्च त्रैकाल्यात् त्रैकाल्यावगमोऽपि समर्थित एव । तस्याश्च संशयिततापि युक्तैव । का पुनरियं प्रमाणसम्बन्धयोग्यता नाम ? ननु नामान्तरेण महासामान्यमेवेदमुररीकृतम् । नैतदेवं, यो हि महासामान्यं सत्तां सङ्गिरते सोऽपि स्वरूपमात्रं पदार्थानां मन्यतएव । अन्यथा शशशृङ्गादीनामनुत्पन्नातिवृत्तानाञ्च किमिति महासामान्येन सम्बन्ध एव न स्यादिति पर्यनुयोगे कः परिहारः ? तेन स्वरूपवत्तैव प्रमाणसम्बन्धयोग्यता । यस्यहि स्वरूपमस्ति तत् प्रमाणेन परिच्छिद्यते । त्रैकाल्यमपि स्वरूपस्यैव युक्तम् । नच महासामान्यस्य ? नित्यत्वात् । तथा संशयिततापि तस्यैव न पुनरसंशयिते स्वरूपे अपरः सत्तासन्देहो भवति । अथ नित्याया अपि सत्तायाः कः सम्बन्धो यः स त्रिकालः । तस्यैव त्रैकाल्यं कुतः । नान्यदत्रोत्तरं स्वरूपत्रैकाल्यादित्यतः । तस्मात्स्वरूपसत्तोपाधिक एव सच्छब्दो न पुनरेक आकारः सत्तानाम द्रव्यगुणकर्मणाम् । अपि च काश्यपीयानां जातिसमवायविशेषेषु स्वरूपसत्तोपाधिक एव सच्छब्द इत्यभ्युप-

गमः । तस्य च द्रव्यगुणकर्मस्वपि तथा भावोऽस्तीति । तदेव मपाकृते पदार्थस्वरूपातिरेकिणि महासामान्ये यत्स्वमनीषा निर्मितकुतर्कबलेन सन्मात्रविषयं प्रत्यक्षमिति साधितं तदतिदूरोत्सारितम् । एतेनैव न्यायेन शब्दत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम् । नहि ककारगकारयोरेकाकारमनुगतं परामृशन्ती मनीषा समुन्मिषति । योऽपि चायं शब्दशब्दः सोऽपि श्रोत्रग्रहणोपाधिबललब्धप्रवृत्तिरिति न जातु जातिकल्पनायै विभवति । तत इदमपहस्तितम् । यदाहुः "शब्दत्वमेव तत्तदभिव्यञ्जकध्वनिनिबन्धनया नानावर्णरूपया विषयीभवत् तस्यतस्यार्थस्यावगमाय कल्पते" इति ।

अनयैव च दिशा ब्राह्मणत्वादि जातिरपि निवारिता । नहि नानास्त्रीपुरुषव्यक्तिषु पुरुषत्वादर्थान्तरभूतमेकमाकारमात्मसात्कुर्वन्ती मतिराविर्भवति नहि क्षत्रियादिभ्यो व्यावर्तमानं सकलब्राह्मणेष्वनुवर्तमानमेकमाकारमतिचिरमनुसन्दधतोऽपि बुध्यन्ते । यदप्याहुः, यद्यप्यपातसंजातया धिया ब्राह्मण्यं नावसीयते तथापि ब्राह्मणभूतमातापितृसम्बन्धानुसन्धानप्रभवायां बुद्धौ तच्चकास्तीति । तदपि च स्वमानसविसंवादि । अनुसन्दधानोऽपि मातापितृसम्बन्धं को जात्वेकमाकारमवबोद्धुं प्रभवति । यच्चोपदर्शितं, यथा विलीनमाज्यं तैलाद्व्यतिरिच्यमानं गन्धग्रहणसहकारिणा चक्षुषैव भिन्नमवगम्यतइति । तदपि न सुन्दरं । नहि तदानीं चाक्षुषस्य संवेदनस्य विषयातिरेकः किं त्वनुमानमेव तत्र सर्पिषो यस्तु निपुणदर्शी सूक्ष्ममपि रूपमीक्षितुं क्षमः स चक्षुषैवाज्यजातिमपि प्रत्येति । न गन्धग्रहणमपेक्षते । नन्वेवं बह्ववहीनं किंनिबन्धनो हि तदानीमाहवनीयादिसाध्यकर्मसु केषां चिदधिकारो

नान्येषां; किं निबन्धना च ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिव्यवस्था अत्रोच्यते । अनादौ संसारे जन्यजनकभावेन व्यवस्थितास्तावत् काश्चिदेव पुरुषसन्ततयः सन्ति तासामन्योन्यव्यतिरेकजाताः स्त्रीपुंसव्यक्तयो ब्राह्मणशब्दवाच्याः । अनिदम्प्रथमतया च सन्ततेः सर्वेषां तत्सन्ततिपतितत्वात् सिद्धा ब्राह्मणशब्दवाच्यता । तेन सन्ततिविशेषप्रभवत्वमेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तावुपाधिः । तत्प्रभवानामेव कर्मस्वधिकार इति न किञ्चिदवहीनं केपुनस्ते सन्ततिविशेषाः । न ते परिगणय्य निर्देष्टुं शक्यन्ते किन्तु लोकत एव प्रसिद्धाः प्रत्येतव्याः । तथा च तज्जन्यत्वे ऽवगते ब्राह्मणशब्दं प्रयुञ्जते लोकाः । कथंपुनस्तज्जन्यत्वमेव शक्यमवगन्तुं ? स्त्रीणामपराधसम्भवात् । सभवन्ति हि पुंश्चल्योऽपि स्त्रियः परिणेतारं व्यभिचरन्त्यः । उच्यते । उक्तमेतत् दृश्यादर्शनमेवाभाव इति । यत्र यावदुपलब्धिसामग्री तावत्सां सत्यामपि यासां व्यभिचारो न दृश्यते तासां नास्त्येव व्यभिचार इति लोकप्रमाणकमेतत् । अपिच अप्रमत्तैः स्त्रियो रक्षणीयास्तासु नास्त्येव व्यभिचारसम्भावनावकाशो यासु त्वस्ति माभूत् तदपत्येषु तत्सन्ततिप्रभवत्वनिश्चयः । नचैतावता यत्रापि निश्चयः शक्यस्तत्राप्यनिश्चय इति युक्तमिति । यच्च बह्वीषु ज्वालास्वेकवर्तिवर्तिनीषु जालात्वं सामान्यं प्रत्यभिज्ञागोचरः कैश्चिदिष्यते तदपि गुरुरस्माकं न मृष्यति । स खल्वेवं निरीक्षांचक्रे अन्यथासिद्धा बुद्धिः सामान्यकल्पनाबीजम् । इयं तु भेदाग्रहणेन शुक्तिकारजतप्रत्ययवदुपपद्यतइति नालं सामान्यमुपस्थापयितुं । तेन भेदग्रहणपुरस्सरमभेदज्ञानं भिन्नेषु जात्यभ्युपगमे शरणमिति निरवद्यम्

शालिकनाथेन कृतं कृतमतिना जातिनिर्णयाख्यमिदम् ।

बहुविधविवादहरणं प्रकरणमुरुणावधानेन ॥ ३ ॥

इति जातिनिर्णयाख्यं प्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

यथार्थं सर्वमेवेह विज्ञानमिति सिद्धये ।
प्रभाकरगुरोर्भावः समीचीनः प्रकाश्यते ॥ १ ॥
तत्र तावदिदं केचिदूचिरे चारुचेतसः ।
भ्रमसन्देहविज्ञाने अयथार्थे उभे इति ॥ २ ॥
इदं रजतमित्येषा या शुक्तिशकले मतिः ।
सा चेदयथार्था भ्रान्तित्वं तदा तस्यास्तु कीदृशम् ॥ ३ ॥
यथावस्थितवस्त्वाभमपि ज्ञानं यदा भ्रमः ।
प्रमाणेषु तदाऽऽपन्ना सर्वेषु भ्रमरूपता ॥ ४ ॥
विवेकाग्रहणं भ्रान्तिरिति चेन्नैतदीदृशम् ।
सुषुप्ते ऽपि भ्रमापत्तेः सर्वभेदापरिग्रहात् ॥ ५ ॥
भेदाग्रहे गृहीते च यदि स्याद् भ्रमरूपता ।
दूरात् सामान्यमात्रस्य दर्शनं स्यात् भ्रमस्तदा ॥ ६ ॥
यथार्थदर्शनत्वे च बाधको ऽपि न युज्यते ।
अज्ञानभेदग्रहणो न बाधकमतिर्भवेत् ॥ ७ ॥
यथार्थतापि चैतस्याः कथमित्यपि चिन्त्यताम् ।
एषा ऽपि रजतत्वेन शुक्तिकामध्यवस्यति ॥ ८ ॥
रजतत्वं न शुक्तेश्च रजतस्य न शुक्तिता ।
तयोरन्योन्यभिन्नत्वं प्रत्यक्षेणावधारितम् ॥ ९ ॥
अथेयं रजतत्वेन न शुक्तिमवलम्बते ।
सामानाधिकरण्येन प्रतिपत्तिर्विरुध्यते ॥ १० ॥
रूप्यार्थिनः प्रवृत्तिश्च शुक्तौ स्यान्निर्निबन्धना ।
अग्रहो ऽपि न भेदस्य प्रवृत्तौ कारणं यतः ॥ ११ ॥
रजतप्रतिपत्तिश्च नेयमन्धस्य जायते ।

तेनेयमिन्द्रियाधीना संयुक्ते चेन्द्रियं धियम् ॥ १२ ॥
समर्थमुत्पादयितुं शुक्तिसंयोगि चेन्द्रियम् ।
तेन सैवेन्द्रियेणेह रजतत्वेन गृह्यते ॥ १३ ॥
स्यान्मतं शुक्तिकामात्रमिन्द्रियेणावसीयते ।
तदेव सदृशत्वेन रजतस्मृतिकारणम् ॥ १४ ॥
सदृशप्रत्ययेनेह संस्कारोद्बोधहेतुना ।
तदित्युल्लेखरहिता रजते भवति स्मृतिः ॥ १५ ॥
स्मृतावस्यां मनोदोषात् तदित्यंशो ऽवखण्डितः ।
तेनेन्द्रियानुकारित्वमन्यथासिद्धमिसमत् ॥ १६ ॥
अनुभूतेऽपि विषये तत्परामर्शवर्जितम् ।
न बोधं स्मृतिमिच्छन्ति धारावाहिकबोधवत् ॥ १७ ॥
अपरोक्षपुरोवर्तिसामानाधिकरण्यतः ।
नेयं स्मृतिः किन्तु शुक्तौ भ्रान्तोऽयं रजतग्रहः ॥ १८ ॥
स्मृत्युद्बोधनिमित्तं च स्वप्ने किञ्चिन्न विद्यते ।
पीतशङ्खावबाधे च द्विचन्द्रग्रहणे तथा ॥ १९ ॥
दिङ्मोहालातचक्रादिभ्रान्तयश्च कथं पुनः ।
स्मृतितत्त्वाश्रयणेनैता वर्णनीया यथार्थतः ॥ २० ॥
तेनेन्द्रियादिदोषेण जायन्ते भ्रान्तिबुद्धयः ।
बुध्यमाना वस्तुरूपमन्यथास्थितमन्यथा ॥ २१ ॥
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहो योऽपि जायते ।
अभावात्तादृशोऽर्थस्य स यथार्थः कथं भवेत् ॥ २२ ॥
अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।
वेद्यः स एव नान्यद्धि वेद्यावेद्यस्य लक्षणम् ॥ २३ ॥
इदं रजतमित्यत्र रजतञ्चाऽवभासते ।
तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ॥ २४ ॥

५

तेनान्यस्यान्यथा भानं प्रतीत्यैव पराहतम् ।
परस्मिन् भासमाने हि न परं भासते यतः ॥ २५ ॥
नन्वेवं रजताभासः कथमेष धरिष्यति ।
उच्यते शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् ॥ २६ ॥
शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद्भेदहेतवः ।
ते न ज्ञाता अभिभवाद् ज्ञाता सामान्यरूपता ॥ २७ ॥
अनन्तरञ्च रजते स्मृतिर्जाता तथापि च ।
मनोदोषात् तदित्यंशपरामर्शविवर्जितम् ॥ २८ ॥
रजतं विषयीकृत्य नैव शुक्तेर्विवेचितम् ।
स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ॥ २९ ॥
धारावाहिकवन्नेयं स्मृतिरित्युदितश्च यत् ।
उच्यते ऽनन्यगतितः स्मृतिरत्राऽवगम्यते ॥ ३० ॥
न ह्यसन्निहितं तावत् प्रत्यक्षं रजतं भवेत् ।
लिङ्गाद्यभावाच्चान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः ॥ ३१ ॥
परिशेषात् स्मृतिरिति निश्चयो जायते पुनः ।
तस्मात् कारणसद्भावधारावाहीकधीषु तु ॥ ३२ ॥
प्रत्युत्पन्नेन्द्रियग्रामसामग्रीग्रहकारणम् ।
ग्रहणे स्मरणे चेमे विवेकानवभासिनी ॥ ३३ ॥
सम्यग्रजतबोधात्तु भिन्ने यद्यपि तत्त्वतः ।
तथापि भिन्ने नाभातो भेदाग्रहसमत्वतः ॥ ३४ ॥
सम्यग्रजतबोधश्च समक्षैकार्थगोचरः ।
ततो भिन्ने अबुध्वा तु स्मरणग्रहणे इमे ॥ ३५ ॥
समानेनैव रूपेण केवलं मन्यते जनः ।
अपरोक्षार्थबोधेन समानार्थग्रहेण च ॥ ३६ ॥
अवैलक्षण्यसंवित्तिरिति तावत् समर्थितम् ।

व्यवहारोऽपि तत्तुल्यस्तत एव प्रवर्तते ॥ ३७ ॥
समत्वेन च संवित्तेर्भेदस्याग्रहणेन च ।
मिथ्याभावोऽपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात् ॥ ३८ ॥
रजतव्यवहारांशे विसम्वादयतो नरात् ।
बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो मतम् ॥ ३९ ॥
प्रसज्यमानरजतव्यवहारनिवारणात् ॥ ४० ॥
सन्निहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या ।
भेदानध्यवसायादियमपि तादृक् परिस्फुरति ॥ ४१ ॥
साधारणं हि रूपं तस्या अस्याश्च विद्यते तेन ।
तन्मात्रप्रतिभानात् समानतामेव मन्यन्ते ॥ ४२ ॥
ततुल्यव्यवहारप्रसक्तिरपि युज्यते चातः ।
तद्विनिवारणकरणाद्बाधकता बाधकस्यापि ॥ ४३ ॥
एवं स्वप्नेऽपि वस्तूनि स्मर्यमाणानि सन्त्यपि ।
अनुभूतांशमोषेण भासन्ते गृह्यमाणवत् ॥ ४४ ॥
ग्रहणस्य विशेषो हि गृहीतग्रहणं स्मृतिः ।
सा गृहीतांशमोषेण गृहीतिरिति तिष्ठति ॥ ४५ ॥
संस्कारोद्बोधहेतुश्च तत्रादृष्टं प्रकल्प्यते ।
विपरीतख्यातिपक्षेऽप्येषा तुल्या हि कल्पना ॥ ४६ ॥
अदृष्टस्य तु हेतुत्वाज्जाग्रतस्तादृशी न धीः ।
अवस्थापि ह्यदृष्टस्य सामग्री फलसम्भवे ॥ ४७ ॥
पीतशङ्खावबोधे च पितस्येन्द्रियवर्तिनः ।
पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितोऽग्निव तिग्मता ॥ ४८ ॥
शङ्खस्येन्द्रियदोषेण शुक्लिमा च न गृह्यते ।
केवलं द्रव्यमात्रन्तु प्रथते रूपवर्जितम् ॥ ४९ ॥
गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि ।

भासमाने तयोर्बुद्धिरसम्बन्धं न बुध्यते ॥ ५० ॥
सत्त्वपीतावभासेन समे भातो मती इमे ।
व्यवहारोऽपि ततुल्य एवमत्रापि युज्यते ॥ ५१ ॥
यत्तु नेत्रगतस्यापि कज्जलस्य न कालिमा ।
गृह्यते कारणं तत्र तेनेन्द्रियनिरोधनम् ॥ ५२ ॥
अतसीपुष्पसंकाशं यत् तावन्नेत्रमण्डलम् ।
तत्रस्थमञ्जनं यत्तत् तेजोवृत्तिनिरोधकम् ॥ ५३ ॥
मण्डलान्तरसंस्थन्तु यन्नाम नयनेऽञ्जनम् ।
तस्यानार्जवदोषेण नीलिमा नावगम्यते ॥ ५४ ॥
इन्द्रियोपरिभागेऽपि लिप्तेन स्वच्छभावतः ।
पित्तेन नायनं तेजः काचेनेव न रुध्यते ॥ ५५ ॥
प्रसरन्नायनं तेजो ग्राहकं नाश्रयस्थितम् ।
पित्तस्याऽग्रहणं सौक्ष्म्यात् प्रभायामिव तेजसः ॥ ५६ ॥
मधुरे तिक्तधीरेवं व्याख्याता पित्तवर्तिनः ।
तैक्त्यस्य रसहीनस्य गुडस्य च परिग्रहात् ॥ ५७ ॥
तथा द्विचन्द्रबोधेऽपि भिन्नमेवैन्द्रियं महः ।
भिन्ने जनयति प्रख्ये एकस्मिन्नेव शीतगौ ॥ ५८ ॥
सम्वित्ती ते न भिद्येते तद्‌द्वित्वे सति मन्यते ।
भिन्नार्थबुद्धितुल्यत्वमत्रापि खलु पूर्ववत् ॥ ५९ ॥
स्मरतोऽप्येकतां तेन भ्रमोऽयमुपपद्यते ।
न हि स्मृतिप्रमोषेण सर्वत्रैव भ्रमो मतः ॥ ६० ॥
दिङ्मोहे दृष्टसामर्थ्याद् दिक्स्वरूपानवग्रहात् ।
दिगन्तरस्वरूपस्य स्मरणाच्च भ्रमो मतः ॥ ६१ ॥
अलातचक्रेऽलातस्य भ्रमतः सर्वतो ऽद्भुतम् ।
निरन्तरं धियो जाताश्चक्रबुद्धिसमा मता ॥ ६२ ॥

कालभेदस्तु शीघ्रत्वाद्धियां तासां न लक्ष्यते ।
चक्रधीव्यवहारश्च तेनास्मिन्नपि युज्यते ॥ ६३ ॥
एतेनैव प्रकारेण सर्वभ्रान्तिषु पण्डितैः ।
ऊहनीया हेतुभेदा यथार्थज्ञानसिद्धये ॥ ६४ ॥
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहेऽपि यदा द्वयम् ।
स्मर्यते ऽन्योन्यनिर्मुक्तं तदार्थविरहः कुतः ॥ ६५ ॥
यदि चार्थं परित्यज्य काचिद्बुद्धिः प्रवर्तते ।
व्यभिचारवती स्वार्थे कथं विश्वासकारणम् ॥ ६६ ॥
नन्वत्राप्यरजतधीतुल्यताशङ्कया समः ।
अविश्वासस्तत्र दोषविरहाच्चेद् विनिर्णयः ॥ ६७ ॥
सममेतद् विपरीतख्यातिपक्षेऽपि दृश्यते ।
अहो बत महानेष प्रमादो धीमतामपि ॥ ६८ ॥
ज्ञानस्य व्यभिचारे हि विश्वासः किंनिबन्धनः ।
ज्ञानस्य व्यभिचारेऽपि ज्ञानं यत् सत्यमेव तत् ॥ ६९ ॥
अज्ञानमपि किन्त्वस्ति रूपभेदनिबन्धनम् ।
जिज्ञासा जायते येयं साप्यन्येन निवर्तते ॥ ७० ॥
यत्नेनान्विष्यमाणेऽपि रूपं तच्चेन्न दृश्यते ।
तदा पूर्वैव संवित्तिर्नास्तित्वेनोपदिश्यते ॥ ७१ ॥
अयथार्थत्वपक्षे च ज्ञानं साकारमापतेत् ।
आकारो भासते यो हि ज्ञानएवावतिष्ठते ॥ ७२ ॥
अयथार्थस्य बोधस्य नात्पत्तावस्ति कारणम् ।
दोषाश्चेन्न हि दोषाणां कार्यशक्तिविघातिका ॥ ७३ ॥
भस्मकादिषु कार्यस्य विघातादेव दोषता ।
अग्नेर्हि रसनिष्पत्तिः कार्यं जठरवर्तिनः ॥ ७४ ॥
विद्यमानवस्तुरूपग्रहणे प्रतिबन्धृता ।

दोषाणामुपपन्नेति भ्रान्तिर्ग्रहणनिबन्धता ॥ ७५ ॥
विषयाव्यभिचारित्वं साधयितुं सर्वसंविदामेषा ।
निरमीयत नीतिविदा शालिकनाथेन नयवीथी ॥ ७६ ॥
मिश्रशालिकनाथेन नयवीथीति संज्ञितम् ।
कृतं लोकहितार्थाय प्रभाकरमतं यथा ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-शालिकनाथमिश्रकृतिरियं नयवीथी समाप्ता ॥

प्रमाणपारायणं नाम पञ्चमं प्रकरणं ।

स्वरूपसंख्यार्थ फलेषु वादिभि-
र्यतो विवादा बहुधा वितेनिरे ।
ततो वयं तत्प्रतिबोधसिद्धये
प्रमाणपारायणमारभामहे ॥ १ ॥

किं पुनरिदं प्रमाणं नाम? न तावदविसंवादिज्ञानं प्रमाणं? स्मृतेरपि तथाभावप्रसक्तेः । अथ स्मृतिर्विकल्परूपतया परमार्थसत् स्वलक्षणमगृह्णन्ती सम्पृक्तिसन्तमाकारमवस्तुभूतमुल्लिखन्ती द्विचन्द्रादिबोधवन्नाविसंवादिनीति मतम् । एवमपि नानुमानं प्रमाणं स्यात् । तस्यापि विकल्परूपत्वात् । अथ विकल्परूप्यमनुमानमवस्तुविषयमपि वस्तुविषयमिवाध्यवसीयते इत्यध्यवसीयमानवस्तुभूतस्वलक्षणाविसंवादितया तत्प्रमाणं । स्मृतिरपि तथा स्यात् । सापि हि स्वलक्षणाध्यवसायिन्येव जायते । अपि चावस्तुभूतं स्वविषयं वस्तुतयाध्यवस्यच्छुक्तिकारजतबोधवत् कथमनुमानम-

विसंवादि ? किञ्च यद्यनुमानं विकल्परूपतया स्वलक्षणं न गृह्णाति कथं तर्ह्यध्यवस्यत्यपि ? नहि ग्रहणादन्यो ऽध्यवसायो नाम ? यो ह्याकारो न गृह्यते स कथमध्यवसीयेतापि । प्रतीतिविरुद्धं चेदमुच्यते स्मृतिरनुमानवद् बाह्यं वस्तु न विषयीकुरुते इति । विकल्पभूतयोरपि तयोः प्रत्यक्षप्रतीतवस्तुग्राहकत्वप्रतीतेः । अथोच्यते, न वयं यथावस्थितार्थग्राहकमविसंवादकमभिदध्महे किन्त्वर्थक्रियासमर्थवस्तुपरिप्रापकं । यथाभूतं हि येन वस्तूपदर्शितं प्रवृत्तो ऽपि यदि तथाभूतमेव प्रतिलभते । तदा तदविसंवादिज्ञानं प्रमाणमुच्यते । तथा चोक्तम् "प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिः, अविसंवादनमि"ति । तथा न ह्याभ्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्त्तमानोऽर्थक्रियायां विसंवाद्यतइति च । एवमपि स्मृतेः प्रामाण्यापत्तिः । अथ मतं स्मृत्वार्थं प्रवर्तमानो नियमेनार्थं न प्रतिलभते इति । एवमपि भूतार्थविषयमनुमानमप्रमाणं स्यात् । नहि तदुपदर्शितार्थस्य प्रतिलम्भोऽस्ति । अथ यद्यप्यनुमानप्रतीतस्य भूतस्य वस्तुनः प्राप्तिर्नास्ति तथापि तत्प्रतिबद्धलिङ्गजन्मतया तस्य प्राप्तियोग्यता तावदस्त्येव तावता च तस्य प्रामाण्यमिति । एवमपि स्मृतिः प्रमाणमापद्यते । स्मृतिरपि ह्यनुमानवदर्थे पारम्पर्येण प्रतिबद्धैव । यथाहि वह्निस्वलक्षणाद्धूमस्वलक्षणं ततश्च धूमदर्शनं ततश्च धूमविकल्पः तस्माच्चानुमानमित्यनुमानमर्थे पारम्पर्येण प्रतिबद्धत्वादर्थप्रापणसमर्थं । तथा स्मृतिरप्यर्थादनुभवः ततः संस्कारः संस्काराच्च स्मृतिरित्यर्थप्रतिबद्धैवेति तत्प्राप्तियोग्यतया प्रमाणमापद्येत । यदि मन्वीत सत्यामपि प्राप्तियोग्यतायां स्मृतेर्यत् तया प्रापयितव्यं स्वलक्षणं तदनुभवेनैव प्रापितमिति न प्रमाणं स्मृतिः । अनुमानं त्वप्राप्तस्वल-

लक्षणप्रापकतया प्रमाणमिति। एवमप्यर्थक्रियासमर्थवस्तुपरिप्रापकतामात्रं न प्रमाणलक्षणं किन्तु विशेषणमुपादेयम् अप्राप्तः प्रापकमविसंवादिज्ञानं प्रमाणमिति। अथोच्यते, प्राप्तं प्रति प्रापकत्वमेवापरस्य नास्तीति। तदसत्, अर्थप्रतिबद्धता हि प्रापकता सा च ज्ञानान्तरस्यापि नानुपपन्ना। यद्युच्येत, न प्रापकतामात्रेण प्रामाण्यमपि तु प्रवर्तकतयापि; यत् प्रापयति च प्रवर्तयति च तत् प्रमाणमिति। एतदपि न किञ्चित्। प्रवर्तकतापि ज्ञानान्तरस्यापि घटतएव। प्रवृत्तियोग्यार्थोपदर्शकत्वमेव प्रवर्तकत्वं तच्च भूतार्थविषयानुमानस्येव स्मरणस्याप्यस्ति। प्रवर्तकत्वे च प्रमाणलक्षणानुवेशिनि निर्विकल्पकज्ञानानामप्रमाणता स्यात् स्वयं व्यवहारप्रवर्तकत्वाभावात्। तदुत्थास्तु विकल्पा एव प्रापकतया प्रवर्तकतया च प्रमाणभूताः स्युः। धारावाहिकज्ञानेषु च पूर्वज्ञानविषयार्थत्वादुत्तरेषां प्रमितित्वं न स्यात्। अथोच्येत, इष्यतएव तेषामप्रमाणतेति, तदयुक्तं, लोके तेषां पूर्वस्मादविशिष्टत्वात् प्रमाणभावस्य। लौकिकं च प्रमाणं परीक्षकैरप्यनुसरणीयम्। अथ भिन्नत्वादर्थक्षणानां सर्वेषामप्यप्राप्तप्रापकत्वमस्तीति। तदसत्, क्षणभेदस्यापरामर्शान्न तदपेक्षा प्रमाणतोचितेति। क्षणिकता च मीमांसाजीवरक्षायां प्रतिक्षिप्तैवेति कृतमतिविस्तरेण।

नापि दृढमविसंवाद्यगृहीतार्थग्राहकं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणमुपपद्यते। धारावाहिकज्ञानानामुत्तरेषां पुरस्तात्तनप्रतीतार्थविषयतया प्रामाण्यापाकरणात्। नच कालभेदावसायितया प्रामाण्योपपत्तिः। सतोऽपि कालभेदस्यातिसौक्ष्म्यादनवग्रहात्। अपि च दृढमिति किं निवर्त्त्यं? संशयज्ञानमिति चेत्। कः पुनरयं संशयः? साधारणधर्मदर्शनादनेकशो विरुद्ध-

धर्मान्वितस्यानेकस्य च धर्मस्यावगमाद्वादिनामध्यवसीयमानविशेषाणां विप्रतिपत्तेश्चाध्यवसितविशेषे वस्तुन्यनियतविशेषणविषयं ज्ञानमिति तार्किकाः । यथा सन्तमसतिरोहितविशेषवस्तुनि दूरवर्तिन्यूर्ध्वतामात्रदर्शनेन किमयं स्थाणुरुत पुरुषो वेति। तथा प्रत्यक्षो वायुः स्पर्शवत्त्वात् पृथिवीवत् । अप्रत्यक्षो वायुररूपिद्रव्यत्वात् गगनवदिति । केचिन्नित्यं शब्दमाहुः । केचिदनित्यं। भवति वादिनां विवादात् तत्त्वजिज्ञासोस्तत्र संशयः। तदसत् । यौ हि धर्मौ संशय्येते ययोरेकमिदं विज्ञानं नोदयते किन्तु द्वे एते विशेषणस्मरणे। तयोश्च विशेषयोरेकस्यापि तस्मिन् धर्मिणि निश्चयो नास्तीत्येकान्तव्यवहारं प्रतिपत्ता प्रवर्तयितुमशक्नुवन् संशेत इवेति संशयव्यवहारः। ये च ते स्मरणे तयोर्गृहीतग्राहकतयैव प्रामाण्यं निरस्तमिति किं दृढग्रहणेन । अविसंवादिग्रहणमपि सर्वज्ञानानामर्थाव्यभिचारादविशेषकम् । ननु शुक्तिकायां रजतमिदमिति ज्ञानं प्रतिबिम्बज्ञानं च व्यभिचारि दृश्यते । नैतदेवं यदि रजतज्ञानं रजतविषयं न स्यात् ततो व्यभिचरेदर्थम् । रजतविषये तु को व्यभिचारः। ननु नेदं रजतविषयं किन्तु शुक्तिकाविषयमेव। उच्यते, शुक्तिकाविषयमित्यस्य कोऽर्थः ? किं याऽसौ शुक्तिका व्यक्तिस्तामेव विषयीकरोत्यथ शुक्तिकात्वमेवेति ? न तावद्व्यक्तिरनेन विषयीकर्तुं शक्या। भिन्नत्वादाकारस्याकारिणश्च समीचीनरजतव्यक्तिरपि न रजतत्वबुद्ध्या गोचरीभवति । शुक्तिकात्वं पुनरभासमानमेव विषय इति नोपपद्यते । अथोच्यते। व्यवहारयोग्यतापत्तिर्विषयत्वमिति तथापि शुक्तिकात्वमविषय एव । नहि तद् व्यवहारयोग्यतामापद्यते। अवभासमानतैव च विषयत्वम्। तेन रजतत्वमेव वि-

षयः। तच्च पुरोवर्तिनि न सम्भवतीति तद्विषयिणी स्मृतिरेवायं कुतोऽस्या व्यभिचारः। प्रतिबिम्बज्ञानं तु मुखाद्यवभासं मुखादिविषयमेव। भासुरे हि दर्पणादौ नयनरश्मिर्निपतितः प्रतिहतः परावृत्तो मुखादिना सम्प्रयुक्तस्तदेव मुखादि ग्राहयति। नन्वेवमपि सव्यदक्षिणविपर्यासो देशविशेषपरिमाणत्वाल्पत्वमहत्वप्रतिभासश्च किंनिबन्धनः। अत्राभिधीयते, मुखादेर्देशो न गृह्यते दर्पणादीनां च ग्रहणमिति मुखादयस्तद्देशा इव भान्ति। अभिमुखेन मुखादिना नयनरश्मिः संयुक्त इति तथैव तदवगमात् सव्यदक्षिणविपर्यासोऽपि युक्तः। अल्पत्वमहत्वे च दर्पणादेरश्मिप्रतिघातहेतोरल्पतया महत्तया च दोषभूतया मुखादिपरिमाणाग्रहणाद्दर्पणादिपरिमाणग्रहणाच्च मुखादिष्विव भासेते। तेनात्रापि नास्ति व्यभिचारः। एवमादि च नयवीथ्यां निपुणतरमुपपादितमिति तयैव दिशा सर्वत्राव्यभिचारो वर्णनीय इति नेदमपि प्रमाणलक्षणम्।

तत्राह। "प्रमाणमनुभूतिः"। नच स्मृतेः प्रामाण्यापत्तिरिति दर्शयति। सा स्मृतेरन्या। अथ का स्मृतिः। स्मृतिः पुनः पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते। नचैवं धारावाहीकोत्तरज्ञानानां स्मृतित्वम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्। पूर्ववत्। मात्रग्रहणाच्च प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य न स्मृतित्वम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षसचिवसंस्कारजत्वात्। अथ कथं स्मृतिर्न प्रमाणम्। अत्राह। न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तिव्यपेक्षणात्। स्मृतिर्हि तदित्युपजायमाना प्राचीं प्रतीतिमनुरुन्धाना न स्वातन्त्र्येणार्थं परिच्छिनत्तीति न प्रमाणम्। स्मृतिप्रमोषस्तर्हि प्रमाणम्। न। सो ऽपि पूर्वप्रतीतिसापेक्ष एव। तज्जन्यसंस्कारमात्राधीन–जन्मत्वात्। धारावाहीकेषु तर्ह्युत्तरविज्ञानानि स्मृ-

तिप्रमोषाद्विशिष्टानि कथं प्रमाणानि ! तत्राह ।

अन्योन्यनिरपेक्षास्तु धारावाहिकबुद्धयः ।

व्याप्रियमाणे हि पूर्वविज्ञानकारणकलाप उत्तरेषामप्युत्पत्तिरिति न प्रतीतित उत्पत्तितो वा धारावाहिकविज्ञानानि परस्परस्यातिशेरतइति युक्ता सर्वेषामपि प्रमाणता । यद्यनुभूतिमात्रं प्रमाणं ततो रजतमिदमिति भ्रान्तं यद्धि ज्ञानं तदपि प्रमाणं स्यात् ।

अत्रोच्यते । रजतमिदमिति नैकं ज्ञानं किन्तु द्वे एते विज्ञाने । तत्र रजतमिति स्मरणं तस्याननुभवरूपत्वान्न प्रामाण्यप्रसङ्गः । इदमित्यपि विज्ञानमनुभवरूपं प्रमाणमिष्यतएव । भ्रान्तिरूपता चात्र रजतज्ञानस्य स्मरणरूपस्यैव ग्रहणव्यवहारप्रवर्तकतया व्यवहारकाले विसम्वादकत्वात् । येऽपि चैकमिदं विज्ञानं मिथ्याभूतमित्यास्थिषत तेऽपि बाधकप्रत्ययाधीनं मिथ्यात्वमभ्युपगच्छन्तो नेदमंशस्य मिथ्याभावं वदितुमीशते तत्र बाधकाभावात् । बाधकप्रत्ययदशायामपीदमंशस्यानुवृत्तेः । एकमपि च विज्ञानमर्थावच्छेदमाश्रितभेदं प्रमाणमप्रमाणं च युक्तमेव । पीतशङ्खादिज्ञानं तर्हि प्रमाणं प्रसक्तं । तत्र हि पीतिमशङ्खस्वरूपश्च द्वयमप्यनुभूयतएव । नयनगतपित्तवर्त्ती हि पीतिमा ऽनुभूयतएवेति नयवीथ्यां निपुणतरमुपपादितम् । शङ्खस्वरूपे चानुभूतिर्निर्विवादैव । नायं दोषः । को नाम पीतशङ्खज्ञानमप्रमाणमाह प्रमाणमेव हि तद् यथार्थविषयत्वात् । विज्ञानद्वयं चैतदेकसाधारणरूपम् । तत्रैकविज्ञानसाधारणरूपावमर्शादेकमिव ज्ञानं सदृशव्यवहारप्रवर्तकतया व्यवहारदशायां विसम्वादमावहत् प्रमाणमपि सद्भ्रान्तमित्युच्यते । यत्रतु व्यवहारविसम्वादो नास्ति तत्र भ्रान्तिरपि न व्यपदिश्यते । यथो-

ष्णजलज्ञाने। तत्रापि हि न जलगतमौष्ण्यमनुभूयते किन्तु वन्ह्यवयवगतमेव। जलगतस्यौष्ण्यस्य वन्हिसंयोगेनोत्पादनानभ्युपगमात्। पाकजो हि गुणः पाकान्तरेणैव निवर्तते। जलगतस्य चौष्ण्यस्यानपेक्षितपाकस्यैवाग्निसंयोगविच्छेदेनैव निवृत्तिः। गत्वरा हि तेजोऽवयवाः सञ्चारितास्तेष्वन्यत्र गतेष्वपरतेजोऽवयवसञ्चरणविच्छेदे युक्तैवौष्ण्यस्य निवृत्तिरिति पीतशङ्खादिज्ञानतुल्यत्वमुष्णजलज्ञानस्य। तस्मात् पीतशङ्खादिज्ञानं प्रमाणमेव भ्रान्तश्चेत्यनवद्यम्। यस्तु विपरीतख्यातिवाद्युष्णजलज्ञानमप्रमाणं भ्रान्तमाह तस्य सर्वलोकविरोधः।

कतिविधं पुनः प्रमाणमित्यत्राह। तत्र पञ्चविधं मानम्। अनेनैकादिसंख्या षडादिसंख्या च व्यावर्तिता। काः पुनस्ताविधा इत्यत्राह। प्रत्यक्षमनुमा तथा। शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतम्। किं पुनः प्रत्यक्षस्य लक्षणम्॥

केचिदाहुः। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति। इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्। सच सन्निकर्षः षोढा भिद्यते। संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, संयुक्तविशेषणता चेति,। तत्र संयोगात् पार्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां चक्षुःस्पर्शनाभ्यां ग्रहणम्। प्राप्यकारिचक्षुर्बहिरिन्द्रियत्वात्। तैजसं च तद् रूपप्रतीतिहेतुत्वात् दीपवत्। तस्य रश्मयः प्रसरन्तो द्रव्येण संयुज्यन्ते। ते च पृथ्वग्रा इति पृथून्यपि द्रव्याणि व्यश्नुवते। नन्वेवं सान्तरग्रहणं न स्यात् प्राप्यकारित्वात् स्पर्शनवत्। किञ्च संयोगस्य गतिनिबन्धनत्वाद् गतिमतां च क्रमेणासन्नदूरगमनात् समकालमासेदुषां दवीयसां च पदार्थानां दर्शनं नोपपद्यते। उ-

च्यते । भोगायतनापेक्षिततया सान्तरग्रहणं तावदुपपन्नम् । स-
मसमयसम्वेदने तु केचित् परिहारमेवं वर्णयन्ति । सकलान-
र्थान् व्याप्य युगपदवस्थितेन बाह्येन तेजसा सहैकीभूतास्ते चा-
क्षुषा रश्मयो युगपद्ग्रहणहेतव इति । तत्रापरे दूषयन्ति । इत्थं
प्राप्तावभ्युपगम्यमानायामतिदूरव्यवहितानामप्यर्थानां ग्रहणं
दुर्निवारमिति । अन्ये त्वाहुः क्षेपीयस्तया तेषां रश्मीनां काल-
भेदानवग्रहाद्यौगपद्याभिमान इति । तदप्यन्ये नानुमन्यन्ते ।
अतिसन्निकृष्टेषु वस्तुषु गतिकालभेदः पद्मपत्रशतव्यतिभेदवन्मा
नामावसायि । अनेकयोजनसहस्रान्तरितेषु भूमिष्ठेष्वर्थेषु ध्रु-
वे च कालभेदानध्यवसायो न बुद्धिमनुरञ्जयतीति । वयं तु व-
दामः । अदृष्टसापेक्षत्वाददोषः । नयनरश्मिभिरेकीभूतेऽपि बा-
ह्ये तेजसि यावानेव तस्य भागोऽदृष्टवशेनोपलब्धिहेतुतयो-
पात्तस्तावानेवोपलब्धये प्रभवति न सर्व इति न सर्वोपलम्भो
युगपच्च भौमध्रुवादिदर्शनसिद्धिः । ननु प्राप्यकारि-
णि नयनतेजसि काचाभ्रपटलान्तरितेषु कथमुपलब्धिः ? तैर्न-
यनरश्मीनामप्रतिघातात् । ये पुनरप्राप्यकारि चक्षुराहुस्तेषां व्य-
वहितविप्रकृष्टार्थग्रहणं दुर्निवारं । सन्निधान इव विप्रकृष्टेऽपि
स्फुटतरमणीयांसोऽप्यर्था गृह्येरन् । प्राप्यग्रहणे तु तेजसोऽवय-
वानामप्रचुरतया युक्तमस्फुटदर्शनं दवीयसां क्षोदिष्ठानां चाद-
र्शनम् । अथ कस्मादणु पार्थिवादिद्रव्यमाकाशकालदिगात्मानश्च
प्रत्यक्षेण न गृह्यन्ते । उच्यते । महत्त्वमेकद्रव्यत्वं रूपविशेषश्च
सन्निकर्ष इव प्रत्यक्षत्वे हेतुः । अनेकद्रव्यानाश्रितत्वात् परमा-
णोरदर्शनम् । अमहत्त्वात् द्व्यणुकस्य । आकाशादीनां त्वरूप-
त्वादद्रव्यद्रव्यत्वाच्चेति वेदितव्यम् । अत्रेदं त्रिविधं द्रव्यं, संयो-
गाद्दर्शनस्पर्शनाभ्यां गृह्यते । संयुक्तसमवेतसमवायाच्च तद्गतानां

रूपादीनां गुणानां कर्मणां च ग्रहणं। संयुक्तसमवेतसमवायाच्च गुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीनां । समवायाच्च शब्दग्रहणं। कर्णशष्कुलीपरिच्छिन्नं हि गगनमेव श्रोत्रं। तद्गुणश्च शब्द इति तत्त्वालोके निपुणमुक्तं । समवेतसमवायाच्च शब्दत्वप्रतीतिः। संयुक्तविशेषणतया चाभावग्रहणं। अफलवती शाखेति ।

तदेतदयुक्तं । यदि महत्त्वानेकद्रव्यत्वरूपवत्त्वानि प्रत्यक्षत्वे निमित्तानि तदा वायोरप्रत्यक्षता स्यात्। न च वाच्यमिष्यतएवेति ? स्पर्शनेन तदुपलम्भात् । स्पर्शमात्रं तेनोपलभ्यते न द्रव्यमिति चेत् । न। शीतोष्णानुष्णाशीतेषु स्पर्शेषूपलभ्यमानेषु प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद् द्रव्यस्य। यदा हि तैजसमुष्णत्वं जलगतं च शीतत्वं वायोश्चानुष्णाशीतत्वं स्पर्शनेन वायौ वाति प्रतीयते तदा प्रत्यभिज्ञायते द्रव्यं तदेवेदमिति। तेन न स्पर्शमात्रस्य प्रतीतिः। तस्माद्रूपवत्त्वमिव स्पर्शवत्तापि प्रत्यक्षे हेतुरित्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं । यत्तु संयुक्तसमवेतत्वात्कर्मणः प्रत्यक्षमुक्तं। तदयुक्तम्। तस्य संयोगविभागलक्षणफलानुमेयत्वात्। एतच्च पञ्चिकाद्वये प्रपञ्चितम्। अत्रापि चानुमानपरिच्छेदे वक्ष्यामः। यत्तु संयुक्तसमवेतसमवायाद् गुणत्वादिग्रहणमिष्टं। तदपि तेषामभावादेवायुक्तं । समवेतसमवायाच्च शब्दत्वग्रहणमप्येवमेवानुपपन्नं। संयुक्तविशेषणतया चाभावग्रहणमत्रैव निराकरिष्यते । अन्यच्च समवेतविशेषणतापि सन्निकर्षान्तरं किमिति नेष्यते । यथाहि गोरश्वस्य चान्योन्याभावप्रतीतये संयुक्तविशेषणता नाम सन्निकर्षान्तरमास्थीयते तथा ककारसकारयोरपीतरेतराभावावगमाय समवेतविशेषणतालक्षणं सन्निकर्षान्तरमुपगन्तुमुचितं । तस्मात् त्रिविध एव सन्निकर्षः प्रत्यक्षत्वे हेतुः। संयोगः संयुक्तसमवायः समवायश्चे-

ति। अव्यपदेश्यमिति किमर्थम्? इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नस्य शाब्दताशङ्कानिवृत्त्यर्थं। यदा हि रूपं रूपमिति प्रतिपद्यते तदा शब्दसञ्जल्पसम्भवाच्छाब्दताशङ्का कस्यचित् स्यात् तन्निवृत्तये ऽव्यपदेश्यमित्युक्तं। नहीन्द्रियार्थ सन्निकर्षजे ज्ञाने शब्दस्य व्यापृतिरस्ति यतः शाब्दता स्यादिति। तदिदमयुक्तं। लक्षणं हि प्रत्यक्षस्य वक्तव्यं। येन च रूपेण सजातीयविजातीयेभ्यो भेदस्तल्लक्षणं। तत्र तावच्छाब्दाद्भेद इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वेनैव सिद्धः। शब्दसञ्जल्पनानुविद्धस्य प्रत्यक्षस्य शाब्दत्वाशङ्का शाब्दपर्वणी निराकर्तुमुचिता। अनुमानत्वशङ्केव सर्वस्य शाब्दप्रत्ययस्य। अव्यभिचारिपदं च विपर्ययनिराकरणाय यदुक्तं तत् सर्वज्ञानानामव्यभिचारित्वादविशेषकमित्युक्तं। व्यवसायात्मकतापि संशयनिवृत्त्यर्थं न वक्तव्या। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति हि स्मृतिज्ञानद्वयमेतत्। तच्च नेन्द्रियार्थसन्निकर्षजमिति न तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः। किञ्चाव्यभिचारिपदेनैव संशयस्यापि निवृत्तिः सिद्धा। तस्यापि यथाज्ञायमानार्थव्यभिचारित्वात्। व्यभिचारिता व्यसायात्मकता च न प्रत्यक्षलक्षणं किन्तु प्रमाणलक्षणमिति। तेन सामान्येन प्रमाणलक्षणं कृत्वा तद्विशेषस्य प्रत्यक्षस्य प्रातिस्विकं सजातीयविजातीयव्यावृत्तिसमर्थमेव लक्षणं वाच्यम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्षमिति। अस्मिन्नपि च लक्षणेऽनुमानादिप्रमितिः स्वात्मनि प्रमातरि च न प्रत्यक्षा स्यात्। अनिन्द्रियजत्वात्।

अपरे पुनराहुः। प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तमिति। कल्पना नाम जात्यादियोजना तया रहितं यद्विज्ञानं तत् प्रत्यक्षं। यथाभूतमेव तैमिरिकादीनां केशोण्डुकादिज्ञानं मा प्रत्यक्षं प्रसाङ्क्षीदित्युक्तमभ्रान्तमिति। तच्चतुर्विधमिन्द्रियजं ज्ञानं सर्व-

चित्तचैत्तानां स्वसंवेदनं मानसं योगिज्ञानं चेति । यदिन्द्रिया-
णामर्थस्य च सन्निकर्षादुपजायते तदिन्द्रियजं ज्ञानं पञ्चसु रूपा-
दिषु पञ्चविधं । सर्वज्ञानानां स्वसंवेदनं विकल्पविरहात् प्रत्यक्षं ।
सुखादयश्च विज्ञानाभिन्नहेतुकतया न तस्माद्भिद्यन्ते इति तेऽपि
स्वसंविदिता एव । मानसन्त्विन्द्रियजविज्ञानेन स्वविज्ञेयलक्षणा-
नन्तरक्षणसहकारिणा जन्यते तस्य चेन्द्रियज्ञानग्राह्यानन्तर एव
क्षणो ग्राह्यः । ननु जन्यज्ञानसमये जनकस्यार्थलक्षणस्यातीत-
त्वात् कथं ग्राह्यता ? उच्यते । एतदेव ग्राह्यत्वमर्थानां यदुत्पा-
दकत्वं स्वरूपार्पकत्वं चेति । अर्थाकारं हि प्रत्यक्षं ज्ञानम् । अ-
न्यथा निराकारं हि संवित्तिमात्रं कथं रूपादिवित्तिं व्यवस्थि-
तां लभते। अतएवार्थसारूप्यं प्रमाणं । तस्यैव व्यवस्थाहेतुत्वात् ।
अर्थेन हि सारूप्यं विज्ञानं घटयति । नेन्द्रियादीति न तत् प्र-
माणं । नन्वेकस्याकारस्य प्रतीतेस्तस्य च ज्ञानएव व्यवस्थित-
त्वात् कथमर्थस्य प्रत्यक्षता ? उच्यते । योऽर्थो ज्ञानस्याकारमा-
त्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति स प्रत्यक्ष इति न दोषः ।
अवश्यं च साकारता ज्ञानस्याश्रयणीया । अन्यथा स्वप्नादि-
ष्वसति बहिरर्थे कस्याकारः प्रकाशेत ? प्रकाशात्मकज्ञानबहि-
र्भूतश्चाकारः कथं प्रकाशते ? जडस्य प्रकाशायोगात् अपि-
चार्थस्य वित्तेश्च सहोपलम्भो नियतः सच भेदादानियमव्याप्ता-
द्व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या निवृत्तोऽभेदे व्यवतिष्ठमानमर्थमनुमा-
पयति । भेदावसायस्तु द्विचन्द्रादिप्रतीतिवदनादिवासनानिब-
न्धन इति परिकल्पनीयं । भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं च योगि-
ज्ञानं प्रमाणं । प्रतीतमर्थं परोक्षमपि भावयतो यद्भावनायाः
परमे प्रकर्षे सत्यपरोक्षावभासं ज्ञानं जायते तत् प्रत्यक्षं । स्पष्ट-
प्रतिभासत्वेन निर्विकल्पकत्वात् । नहि विकल्पानुविद्धस्य

स्पष्टप्रतिभासतास्ति ।

तदेतदप्यनुपपन्नं । सविकल्पकज्ञानानां जात्यादियोजनया हीयमानानामिन्द्रियजानां प्रत्यक्षत्वापाकरणात् । अथोच्यते । जातिगुणयोर्द्रव्यात् पृथक्त्वेनाग्रहणाद्भेद एव नास्ति । तेन ताभ्यामविद्यमानाभ्यां योजयित्वा जायमानं जातिगुणकल्पनाज्ञानं न प्रत्यक्षमिति । तदसत् । एकैकद्रव्यातिरेकेण द्रव्यान्तरे ग्रहणात् । पृथक्त्वेनाग्रहणस्यासिद्धेः । एकस्मिन्नपि च द्रव्ये द्रव्यान्तराद्व्यावर्तमाने ऽनुवर्तमानयोर्जातिगुणयोर्भेदावगमादिति जातिनिर्णये निर्णीतं । कर्मकल्पना तु न प्रत्यक्षमित्यनुमतमेवानुमेयत्वात् कर्मणः । द्रव्यकल्पनातु विषाणी दण्डीति च न प्रत्यक्षतामतिवर्तते । इन्द्रियानुविधायित्वात् । नामकल्पनापि प्रत्यक्षा । इन्द्रियानुविधायित्वात् । देवदत्तो ऽयमिति तत्र यद्यपि वर्णात्मकं नाम स्मरणनिविष्टं तेन सह वाच्यवाचकभावोऽपि स्मृतिसमारूढ एव तथापि संज्ञा प्रत्यक्षतां न मुञ्चति । नहि संज्ञा तत्सम्बन्धो वा तदानीमेकज्ञाने विशेषत्वेन प्रतिभातः किन्तु तौ स्मृत्यारूढावेव । संज्ञिनि हि दृश्यमाने प्रागनुभूतौ तौ स्मृतिमारोहतः । अत एवोक्तम् ।

" संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते, ।
संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा " ॥

इति । अतश्च नामयोजनयापि जायमानं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति येऽपि मन्यन्ते तेऽप्यनयैव दिशा निराकृताः । ऐन्द्रियके ज्ञाने नामयोजनाया असम्भवात् । अपि च जातिगुणयोरप्रत्यक्षत्वमिच्छतो न किञ्चित् प्रत्यक्षमवतिष्ठते । नहि रूपशून्या काचिदपि रूपिबुद्धिरस्ति । जातिगुणावेव रूपिणां रूपे । सर्वा हि प्रतीतिरेवमिति भवति प्रकारश्चैवं शब्दार्थः । जातिगुणौ चा-

र्थानां प्रकारभूतौ । ततश्च ताभ्यां योजयन्त्येव सर्वेन्द्रियप्रतीतिः समुत्पद्यते इति निर्विषयं कल्पनापोढ़पदमिति । अभ्रान्तपदमपि सर्वज्ञानानां स्थूलावभासित्वात् ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदयोगित्वाच्च सौगतानां निर्विषयमेव । यच्च मानसं नाम प्रत्यक्षमुक्तं तद्द्वारावाहिकैन्द्रियज्ञानान्नातिरिक्तं मन्यामहे । स्यान्मतम् अनुपरतेन्द्रियस्येन्द्रियजं ज्ञानम् उपरते त्वनन्तरक्षणप्रभवं मानसमिति । तदयुक्तम् । इन्द्रियव्यापारोपरमस्यापरोक्षार्थप्रतीतिफलसम्भवे सत्यसिद्धत्वात् । यच्चातीतार्थविषयं मानसमुक्तं । तदयुक्तं । वर्तमानस्याकारस्य प्रतीतेः । नचायमाकारो वित्तेरेव ? वेद्यतया वित्तेः पृथगवभासनात् । वित्तिर्हि वित्तितया वेद्यश्चाकारो वेद्यतयावभाति अतो न तयोस्तादात्म्यमुपपद्यते । यच्चोक्तं भेदावभासो भ्रम इति तदपि कारणाभावादयुक्तं । न चार्थवित्तिभेदव्यवस्थैव भेदे हेतुः ? निराकाराणां वित्तीनां स्वभावत एव विशिष्टार्थसम्बन्धितयैव स्फुरणात् । सारूप्यं च यद्व्यवस्थाकरणमुक्तं । तदसिद्धं । स्थूलावभासित्वाज्ज्ञानानामणुरूपत्वाच्चार्थस्य । किञ्च यदि तत्सारूप्यं तत्समुत्पत्तिसंवेद्यतालक्षणं ततः समानाकारस्य समनन्तरप्रत्ययस्यापि वेद्यता स्यात् । स्वप्नादिष्वपि च बाह्यस्यैवार्थस्याकारः स्मृतौ प्रथतइति नयवीथ्यां साधितं । यच्च जडस्य प्रकाशायोगादित्यभेदकरणमुक्तं । तदयुक्तं । जड़स्यैव प्रकाशसम्बन्धो घटते । तादात्म्ये तु नेष्यते एव । अपि च यदि ज्ञानानतिरिक्तस्यैव प्रकाशस्तर्हि ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां भेदस्य कथं प्रकाशः ? तस्यालीकस्य ज्ञानरूपाननुप्रविष्टत्वात् । यच्च सहोपलम्भनियमादभिन्नत्वमाकारस्य वित्तेश्चोक्तं तदप्यसारम् । भेदेऽप्यस्यार्थस्य नियमोपपत्तेः । यैव हि संवि-

त्तिः सैव तस्यार्थस्योपलब्धिरिति कथमसौ तां विना प्रकाशेत ? यच्च स्वसंवेदनं सर्वस्य वित्तीनां प्रत्यक्षमुक्तम् । तदनुमन्यामहे । सुखादीनां यत् तदभिन्नहेतुतया तदभेदात् स्वसम्वेदनमिष्टम् । तदनुपपन्नम् । हेत्वभेदस्यासिद्धेः । अर्थस्य ज्ञानहेतुत्वात् । ज्ञानस्य च सुखादिनिमित्तत्वात् । असन्निहितेऽप्यर्थे तज्ज्ञानमात्रात् स्वप्नादिषु सुखाद्युपपत्तेः । यच्च योगिज्ञानं प्रत्यक्षमुक्तम् । तदसत् । प्रमाणविशेषो हि प्रत्यक्षं नच भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजस्य योगिज्ञानस्य प्रमाणतैव सम्भवति । स्मृतिरूपत्वात् । प्रमाणेन हि भूतार्थं परिच्छिद्य या भावना सा स्मृतिसन्ततिरेव । तत्प्रकर्षजमपि ज्ञानं स्मृतिविशेष एवेति न प्रमाणं नच प्रत्यक्षमित्यलमतिविस्तरेण ।

यदपि मन्यन्ते । "सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमि"ति प्रत्यक्षलक्षणं तदप्यव्यापकत्वादलक्षणम् । आत्मनि हि लिङ्गजापि प्रतीतिः प्रत्यक्षत्वेनेष्यते । सकलप्रतीतीनां च स्वरूपं प्रति प्रत्यक्षताभिमतेति किं तर्हि इदं सत्संप्रयोगइति ? उच्यते । शुक्तिकारजतज्ञानादिष्वपि प्रत्यक्षतामाहुस्ते निराक्रियन्ते ? प्रमेयेषु हि तदेव प्रत्यक्षत्वेनोच्यते यद्विषयं ज्ञानं तेनैवेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे सत् पुरुषस्य ज्ञानं जायते । न च शुक्तिसंयुक्ते चक्षुषि यद् रजते ज्ञानं जायते तदेवं विधं । तस्मान्न तत् प्रत्यक्षं । रजतज्ञानं हि रजतविषयं । न च रजतेनेन्द्रियं संयुक्तं । रजतस्य तत्रासन्निहितत्वात् । तस्मान्न रजतज्ञानं प्रत्यक्षं किं तर्हि स्मरणमेतदिति दर्शयितुं सूत्रमिदं वर्णनीयम् ।

स्वाभिमतमिदानीं प्रत्यक्षलक्षणमाह । साक्षात् प्रतीतिः प्रत्यक्षं । ननु भावनाप्रकर्षजापि स्मृतिः साक्षात्कारवती प्रत्यक्षं प्रसज्यते । न । प्रमाणाधिकारात् अनुभूतिश्च प्रमाणम् ।

तद्विशेषश्च प्रत्यक्षमिति न स्मृतौ प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

प्रत्यक्षस्य विशेषमाह । मेयमातृप्रमासु सा । तत्र विभागमाह । मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था । द्रव्यजातिगुणेष्विन्द्रियसंयोगोत्था सा प्रत्यक्षा प्रतीतिः । मेयेष्विन्द्रियसंयोगेन तत्संयुक्ते समवायेन तत्समवायेन च जायते । कानि पुनरिन्द्रियाणि ? घ्राणनयन–रसनत्वक्–श्रवणानि बाह्यानि आन्तरञ्च मनः । किं पुनरेषामस्तित्वे भेदे च प्रमाणम् । उच्यते । विषयावबोधस्तावत् कादाचित्को दृश्यते । तस्य चात्मा समवायिकारणमसमवायिकारणेन च विना कार्यं न जायते इति । तच्च समवायिकारणप्रत्यासन्नं भवति । प्रत्यासत्तिश्च । द्विधा दृष्टा । तत्समवायस्तत्कारणसमवायश्च । अग्निसंयोगो हि पाक्यद्रव्यसमवेतो ऽसमवायिकारणभूतस्तत्रैव गन्धादिकमारभते । तन्तुरूपाणि च पटकारणभूतेषु तन्तुषु समवेतानि पटस्य रूपारम्भे ऽसमवायिकारणभूतानि । तत्र तावदात्मनो नित्यत्वात् तत्कारणसमवेतमसमवायिकारणं न भवतीत्यात्मसमवेतमेव गुणान्तरमसमवायिकारणमाश्रयणीयं । तत्र च नित्यद्रव्यसमवायिनो वैशेषिकगुणस्य द्रव्यान्तरसंयोग एवासमवायिकारणत्वेनावधारितः । पार्थिवपरमाणुषु हि रूपादयोऽग्निसंयोगमेवासमवायिकारणमाश्रित्योत्पद्यमानाः प्रतीता इत्यात्मनो ऽपि बोधाख्यो धर्मो द्रव्यान्तरमेवासमवायिकारणमाश्रयति । तस्य च द्रव्यस्याश्रयभूतद्रव्यान्तरसद्भावे प्रमाणाभावाददृव्यद्रव्यत्वं निश्चीयते । द्विविधं चाद्रव्यद्रव्यं । परममहदाकाशादिकं परमाणुरूपं च । तत्रास्य द्रव्यान्तरस्य परममहत्त्वोपगमे संयोग एवानुपपन्नः । संयोगकारणाभावात् । यो हि संयोगः साक्षात् प्रतीयते सो ऽन्यतरकर्मजो वोभयकर्मजो वा संयोगजो वा तेन नियतकारण-

त्वेन संयोगस्यावगतत्वात् तदभावे संयोग एव नास्तीति निश्चीयते । नच परममहतोः साक्षात् संयोगो भवति न चाप्यनुमातुं शक्यते इति पारिशेष्यादणुत्वमेव तस्य द्रव्यान्तरस्याश्रीयते । अणुत्वे तत्कर्मवशादेव संयोगोदयोऽनुपपन्नो न भवति । तत्कर्मोत्पत्तौ प्रयत्नवदात्मसंयोग एव कारणं । शरीरकर्मवत् । प्रयत्ने चासत्यदृष्टवदात्मसंयोगस्य कारणता वायुतिर्यक्पवनवत् । तदुक्तम् "अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितान्येतानी"ति । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानुभवे च तद् द्रव्यं मनः शब्दाभिधेयं निरपेक्षं कारणं । सर्वार्थस्मृतौ च पूर्वजनितसंस्कारोद्बोधसहकार्यनुगृहीतमिति वेदितव्यम् । एतेन यदाहुः षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यत् तन्मन इति । तदपि निराकृतं । द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव नित्यद्रव्यगतवैशेषिकगुणारम्भे ऽसमवायिकारणत्वेन दृष्टत्वात् । रूपग्रहणे रूपवदालोकस्य निमित्तत्वदर्शनाद्रूपवदेवेन्द्रियं रूपग्रहणनिमित्तमिति परिकल्पनीयं । तथा गन्धवदेव गन्धग्रहणे स्पर्शवत् । रसवच्च रसबोधे । शब्दवदेव शब्दग्रहणइति । तेन गन्धवत्त्वात् पार्थिवं घ्राणं गन्धग्रहणकारणम् । रसवत्त्वाच्चाम्भसं रसनं रसानुभवनिमित्तं । रूपवत्वाच्च तैजसं चक्षू । रूपालोकहेतुः । त्वगिन्द्रियं च स्पर्शवत्त्वाद्वायवीयं । शब्दगुणत्वाच्चाकाशं श्रोत्रेन्द्रियसम्बन्धापन्नस्यापि चार्थस्य विषयान्तरासक्तचित्तेनाप्रतिपत्तेर्मनःसंयोगापेक्षेन्द्रियाणामाश्रीयते । तेनाभ्यन्तराणां सुखादिनां ग्रहणे सन्निकर्षद्वयं कारणम् । आत्ममनः सन्निकर्षः संयोगारब्धः सुखादिमनःसन्निकर्षश्च संयुक्तसमवायलक्षणः । बाह्यरूपादिग्रहे च सन्निकर्षचतुष्टयं कारणम् । आत्ममनःसन्निकर्षो, मनइन्द्रियसन्निकर्षो, द्रव्येन्द्रियसन्निकर्षो,

रूपादीन्द्रियसन्निकर्षश्चेति ।

प्रमेयविभागमाह । द्रव्यजातिगुणेषु सा । सेन्द्रियसंयोगोत्था प्रतीतिः स्पर्शवन्महत्त्वयुक्तं च द्रव्यं पार्थिवमाप्यं तैजसं वायवीयं चतुर्विधमैन्द्रियकम् तथाविधद्रव्योदयकारणं च प्रमाणमिति निर्णयनिर्णीतम् । जातिसद्भावोऽपि जातिनिर्णये एवोक्तः । गुणास्तु रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च प्रत्यक्षग्राह्याः क्वचिच्च द्रव्याग्रहणेऽपि रूपादीनां ग्रहणं रूपाद्यग्रहणे ऽपिच द्रव्यस्येति नास्ति द्रव्यगुणयोर्ग्रहणं प्रति नियमः । द्विधा चेयं द्रव्यजातिगुणेषु ।

सविकल्पाऽविकल्पा च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते ।

विभजते । आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा । प्रथमं हि स्वरूपमात्रज्ञानं द्रव्यजातिगुणेषूपपद्यते । तच्च स्वानुभवसिद्धं । समाहितमनस्को विषयान्तरानुसन्धानशून्य इन्द्रियसंयुक्तं वस्तु साक्षादुपलभतइति स्वसंविदेवात्र प्रमाणम् । तस्यच न स्वलक्षणमात्रं विषयः । जात्याकारावग्राहित्वस्य स्पष्टत्वात् । नापि सामान्यमात्रविषयत्वं भेदग्रहणस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । लब्धरूपे क्वचित् किञ्चिदित्यादिच यदुच्यते तदितरेतराभावविषयम् । नतु वस्तुविषयम् । वस्तुभेदप्रतीत्यनन्तरकालं परस्पराभावो ऽवसीयते । घटश्च घटाकारतया विदित्वा पटश्च पटाकारतयायं स न भवतीतीतरेतराभावं प्रतिपद्यते । पटाकारविधानं च वस्त्वन्तरग्रहणानपेक्षमित्यप्रतिपद्याऽपि वस्त्वन्तरं तद्ग्रहो नानुपपन्नः । तस्मात् सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी प्रतिपद्यमानं प्रत्यक्षं प्रथममुपपद्यते किन्तु वस्त्वन्तरानुसन्धानशून्यतया सामान्यविशेषरूपता न

प्रतीयते । अनुगतं हि सामान्यमुच्यते व्यावृत्तश्च विशेषः । नच वस्त्वन्तरानुसन्धानमन्तरेणानुगतव्यावृत्ती प्रत्येतुं शक्येते । अप्रतिपद्यमानोऽपि ते शक्नोत्येव स्वरूपं तयोः प्रतिपत्तुमिति निर्विकल्पकमसामान्यविशेषविषयम् । सविकल्पकन्तु तत्पृष्ठभावी ते एव वस्तुनी सामान्यविशेषात्मना प्रतिपद्यते । ननु च वस्त्वन्तरानुसन्धाने नेन्द्रियं समर्थम् । इन्द्रियसामर्थ्यसमुत्थञ्च प्रत्यक्षमिति कथं सामान्यविशेषात्मता प्रत्यक्षस्य विषयः । उच्यते । भवेदेतदेवं यदीन्द्रियाण्येव चेतनानि स्युः । ज्ञानानि वा । आत्मा त्वेकः सर्वानुभवितव्यानुभविता संस्कारवशेन वस्त्वन्तरमनुसन्दधदिन्द्रियसंयोगि सामान्यविशेषात्मना वस्तु शक्नोति प्रत्येतुम् । तथाहि । निर्विकल्पकेन सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी प्रतिपद्यमानेनापि तयोर्भेदो ग्रहीतुं न शक्यते । न हि वस्तुभेदमात्रेण भेदसिद्धिः किन्तु धर्मान्तरग्रहेऽपि भेदबुद्धौ सहकारी । तेनानुगतव्यावृत्ती धर्मान्तरभूते अगृह्णतः सत्यपि सामान्यविशेषयोर्भेदे भेदबुद्धिर्नासीदुत्तरकाले च वस्त्वन्तरानुसन्धानेन ते प्रतीत्य भिन्नत्वमवसीयते । भेदे च सति विशेषणविशेष्यभावावसाय इति न निर्विकल्पकदशायां विशिष्टबुद्धिः । सविकल्पकन्तु विशेषणविशेष्यभावमनुगच्छति । गुणप्रतीतावपि निर्विकल्पकं न विशिष्टतया द्रव्यमवच्छिनत्ति । द्रव्यगुणयोर्भेदानवगमात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणजात्योर्द्रव्याद्भेदोऽवसीयते । नच निर्विकल्पके ऽन्वयव्यतिरेकानुसन्धानमस्तीति न तेन भेदग्रहणम् । अगृहीतभेदस्तु न विशिष्टतां ग्रहीतुमीष्टइति सविकल्पक एव विशिष्टप्रत्ययः । नामकल्पनायामपि शब्दवाच्यतायाः स्मर्यमाणाया एव विषयत्वं कर्मकल्पनाप्येवमेव व्याख्येया । प्रत्ययान्तरोपस्थिते चापि वि-

शेषणे विशिष्टप्रत्ययो भवत्येव । आत्मनः प्रमातृत्वान्निर्विकल्पकपृष्ठभाविनश्च सविकल्पकस्य गृहीतग्राहित्वेऽपि धारावाहिकन्यायेन प्रामाण्यं वेदितव्यं, विशेषणविशेष्यभावातिरेकेणागृहीतग्राहकताऽपि सम्भवत्येव सविकल्पकस्याबाह्यवस्तुविषयत्वञ्च जातिनिर्णये निर्णीतम् । नचेदमनिन्द्रियजं ज्ञानम् । इन्द्रियाधीनवृत्तित्वात् । अपरोक्षावभासो ह्ययं सविकल्पकप्रत्ययः । तादृशो नेन्द्रियव्यापारमन्तरेणास्ति ।

सम्प्रति मातरि मितौ च प्रत्यक्षं व्याख्यातुमाह ।

सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।
साक्षात् कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥

यावती काचिद्ग्रहणस्मरणरूपा प्रतीतिस्तत्र साक्षादात्मा प्रतिभाति । नह्यात्मन्यनवभासमाने विषया भासन्ते । सर्वा हि प्रतीतिरेवमुपजायतेऽहं जानामीति । न पुनर्जानातीति काचिद्बुद्धिरस्ति । तथाहि स्वपरवेद्ययोरनतिशयः स्यात् । नच प्रमान्तरविषयत्वेन नियमः सम्भवति । एकप्रतीतिविषयत्वे तु युक्त एव सहोपलम्भनियमः । तस्मात् सर्वैरेव ज्ञानहेतुभिरात्मनि साक्षात्कारवती धीरुपजन्यते नन्वेवं तर्हि सर्वं प्रत्यक्षं प्रसक्तम् ? यदि मात्रभिप्रायम् । इष्टमेव । प्रमेयाभिप्रायमिति चेत् । न । सर्वत्र प्रमेयस्यापरोक्षत्वनियमाभावात् । स्मृतिष्वनुमानान्तरेषु च न प्रमेयमपरोक्षम् । तेन प्रमेयापेक्षया प्रमाणान्तरव्यपदेश इति मन्तव्यम् । सर्वाश्च प्रतीतयः स्वयं प्रत्यक्षाः प्रकाशन्ते तासाञ्च युक्तमेव स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वं मानत्वञ्च । मेयमातृप्रमाणानान्त्वेष प्रतीतिविशेषः । मेये मातरि च व्यतिरिक्ता प्रतीतिः साक्षात्कारवती मितौ त्वव्यतिरिक्ता । इदमहं स्मरामि गृह्णामीति त्रितयमेवाव-

भासते। मेयमातृभयरूपा सम्विदेका। न तस्याः संविदन्तरं चकास्ति। नच सा नावभाति? तदनवभासे सर्वानवभासप्रसङ्गात्। किञ्चाप्रकाशस्वभावानि मेयानि माता च प्रकाशमपेक्षन्ताम्। प्रकाशस्तु प्रकाशात्मकत्वान्नान्यमपेक्षते। जाग्रतो हि मेयानि माता च प्रकाशन्ते। सुषुप्तस्य च न द्वयमपि प्रकाशते। नच तदानीं तन्नास्त्येव? प्रबोधे सति प्रत्यभिज्ञानात्। तत्र प्रकाशात्मकत्वे सुषुप्तिदशायामपि द्वयं प्रकाशेत। तस्मादप्रकाशात्मकमेतद् द्वयमित्यङ्गीक्रियते। प्रकाशस्य स्वप्रकाशमानस्य सत्त्वैव नाभ्युपेयते। तस्मादप्रकाशक एव मेयमातृप्रकाशः। किञ्च स्वत एव यदुपपद्यते न तत्र परापेक्षा युक्ता। मेयानां मातुश्च स्वतः प्रकाशो नोपपद्यतइति युक्ता तयोः परापेक्षा। मितौच काचिदनुपपत्तिर्नास्तीति स्वयम्प्रकाशैव मितिः।

तत्राहुः। स्वयम्प्रकाशा चेन्मितिरभ्युपेयते तदा निराकारस्य प्रकाशायोगादवश्यमाकारोऽभ्युपगमनीय इति कश्चायमाकारो ऽवसीयते। तेन प्रकाश एव तदाकार इति युक्तम्। किञ्च निराकारत्वे प्रकाशस्य प्रतिकर्म व्यवस्था नोपपद्यते नहि तस्य सर्वार्थेषु कश्चिद्विशेषः। अर्थाकारत्वे च यदाकारोऽसौ तस्येति घटते प्रतिविषयं व्यवस्था। तदाहुः। "नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात्, तां तु सारूप्यमाविशत्स्वरूपतां घटयेत्" अतएव च सारूप्यमेव प्रमाणमित्युक्तम्। व्यवस्थापकतया हि प्रमाणत्वम्। सारूप्यञ्च व्यवस्थाहेतुः। न चक्षुरादिकं? तस्यानेकार्थसाधारणत्वात्। किञ्च वित्तिवेद्ययोः सहोपलम्भो नियतमुपलभ्यते न कदाचिदपि वित्तिमन्तरेण वेद्यस्योपलब्धिः नापि वित्तेर्वेद्यरहि-

तायाः। ये च परस्परव्यतिभिन्ना भावास्तेषां न सहोपलम्भो नियतः। नहि पटस्य घटस्य वा नियमेन सहोपलम्भस्तेन भेदादनियमव्याप्तान्नियमो व्यावर्तमानो ऽभेदएवावतिष्ठमानो ऽभेदं साधयति। तदुक्तं "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरि"ति। एतेनैव न्यायेनाहङ्कारास्पदीभूतस्याप्यंशस्य वित्तेरभेदो युक्तः। कथं तर्हि ग्राह्यग्राहकगृहीतयः परस्परविभिन्नाः प्रतिभासन्तइति। अत्राहुः।

भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्येतेन्दोरिव द्वयम्।

तथाचापरमुक्तं।

"परिच्छेदो ऽन्तराऽन्यो ऽयं भागो बहिरवस्थितः।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासो ह्युपप्लवः॥

इति। भेदभ्रान्तौ चानादिभेदवासनैव निमित्तम्। एतच्च विचारणीयं। सेयमाकारविशेषयोगिनी प्रतीतिः। किं बाह्यादर्थादुपजायते, किंवा समनन्तरप्रत्ययाद्विति। तदुक्तं।

"अथ बुद्धिस्तथाकारा यार्थाकारविशेषणा।
सा बाह्यादन्यतो वेति विचारमिदमर्हति॥

अत्र मन्यन्ते। समनन्तरप्रत्ययमात्राद्याकारविशेषो न घटते देशकालप्रतिनियमायोगात्। घटज्ञानानन्तरमपि हि पटज्ञानं जायते।

यदि घटज्ञानमात्रमेव पटज्ञानोत्पत्तौ हेतुस्तर्हि यदा यत्र पटो नास्ति तत्र तदापि पटज्ञानं स्यात्। नचैवम्। अतो ऽस्ति समनन्तरप्रत्ययादप्यधिको ऽर्थो ज्ञानाकारोत्पत्तिहेतुः। किञ्च यथा वीचिकाजलज्ञाने जलार्थिनः प्रवृत्तस्यार्थक्रिया न सम्भवति तथा सम्यग्जलज्ञानादपि स्यात्। न ह्यर्थशून्यत्वाविशेषे सम्यग्जलज्ञानमिदमिदं नेति विभागः परिकल्पते। तस्मात्

बाह्यो ऽप्यर्थो ऽस्तीति स्वीकर्तुमुचितम् । तदप्यपरे आकाशभ्रान्तमिदमिति मन्यन्ते । तथाहि न तावत्क्वचिदर्थस्याकारविशेषोपधायकत्वं साक्षादवगतम् । कल्पनीयन्तु तत् । तच्च दृष्टे समनन्तरप्रत्ययएव वरं कल्पनीयम् । कार्यभूतेनान्तरवैलक्षण्ये समनन्तरप्रत्ययस्यैव वैलक्षण्यं हेतुरस्तु । तेन किञ्चिदेव ज्ञानं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव कदाचिदेव हेतुरिति प्रतिनियमसिद्धिरिति । बाह्यार्थशून्यविज्ञानवादी चार्थक्रियामपि ज्ञानरूपामेव मन्यते । तेन किञ्चिदेव ज्ञानमर्थक्रियाकारिसमर्थं किञ्चिच्च नेत्ययमपि नियमः सिद्धः । अवश्यं चार्थमन्तरेणापि विशेष्याकारज्ञानोत्पत्तौ समनन्तरप्रत्ययस्य सामर्थ्यमास्थेयम् । अन्यथा स्वप्नादिष्वाकारप्रतिभासप्रतिनियमो न स्यात् । नच देशान्तरकालान्तरवर्तिनामेव तत्र सामर्थ्यम्? अविद्यमानस्य सामर्थ्यायोगात् । अनुभवजनितात्संस्कारात्तत्राकारप्रतिनियम इति । अस्तु तावदेवम् । यो ऽपि त्वसावनुभवः सो ऽपि तर्ह्यत्रानुभवान्तरजनितात्संस्कारादेवास्त्वित्यनया दिशा किमर्थाभ्युपगमेन । संस्कारो ऽपि च पूर्वकज्ञानविज्ञानपरम्परा हि कार्यकारणभावेन प्रवर्तते । तेनार्थभवाकाराद्यन्नान्तरमुत्पद्यते तद्विशिष्टस्वभावं ततो ऽपि यदपरं तद्विशिष्टस्वभावमिति विज्ञानस्वभावविशेष एव वासनेत्यादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते । अर्थक्रियाकारविज्ञानविसम्वादयोग्यश्च ज्ञानं प्रमाणमितरच्च नेति प्रमाणाप्रमाणभेदो ऽप्युपपन्नः । तस्माद्विज्ञानान्येवाकारविशेषयोगीनि हेतुफलभावेनानादिसन्तानवाहीनि सन्ति । तदतिरेकी न तु कश्चिदर्थो नामेति ।

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं ज्ञानस्य साकारत्वसिद्धये नार्थसारूप्यमन्तरेण प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धिरिति । तदयुक्तं ।

न हि कस्य चिदप्यर्थस्य स्वरूपमनुभूतं साकारविज्ञानवादिना । ज्ञानाकारपर्यवसितत्वात्सर्वविज्ञानानां । यस्यच स्वरूपमेव नावसितं न तेनेह कस्य चित्सारूप्यकल्पनम् । नचापि ज्ञानाकारोदयवशेनार्थो व्यवस्थाप्यमानः सरूपतया परिकल्पयितुं शक्यते । असरूपादपि कार्यभूताकारोदयोपपत्तेः । तथाहि लाक्षारक्तबीजाङ्कुरावस्थायां विशेषानवगमे ऽपि रक्तकार्यस्योत्पत्तिर्दृश्यते । नहि यदाकारं ज्ञानमुत्पद्यते तदाकारोऽर्थस्तस्योत्पत्तौ निमित्तमिति किञ्चित्प्रमाणं प्रक्रमते । अपिच स्थूलाकारं ज्ञानमुत्पद्यते परमाण्वात्मकश्चार्थः । साधारणाकारा च बुद्धिरसाधारणश्च विषय इति सारूप्यं न भवति । किञ्च सारूप्यमात्रेण वेद्यत्वे वेद्यवेदकव्यवस्था नोपपद्यते । एकार्थविषयाणां सन्तत्यन्तरज्ञानानां वेद्यत्वापत्तेः । अथोत्पादकं सरूपञ्च वेद्यम् । तथापि धारावाहिकज्ञानेषु पूर्वपूर्वमुत्तरस्य वेद्यं स्यात् । अथाकारविशेषाधायकं वेद्यम् । एवमपि पूर्वपूर्वविज्ञानमात्रं वेद्यमापद्यते । पूर्वकमेव हि ज्ञानमाकारविशेषोदयेऽपि कारणमुक्तम् । अपिच निराकारत्वे संविदां प्रतिकर्मव्यवस्था नानुपपन्ना । अर्थप्रतिबद्धव्यवहारविशेषप्रवृत्त्यनुगुणो हि पुरुषस्य धर्मविशेषः संवेदनम् । तच्च स्वयंप्रकाशं यदर्थप्रतिबद्धव्यवहारानुगुणतया प्रकाशते तत्तदर्थसंवेदनमिति व्यवस्थाप्यते । सहोपलम्भनियमश्च भेदे ऽप्युपपद्यते । यैव सा नीलधीः सैव हि नीलस्योपलम्भः । कथञ्च नीलं नीलमन्तरेणोपलभ्यते । किञ्चेदमनिष्टमापद्यते । उपलम्भमन्तरेणाप्युपलभ्येतेति । सर्वस्यैव हि वस्तुन उपलम्भमन्तरेणैवोपलम्भ इष्यते । नह्युपलम्भन एवोपलम्भः । किञ्चोपलम्भोपलभ्ययोर्भेदो ऽसहोपलम्भनियमव्याप्त इति नियमस्ततो नि-

वर्तमानोऽभेदएवावतिष्ठमानस्तेन व्याप्तस्तं गमयेत् । उपलम्भोपलभ्ययोस्तु भेदे ऽपि नियम उपपद्यते । उपलभ्यमन्तरेणोपलम्भासम्भवात् । तेन च तयोर्भेदे ऽपि सहोपलम्भनियमो दृष्टो नाभेदं साधयितुं क्षमः । किञ्च वित्तिवेद्ययोर्भेदे ऽपि सहोपलम्भ नियमो ऽस्तीति तस्यापि वित्तिरूपतापत्तेर्वित्तेरेकत्वं हीयते ततश्च भेदएव सहोपलम्भनियम इत्यापद्येत । किञ्च यो वित्तेर्वेद्यस्याभेदमाह सो ऽपि तावद्भेदप्रतिभासं नापजानीते तथाच कथमनुमानमुत्पत्स्यते । नहि प्रतीतिविपर्ययेणानुमानस्यात्मलाभो ऽस्ति । यदपि ज्वालादिष्वभेदानुमानं तदपि न प्रतीतिं स्वार्थाच्च्यावयति किन्तु सैवेयं ज्वालेति स्मरणग्रहणरूपे द्वे प्रतीती व्यवस्थितविषये दर्शयति । इह तु भेदप्रतीतिः प्रत्येतव्यादेव व्यावर्तनीयेति न तद्विरोधेनानुमानमुत्पद्यते । भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये इतिचानुपपन्नं । नहि तत्राभेदो दृश्यते किन्त्वेकस्मिन्नेव चन्द्रमसि नेत्रवृत्तिभेदेन द्वे प्रतीती जायेते । तथेन्द्रियवृत्तिभेदाद्भिन्ने ऽपि चन्द्रमस्यर्थद्वयविषयप्रतिपत्तिद्वयं व्यवहारविमूढाः प्रवर्तयन्तीति तत्र तत्रोक्तम् । यच्चेदमुक्तं । स्वयम्प्रकाशायाः संविदोऽभ्युपगताया नीलाद्याकारो ऽस्त्विति । तदप्ययुक्तम् । संविद्भिन्नस्यार्थस्य भासमानस्याकारस्य संविद्रूपाश्रयणानुपपत्तेः । निराकारा संवित्कथं प्रकाशेतेति चेत् । निराकारेति किमुक्तम् ? निःस्वभावेति चेत् । तन्नास्ति । संवित्स्वभावाभ्युपगमात् । अथ न नीलाद्याकारेति । नेयं राज्ञ आज्ञा नीलाद्याकारेणैव प्रकाशितव्यं नान्येनेति । प्रकाशे तु सति यद्यथाभूतं प्रकाशते तत्तथाभूतमित्यभ्युपगमो युक्तः । यच्चोक्तं स्वप्ने ज्ञानस्यैवाकारो ऽवभासतइति । तदप्ययुक्तं । तत्रापि हि बहिरवभासत्वात्संविदः । न च सा बहिर्विषया न

सम्भवति । पूर्वानुभवाहितभावनोद्बोधवशेन पूर्वानुभूतवस्तु विषयत्वात् । कथं तर्हि पूर्वानुभूतत्वं नानुसन्धीयते । कथं वा ऽनुभूयमानत्वाध्यवसानमिति । उच्यते । संस्कारोद्बोधनिमित्तेयं स्मृतिरिष्यते । संस्कारोद्बोधश्चादृष्टनिबन्धनः । तस्य सुखदुःखहेतुत्वात् । स्वप्ने ऽपि च सुखदुःखानुभवात् । तेन तावत्येवांशे तददृष्टं संस्कारमुद्बोधयति यावत्येव सुखं दुःखं चोपपद्यते । नचानुभूतांशस्मरणे सुखदुःखोदय इति न तत्र संस्कारोद्बोधो नापि स्मृतिः । अत एव गृहीतसाधारणरूपावभासमात्रमवशिष्यतइत्यनुभवाध्यवसायो ऽपि समर्थितः । यत्पुनराहुः । जडस्य प्रकाशायोगात्प्रकाशात्मक एवाकार इति । तदपि न चतुरस्रं । जड इति किमुक्तम् ? अप्रकाशात्मक इति । अप्रकाशात्मकस्यैव प्रकाशव्यतिरिक्तस्य प्रकाश इति प्रकाशादेव सिद्धं । किञ्च चित्रपटज्ञाने नानाभूतानामाकाराणामेकप्रकाशात्मकत्वविरोधादसद्भूतत्वमेवाभ्युपगतं । चित्रावभासेष्वर्थेषु यद्येकत्वं न युज्यते । सैव तावत्कथं बुद्धिरेका चित्रा ऽवभासिनीति चोदयित्वोक्तम् ।

इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।
यथायथाऽर्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथातथा ॥

यथा यथा ऽऽकारा विचार्यन्ते तथातथा ऽघटमाना विविच्यन्ते शून्या भवन्ति असद्भवन्तीत्यर्थः एवञ्च ते तावदाकारा असद्भताः प्रकाशात्मनो न भवन्ति कथं प्रकाशन्ते । तथा ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां भेदोऽ त्यन्तासद्रूपः प्रकाशाननुप्रवेशी कथं प्रकाशते । प्रमेयविमर्शोत्थास्तु बाह्यार्थापह्नव प्रकारा जातिनीर्णयएव प्रायशो निराकृता इति नेह प्रस्तूयन्ते । ये पुनर्जाग्रद्घटादिप्रत्ययानां स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन प्रत्ययत्वा-

दित्यनेन हेतुना बाह्यार्थशून्यत्वं प्रतिपादयन्ति तेषां बाह्यविषयसकलप्रतीतिविरुद्धः पक्षः । दृष्टान्तीकृतस्यापि स्वप्नादिप्रत्ययस्य बाह्यग्राह्यसमर्थनेन हेतोर्विरुद्धत्वं दोषो दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वमुद्भावनीयं । तस्मात्स्वयम्प्रकाशत्वे संविदो न बाह्यग्राह्यापन्हव इति स्थितं । यत्त्वाहुः ।

अङ्गुल्यग्रं यथात्मानं नात्मना स्प्रष्टुमर्हति ।
स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति ॥

तत्र यदि कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरुच्यते ततो न किञ्चिदवहीयते । नहि वयं कर्मकर्तृभावमभ्युपेमः । अथान्यप्रकाशरूपतया स्वयंप्रकाशता निवार्यते ततः प्रतीतिविरोधः । किञ्च प्रतीतिबलेनैव यैरेकस्यात्मनः कर्तृकर्मभावो ऽभ्युपगम्यते ते कथमिव संविदो ऽपह्नवीरन् । अपि च ज्ञानमनुमेयमिष्यते । तदनुमाने च नार्थसत्तामात्रं लिङ्गं तस्य तदविनाभावनियमाभावात् । अथार्थज्ञानमित्युच्यते । तदपि नोत्पत्तिमात्रेण लिङ्गम् । अनवभासमाने उत्पन्नानुत्पन्नयोरविशेषात् । न ह्यनवभासमानमेव लिङ्गं लिङ्गिनमनुमापयति । न चार्थज्ञानस्य ज्ञानान्तराधीनमवभासनं । ज्ञानान्तरानवगमात् । तस्मादर्थज्ञानं स्वयम्प्रकाशमेवाभ्युपगन्तव्यम् । एतेन ये सुखादिवन्मानसप्रत्यक्षं ज्ञानान्तरमेव ज्ञानसद्भावे प्रमाणमाहुस्ते निराकृताः । स्वयम्प्रकाशत्वेनाभ्युपपत्तौ पराधीनकल्पना ऽनुपपन्नेत्युक्तमेव । किन्तर्ह्यनुमीयते ज्ञानं । ननु न तत्संविदः स्वयम्प्रकाशाया भिन्नमुपलभ्यते । सत्यमत एवानुमीयते । ननु किं तदिति । न तद्विद्मः । संविदुत्पत्तिकारणमात्ममनःसन्निकर्षाख्यं तदित्यवगम्य परितुष्यतामायुष्मता ।

प्रमाणफलभावं विविनक्ति ।

मानत्वे संविदो बाह्यं हानादानादिकं फलं ।
ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनी ॥

यदि प्रमितिः प्रमाणमिति भावसाधनं मानमाश्रीयते तदा संविदेवमानं स्वं । तस्याश्च व्यवहारानुगुणास्वभावत्वाद्धानोपादानोपेक्षाः फलं । प्रमीयतेऽनेनेति करणसाधने प्रमाणशब्दे आत्ममनःसन्निकर्षात्मनो ज्ञानस्य प्रमाणत्वे तद्धलभाविनी फलसंविदेव बाह्यव्यवहारोपयोगिनी सती ।

आपेक्षिकं च करणं मन इन्द्रियमेव वा ।
तदर्थसन्निकर्षो वा मानं चेत्पूर्वकं फलम् ॥

यदा च साधकतमस्य करणत्वादतिशयस्य च बाह्यापेक्षत्वादोलाकाद्यपेक्षमिन्द्रियमेव प्रमाणं तस्य वा विषयसन्निकर्षः तस्य वा मनः सन्निकर्षः प्रमाणं तदापि संविदेव फलं । तदर्थप्रवृत्तत्वात्साधनानां ये पुनः प्रमाणादभिन्नं फलमाहुस्ते च कार्यकारणयोरैक्याभावादेवोपेक्षणीयाः ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचिते
प्रमाणपारायणे प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।

अथानुमानपरिच्छेदः ।

ज्ञानसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।
एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमबाधित ॥ १ ॥

ज्ञातः सम्बन्धनियमो यस्य तस्यैकदेशस्य दर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिः साऽनुमानमित्यर्थः । कः पुनरयं सम्बन्धः ?

अविनाभावस्तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धन इति केचित् । द्विविधो ह्यर्थः । स्वविषयबोधजनकश्चातज्जनकश्च । तत्राद्ये प्र-

त्वक्षमेव प्रमाणम् इतरस्य तु सत्तानिश्चयो दुर्लभ एव। यज्जनितं हि यज्ज्ञानं तत्तेन विना सत्तामलभमानं तस्य सत्तां निश्चाययितुमलं। यस्य तु न स्वजनितं ज्ञानमस्ति तस्य सत्ता कुतो निश्चीयते न चार्थान्तरजनितं ज्ञानं तत्सत्तां निश्चाययितुमलमविसंवाद-नियमे कारणाभावात्। तस्य तु तदविनाभावित्वे युक्तो ऽवि-संवादनियमः। पारम्पर्येणापि हि यद्यत् प्रतिबद्धं तत्तदविसं-वादकं भवत्येव। धूमादिजन्यं हि पावकादिज्ञानं धूमाद्यविना-भावि। धूमादिकमपि पावकाद्यविनाभावीति तदविसंवादनि-यमोपपत्तिः। अविनाभावनियमश्च नाप्रतिबद्धस्योपपद्यते। प्र-तिबद्धश्च तादात्म्येन तत्कार्यतया वा सम्भवेन्नान्यथा। तदुक्तम्।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्।
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्॥

सपक्षे दर्शनमात्रान्नाविनाभावनियमो नापि विपक्षे ऽदर्शनमात्रादित्यर्थः। कार्यं हि कारणायत्तात्मलाभं न कारणेन विना भवितुमलमित्यविनाभावनियमकारणम्। यदात्मा च यो भावस्तद्विना सकथं भवेदिति तादात्म्ये ऽपि युक्त एवाविनाभावनियमः। कार्यकारणभावाव-गमस्तु प्रत्यक्षानुपलम्भदर्शने सम्भवति। सत्यग्नौ धूम उपलभ्यते ऽसत्यग्नौ सत्स्वपि तदितरेषु कारणेषु नोपलभ्य-तइत्येतावदेव च कार्यस्य कार्यत्वं यत्तस्मिन्सत्येव भावो ऽसति च तस्मिन्नभाव इति। तन्मात्रानुबन्धसिद्ध्या च तादात्म्यसिद्धिः। तन्मात्रानुबन्धसिद्धिरपि विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्त्यायत्ता। बाधकं च प्रमाणमनुपलब्धिरूपमेव। सर्वप्रतिषेधानामनुपल-ब्धिनिबन्धनत्वात्। तदाह। यावान् कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वो ऽनुपलब्धित इति।

तदिदमनुपपन्नम् । तथाहि । अग्नौ सति धूम इति तावत्प्रत्यक्षेणावगम्यताम् असति त्वग्नौ धूमो नास्तीति किं प्रमाणम् । नन्वनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमेवेति । अनुपलब्धावपि तद्व्यभावः पर्येषितव्यः । स तावन्न तादात्म्येन तन्मात्रानुबन्धेन हि तादात्म्यं सिध्यति । तन्मात्रानुबन्धसिद्धिरपि विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः । अनुपलब्धिरेव च बाधकं प्रमाणम् । सर्वप्रतिषेधानामनुलब्धिसाधनत्वात् बाधकप्रमाणभूतानुपलब्धावपि चोक्तेन न्यायेनानुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । नापि तदुत्पत्त्या ऽविनाभावसिद्धिः । कार्यकारणभावविपक्षानुपलब्धिसापेक्षत्वेना ऽनवस्थाप्रसङ्गादेव । तदेवं तदुत्पत्तेरविनाभावावसायो दुर्लभः तादात्म्येनापि तादात्म्यस्यानुपलब्धिनिबन्धनतन्मात्रानुबन्धसिद्ध्यधीनत्वादनवस्थाप्रसङ्गादेवाविनाभावो दुरवसेयः । किञ्च यदपि यस्य कार्यं तदपि तेन विना किमिति न भवति । कारणाभावादिति चेत् । कारणाभावे कार्यं न भवतीत्येतदेव कुतः । अकारणस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति कादाचित्कत्वात् कारणेन विना कार्यं न भवतीति निश्चीयते । तदुक्तं ।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥

इति । अतएव च कारणान्तरादपि कार्यस्य सम्भवो निरस्तः । कारणान्तरजन्मनो हि कार्यस्य द्वयमपि कारणं न स्यात् । एकत्र भवतो ऽन्याभावे ऽपि भावात् । ततश्चाकारणत्वापत्तेः कादाचित्कत्वविरोध इति चेत् । न । अनपेक्षस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वमित्यस्यैव निश्चयस्य प्रमाणाभावेनानवक्लृप्तेः । कादाचित्कत्वस्य सापेक्षत्वं व्यापकमुपलब्धम् । व्यापकाभावे च

व्याप्यं न भवतीत्यनपेक्षस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेस्तस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति निश्चीयतइति चेत् । न । व्यापकाभावे व्याप्यं नास्तीत्यस्यैव निश्चयस्यानवकल्पनात् । किञ्चातदात्मनोऽतत्कार्यभूताच्च रसाद्रूपानुमानं न स्यात् । यदि तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेवाविनाभावनियमः । अथोच्यते । रसस्तावत्कार्यतया रसहेतुमनुमापयति प्रवृत्तसामर्थ्यरूपोपादानकारणसहकारी च स रसहेतू रसं जनयति तादृशस्वहेत्वनुमानेन रसाद्रूपहेतोः प्रवृत्तसामर्थ्यस्यानुमानम् । प्रवृत्तसामर्थ्याच्च कारणात्कार्यभूतस्य रूपस्यानुमानमिति । तन्न । लोकस्येत्थमप्रतीतेः । रूपमेव रसाल्लोकः प्रतिपद्यते । लौकिकी च प्रतीतिः परीक्षकैरप्यनुसरणीया । यत्र तु कारणात्कार्यानुमानं न तत्र हेतोः कार्यत्वं नापि तादात्म्यमिति नाविनाभावः स्यात् । अपिच चन्द्रोदयात्समुद्रवृद्ध्यनुमाने कृत्तिकोदयाच्च रोहिण्यासत्त्यनुमाने नैषापि कल्पना सम्भवति । तादात्म्ये च यदनुमानं तदपि न साधीयः । सिद्धं हि लिङ्गं साध्यं लैङ्गिकम् । न सिद्धस्य साध्यस्य च तादात्म्यमुपपद्यते । परमार्थतो वृक्षत्वशिंशिपात्वयोर्भेदो नास्तीति चेत् । न । वस्तुभूतसामान्यवादिनां भेदाभ्युपगमात् । काल्पनिकवादिनां त्वभेदो नास्ति भेदाभेदयोर्वस्तुविषयत्वात् । अपिच काल्पनिकमेव धर्मधर्मिविभागमाश्रित्यानुमानानुमेयव्यवहारः तत्र कल्पनावशाद्भेद एव वृक्षशिंशिपात्वयोः । अथ भेदे ऽपि शिंशिपामात्रानुबन्धित्वाद्वृक्षत्वस्य शिंशिपात्वं वृक्षत्वाविनाभावि । एवं तर्हि साधनधर्ममात्रानुबन्धित्वेनैवाविनाभावित्वम् । तच्चाकार्यस्यातदात्मनोऽपि यदि सम्भवति तदा तस्यापि गमकत्वमुपपन्नम् । सम्भवति चान्यस्यापि तदितीहैव वक्ष्यामः । एतेनैव न्यायेन ये ऽपि कार्यका-

रस्वभावसंयोगसमवायैकार्थसमवायविरोधाख्यान् पञ्च सम्ब-न्धानस्येदं कारणं कार्यं सम्बन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चेति लौकिकमित्यनुमानकारणमाहुस्ते ऽपि निराकृताः । समुद्रवृ-द्ध्यादौ यथोदितसम्बन्धाभावे ऽप्यनुमानदर्शनात् । संयोगस-मवायैकार्थसमवायास्तु नानुमानोत्पत्तौ कारणम् । नहि कम-ण्डलुना छात्रानुमानम् । नापि रूपादेः पृथिव्याद्यनुमानम् । नापि रूपाद्रसानुमानमिति । यच्च विरुद्धस्यानुमानत्वोदाह-रणम् । भूतं वर्षणकर्माभूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकम् । तथाऽभूतं वर्षणकर्म भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकमिति । तदनुपपन्नं । भावाभावयोर्ह्यत्र गम्यगमकता । नच तयोर्विरोधो ऽस्ति । नियमानुगमव्याप्तिरूपास्तु सम्बन्धा एवानुपपन्नाः । क्रियागर्भत्वात्सम्बन्धस्य । अग्न्यादीनाञ्च धूमादीन्प्रति अनु-गमननियमनव्यापनक्रियाऽसम्भवात् । तस्मात्कार्यकारणभा-वादय एव सम्बन्धा यस्य येन नियता अव्यभिचारिणः स हे-तुरिति दर्शयितुं ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्युच्यते । धूमस्य हि का-र्यकारणसम्बन्धो नियतो ऽग्नेस्त्वनियतः । तथा रसस्य रूपेण सहैकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्धो नियतो न रूपस्य रसेन । गन्धस्य पृथिव्या सह समवायलक्षणः सम्बन्धो नियतो न र-सादीनामिति । अनया दिशा सर्वहेतुषु सम्बन्धे नियमो ऽनु-सरणीयः ।

किंपुनः सम्बन्धनियमावगमे प्रमाणं ? न तावत्प्रत्यक्षं । स-न्निहितदेशवर्तमानकालवस्तुविषयनियमात् । येन हि प्रमाणेन सर्वदेशेषु सर्वकालेषु च धूमादीनामग्न्यादिसम्बन्धो ऽवगम्यते तेन तेषां सम्बन्धनियमो ऽवगम्यते । नच प्रत्यक्षं तत्र समर्थं । कतिपयदेशकालगतसम्बन्धावगममात्रेण च नियमो नावग-

म्यते । अग्नेरपि सम्बन्धनियमप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानेन सम्बन्धनियमावसायो ऽनवस्थाप्रसङ्गात् । शास्त्रं त्वपूर्वकार्यार्थविषयनियतप्रामाण्यमत्र शङ्कामपि नायाति । तथोपमानमपि सादृश्यमात्रविषयं नात्र प्रमाणम् । अर्थापत्तिरपि सम्बन्धनियमसापेक्षा ऽनवस्थाप्रसङ्गादेव नानुमानवत्प्रमाणम् । सम्बन्धनियमकल्पनया च विना कस्यानुपपत्तिः । धूमादीनामग्न्यादिकार्यत्वस्येति चेत् । न । वन्हिकार्यस्यापि धूमस्यान्यकार्यत्वसम्भवात् । न दृश्यते तावदन्यकार्यतेति चेत् । सत्यं । तथापि शङ्कानिराकरणमशक्यं । कारणभेदे कार्यभेदादेकस्यानेकस्माद्भवो नोपपद्यते इति चेत् । न । यद्यपि क्वचित्कारणभेदे कार्यभेदो दृश्यते तथापि न सर्वत्रैव तथेति शक्यमवधारयितुम् । अतो ऽग्निकार्यस्यापि धूमस्य देशान्तरे कालान्तरे वा कारणान्तरादपि सम्भवाशङ्कया न सम्बन्धनियमाध्यवसानं युक्तम् । शतशो ऽग्नौ धूमदर्शनं शतशश्चानग्नौ धूमादर्शनं सम्बन्धनियममन्तरेण नोपपद्यतइति यद्युच्येत । तन्न । यत्र यदा च दर्शनमदर्शनं वा तत्र तदा चैव सम्बन्धभावाभावाभ्यां तदुपपत्तेर्देशान्तरे कालान्तरे च भावाभावनिश्चयायोगादिति नार्थापत्त्या सम्बन्धनियमसिद्धिः ।

कश्चित्तु मानसं प्रत्यक्षमत्र प्रमाणमित्याह । तदनुपपन्नं । मनश्चेद्बहिर्विषये कारणान्तरनिरपेक्षं प्रवर्तेत तदा सर्वः सर्वदर्शी स्यादविशेषात् । अथ भूयोदर्शनसंस्कारसचिवं बहिरपि प्रवर्तत इत्युच्यते । तन्न । संस्कारस्य स्मृतिमात्रहेतुत्वादधिकार्थपरिच्छेदासम्भवात् । किञ्च यद्यपि सर्वप्रमाणासाधारणं मनस्तथापि न सर्वं मानसं प्रत्यक्षं किन्त्वसाधारणकारणानुप्रवेशेन प्रमाणान्तरव्यवहारः एवं चेदसाधारणभूयोदर्शनसंस्का-

रानुप्रवेशात्प्रमाणान्तरमापद्येत । अपि च भूयोदर्शनापेक्षाविशेषादग्नावपि सम्बन्धनियमज्ञानं किं न स्यात् । तथाभूतमपि तद्व्यभिचरति ततो नानुमानमिति चेत् । धूमो ऽपि तर्हि न व्यभिचरिष्यतीति किं प्रमाणम् अपि चास्यां गतौ मानसं प्रत्यक्षमित्याश्रीयते अस्ति चान्या गतिरिति वक्ष्यामः ।

अत्रोच्यते । वह्निधूमादीनां तावत्संयोगादिसम्बन्धः प्रत्यक्षादिभिरवसीयते । तत्रापि संयोगो विशेषणत्वेन गुणादीनां द्रव्यपरतन्त्रस्वभावत्वात् । विशेष्यतया च स्वतन्त्रभूतं द्रव्यं प्रकाशते । देशकालावपि विशेषणत्वेनैवावभासतः । सन्निहितदेशवर्तमानकालता हीदन्ता । सा च विशेषणमेव । एवञ्च देशकालाभ्यां संयोगादिसम्बन्धेन च विशिष्टौ द्रव्यभूतौ वह्निधूमाववगम्येते न पुनर्देशकालाभ्यां सम्बन्धस्य विशिष्टस्यावगतिः । तथाहि । संयुक्ताविमाविति प्रतियन्ति न पुनरयमनयोः संयोग इति देशकालानवच्छिन्नः प्रथममग्निधूमयोः संयोगलक्षणः सम्बन्धो द्वयोरवगम्यते । तत्रापि कदाचिदग्नेर्धूमासंयुक्तस्याप्यवगमात् संयोगासंयोगयोश्च परस्परविरोधात्कालभेदमाश्रित्याविरोधः कल्प्यते । तेनाग्नेर्धूमसम्बन्धस्य कालावच्छेदोऽनुप्रवेश्यते । धूमस्य तु कदाचिदप्यग्निसंयोगरहितस्यावगमो नास्ति । यद्यपि च घटादिवर्त्ती धूमो विनाप्यग्निसंयोगं वर्तते तथापि यादृशस्यानवच्छिन्नोदयस्य गगनतलवर्तिनो लिङ्गत्वमिष्यते तादृशस्य नास्त्येवाग्निसंयोगविरहिणो दर्शनमिति तस्याग्निसंयोगो देशकालानवच्छिन्नो धूममात्रानुबन्धी नियत इति निश्चीयते । तथा च सति धूमस्यैव देशान्तरे कालान्तरे वा प्रमाणमपेक्षते न तु तस्यां सत्यामग्निसंयोगः । तस्य धूममात्रानुबन्धित्वेनावगमात् । नन्वग्नावसंयुक्तस्यापि दर्शना-

दृष्टो ऽप्यग्न्यसंयोगो धूममपि प्रत्याशङ्कामर्हति । उच्यते । वह्नेरार्द्रेन्धनोपाधिको धूमसम्बन्धयोगस्तदभावे भवत्येव वह्नेर्धूमसंयोगाभावः । धूमस्य तु वह्निसंयोगो नौपाधिकः । कथमसौ न भविष्यतीत्याशङ्कते । कथमनौपाधिकावगमः । प्रयत्नेनाप्यन्विष्यमाणे औपाधिकत्वानवगमात् । तच्चैतद्भूयोदर्शनायत्तमिति मन्वाना आचार्या भूयोदर्शनमदृष्टवन्तः । नन्वेवं सम्बन्धनियमावसायसमय एव यावद्धूमादिभावितया वन्ह्यादिसम्बन्धस्यावगतत्वाद् धूमादिसत्तानिश्चयादधिकं निश्चेतव्यं नावशिष्यते इत्यनुमानमप्रमाणं स्यात् । सत्यं । स्याद्यद्यनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं स्यात् । अनुभूतिस्तु प्रमाणमित्युक्तम् । धूमाच्चाग्निज्ञानमनुभवाकारप्रवृत्तं धारावाहिकवत् न-चात्र स्मृतिप्रमोषकल्पना प्रत्युत्पन्नकारणसम्भवात् । अनुभवकारणासम्भवेन शुक्तिकारजतादिषु स्मृतिप्रमोषः प्रतीत्यनारूढो ऽप्याश्रितः । इहतु सम्बन्धनियमस्मरणमेकदेशदर्शनं ना ऽनुभवकारणमस्तीति यथाप्रतीत्यनुभूतिरूपतैवाश्रयितुमुचितेति युक्तमेवानुमानस्य प्रामाण्यं ।

केचित्तु देशकालातिरेकेण प्रत्यभिज्ञानरूपमनुमानमाहुः । तदयुक्तं । लिङ्गस्य हि देशकालावतिरिच्येते अशेषदेशकालवर्तिनस्तु लिङ्गस्य लैङ्गिकसम्बन्धः सम्बन्धनियमावधारणसमय-एवावधृतो ऽन्यथा सम्बन्धनियम एवानवगतः स्यात् । एतेन

"विशेषे ऽनुगमाभावःसामान्ये सिद्धसाध्यता"

इति प्रत्युक्तं । धूमवता ह्युपलक्षितानां देशकालविशेषाणां सम्बन्धनियमावधारणात् । यो यो धूमवान्स सो ऽग्निमानिति ।

यः कश्चिद्येन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः ।
प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । ज्ञातसम्बन्धनियमत्वं चैकदेशस्य स्मरणेनोपकारकं । लैङ्गिकैकदेशविषयं सम्बन्धनियमं स्मरतः पुरुषस्य नियतसम्बन्धैकदेशदर्शनाद्या बुद्धिस्तदनुमानम् । एकदेशश्चाश्रित उच्यते । एकदेशान्तरइत्यत्रैकदेशशब्द आश्रितवचन एव । न चाश्रितस्याश्रयमन्तरेण सम्भवो ऽस्तीति आश्रयाक्षेपे नैकदेशाभ्यां भिन्नस्याश्रयस्याक्षेपः। एकाक्षेपेणैवोपपत्तेः। अपि चान्तरशब्दो ऽपि समानाश्रय एव समर्थितो भवति। अतश्चैकाश्रयाश्रितयोरेव गम्यगमकतोक्ता । उदाहरणं तु महानसादौ ज्ञाताग्निसंयोगनियमस्य धूमस्य पर्वतोपरिवर्तिनो दर्शनात्पर्वतनितम्बगते ऽग्नौ ज्ञानं । ननु नितम्बोपरिदेशयोर्भेदान्नैकाश्रयाश्रितत्वमग्निधूमयोरिति कथमनुमानं । तस्माद्धूमाश्रितो ऽग्निसंयोगः साध्यते । तदाश्रितं च धूमत्वं हेतुरिति युक्तं । उच्यते । न तावदेवं सर्वत्र लोकस्य प्रतीतिः किन्तु पर्वतादिगतमप्यग्निं लोको ऽनुमिनोति । न चाश्रयभेद एकत्वात्पर्वतावयविनस्तदाश्रितत्वादग्निधूमयोः । नितम्बोपरिभागौ तु तस्यैवावयवाविति न कश्चिद्दोषः । अत्र च ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्यनेन ज्ञानशब्देनासाधारणस्याहेतुत्वमुक्तम् । यथा रसवती गन्धवत्त्वादिति । अस्यैव हि गन्धाख्यस्यैकदेशस्य रसाख्येनैकदेशेनैकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्धो नियतः सतु सम्बन्धनियमो न प्रतीतपूर्वः । पृथिवीव्यतिरेकेणान्यत्र गन्धस्यावर्तमानत्वात् । पृथिव्याश्च जिज्ञासितधर्मत्वात् । स चायमसाधारणः संशयहेतुरिति चेत् । तदयुक्तं। यो हि येन सम्बन्धो दृष्टः स तमुपकल्पयितुमलं यश्चोभयधर्मसम्बन्धी प्रतीतः स उभयोः, स्मृतिं जनयन्नेकस्योभयात्मकत्वविरोधात्संदेहमापादयति । यस्य तु केनचिदपि सह सम्बन्धो नावधारितः क्वचिदपि स्मृ-

तिं जनयितुमक्षम इति कथं संशयं प्रभुवीत तस्माद्धर्मिस्वरूपवदसाधारणो ऽपि धर्मो न संशयहेतुः। सम्बन्धग्रहणेन च बाधकस्य हेत्वाभासत्वमुक्तं । यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । कृतकत्वस्य हि नित्यत्वेन सह सम्बन्ध एव नास्ति किन्त्वनित्यत्वेनैव सहायं प्रतीतसम्बन्धनियमः स्वसामर्थ्येनानित्यत्वमुपस्थापयन्नित्यत्वं बाधते इति सिषाधयिषितधर्मबाधाद्बाधको हेत्वाभासः । नियमग्रहणेन च साधारणस्य निरासः । यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन सम्बन्धो ऽस्ति ज्ञातश्च किं त्वनियतो नित्येष्वपि प्रमेयत्वदर्शनात् । संशयहेतुश्चायं नित्यत्वानित्यत्वोभयसम्बन्धावगमात् । उभयत्र स्मृतिजनकत्वादेकस्य च धर्मिणो नित्यानित्यत्वविरोधात् । स चायमनैकान्तिक इति गीयते । तथैकदेशदर्शनादित्यनेकदेशभूतस्य हेत्वाभासत्वमुक्तम् । यथा व्योम प्रत्यक्षं रूपवत्त्वादिति । रूपवत्त्वं व्योमैकदेशत्वेनासिद्धम् । उन्मीलिते हि चक्षुषि गृहोपद्वारादिषु यद्रूपमुपलभ्यते तत्तैजसमौदकं वेत्युक्तं तत्वालोके । तथा यस्य पक्षं प्रत्येकदेशत्वमनेकदेशत्वञ्च तस्याप्यत एव निरासः । यथा वेदः कृतकः उपाख्यानात्मकत्वादिति । विधिभागं ह्युपाख्यानात्मकता न व्याप्नोति । ननु धूमो ऽपि न हेतुः स्यात् । कृत्स्नपर्वतव्यापकत्वाभावात् । मैवं । तत्रावयवी पर्वत एकस्तस्यैकदेश एव धूमः । इहतु न वेदावयव्येक इति युक्तं भागासिद्धत्वम् । दर्शनग्रहणेन स्वरूपासिद्धं हेत्वाभासं दर्शयति ।यथा बुद्धो धर्माधर्मौ प्रत्यक्षमीक्षते सर्वज्ञत्वादिति नहि बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं केन चिदपि प्रमाणेनावगन्तुं शक्यतइत्युक्तं । तथा विद्यमानस्याप्येकदेशस्य यावद् दर्शनं नास्ति।तावदहेतुत्वम्। यथाऽन्धकारे धूमस्य । एकदेशान्तरइति स्वतन्त्रस्याग्न्यादेर्गम्यत्वं

१०

निराकरोति । अन्तरग्रहणेन च भिन्नाधारयोर्गम्यगमकभावो निराकृतः । ननु चन्द्रोदयात्समुद्रवृद्ध्यनुमाने कृत्तिकोदया-च्च रोहिणीसन्निधानकल्पने कथं समाश्रयत्वम् । अत्रोच्यते । एककालवर्तित्वं चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्योः सम्बन्धस्तत्र काल ए-वैक आश्रय इति । तथा कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्त्योरप्येका होरात्रवर्त्तित्वेन संबन्धः तेन कृत्तिकोदयादहोरात्रज एवासन्नरो-हिण्युदयो ऽनुमीयते । एतेन मध्यगतनक्षत्रदर्शनादष्टमनक्षत्रा-स्तमयोदयानुमानमुक्तम् । अथो नदीपूराच्चोपरिवर्षणानुमान-मप्येवमेव वर्णयितव्यम् । एका हि नदी तत्राप्याश्रय इति । पित्रो-स्तु ब्राह्मणतया यत्पुत्रस्य ब्राह्मण्यानुमानं केचिदिच्छन्ति तत्प्राभाकरा नानुमन्यन्ते । ब्राह्मणभूताभ्यां हि पितृभ्यामुत्प-त्तिरेव ब्राह्मणता नान्या । तेन ब्राह्मणशब्दवाच्यस्त्रीपुंसप्र-सूतत्वादन्यद् ब्राह्मण्यं नास्तीति नास्त्यनुमानानुमेयभावः । अ-बाधित इत्यनेन प्रमाणान्तरबाधिते विषये नानुमानमुत्पद्यतइति दर्शयति । यथा वन्हिरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । ननु द्रव्यत्व-स्यानुष्णत्वेन सह सम्बन्ध एव नास्ति वन्हावेवासत्यनुष्णत्वे द्रव्य-त्वस्य दर्शनात् । तेन सम्बन्धनियमाभावादेवानुमानानुदयो न पुनर्बाधितत्वादिति । उच्यते । यदि बाधितविषये ऽप्यनु-मानमुत्पद्यते तदा द्रव्यत्वस्य सम्बन्धनियमाभाव एव न भवे-त् । वन्हेरप्यनुमानेनैवानुष्णत्वस्य सिद्धत्वात् । सर्वत्रानुमाने ऽनुमित्सितविषयनिरपेक्षमेव सम्बन्धावधारणमुपयोगि । द्र-व्यत्वस्यच वन्हिनिरपेक्षं सर्वत्राऽनुष्णत्वेन सह सम्बन्धनियमा-वधारणं जातमिति तद्बलेनानुमानोदये पाश्चात्यो ऽपि सम्बन्ध-नियमभङ्गो नात्मानं लभते । तस्माद्बाधितविषयत्वादेवानु-मानानुदयात्सम्बन्ध नियमो ऽपि भज्यतइत्यबाधितविषयत्वमनु-मानस्य कारणम् । अतो द्रव्यत्वं वन्हौ प्रत्यक्षबाधितविषयं

नानुमानमुत्पादयति । अनुमानबाधोदाहरणम् । शब्दः श्रोत्रग्राह्यो न भवति गुणित्वादित्यनुमानस्य विषयो ऽनुमानेन बाधितः। यद्विषया हि यत् । प्रतीतिर्यत्कारणिका तदिन्द्रियं तस्य ग्राहकमुच्यते। शब्दविषयायाश्च प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रोत्रकारणत्वमवगम्यते। अनुपहते हि श्रोत्रे शब्दप्रतीतिरुपजायते उपहते च नोपजायतइति श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुकारिणी शब्दप्रतीतिः श्रोत्रकारणिका तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हि तत्कारणत्वे नियतसम्बन्धम् । अतः शब्दप्रतीतिः श्रोत्रकरणिका श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यनुमानेन श्रोत्रग्राह्यत्वमवधृतं सद् यो वादी नास्तीत्याह तस्यानुमानमनुमानेन बाध्यते । ननु सम्बन्धनियमग्रहणतत्स्मरणैकदेशदर्शनसापेक्षस्यार्थान्तरावगमनिरपेक्षोत्पत्तिकं प्रत्यक्षं शीघ्रजन्मतया ऽवश्यम्भावितया च विषयहानादुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति अनुमानेन त्वनुमानस्य कथमुत्पत्तिप्रतिबन्ध इति वक्तव्यम् । उच्यते । येन नाम श्रोत्रग्राह्यत्वं शब्दस्य निराकर्तव्यं तेनावश्यं ग्राह्यग्राहकसम्बन्धः प्रथममवगन्तव्यः अन्यथा निषेधानवकल्पनात् । अवगतमेव वस्तु विषयान्तरे प्रतिषिध्यते नतु सर्वथानवगतमेव । तेनान्यत्र ग्राह्यग्राहकसम्बन्धमभ्युपगच्छताङ्गीकृता तावदन्वयव्यतिरेकानुविधायितालिङ्गकस्यानुमानस्य प्रवृत्तिरिति शीघ्रभाव्यनुमानमनुमानान्तरस्य विषयमपहरद्बाधकतां प्रतिपद्यते । यथानुमानपूर्वकानुमानात्प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं प्रथमभावि तथा प्रसिद्धाङ्गकमनुमानं प्रसाध्याङ्गकादनुमानादाशुतरभावीति वेदितव्यम् । शास्त्रेण चानुमानस्य विषयापहारः । यथा नास्ति कर्मफलसम्बन्ध इति । अवश्यम्भाविता च प्रत्यक्षवदागमस्याप्यनुसरणीया । उपमानबाधस्तु न गौर्गवयसदृश

इति । अर्थापत्त्याचानुमानविषयापहारो यथा जीवन्देवदत्तो वेश्मन्यविद्यमानो बहिरपि नास्तीति ।

केचित्तु बाधितविषयत्वमिवासाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणमाहुः । प्रमाणान्तरसिद्धे ऽपि विषये नानुमानं वर्तते यथा प्रत्यक्षावगते वह्नेरौष्ण्ये । तत्प्रभाकरमतानुसारिणो नानुमन्यन्ते । सिद्धविषयमेवानुमानमित्युक्तम् । तद्यथा सम्बन्धनियमावधारणसिद्धविषयं तथा प्रत्यक्षादिसिद्धविषयमपि किमिति नोपपद्यते । प्रमातारस्तु निवृत्तप्रमित्सास्तत्र सम्बन्धनियमानुसन्धानं प्रति नाद्रियन्तइति नानुमानमुदेति । यदि चानुसंहितसम्बन्धनियमैकदेशदर्शने ऽपि विषयसिद्धौ नानुमानमुत्पद्यते ततो भवेदेवासाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणं नैवमस्ति । तस्मात्पूर्णमिदमनुमानकारणपरिगणनम् । नियतसम्बन्धैकदेशदर्शनं सम्बन्धनियमस्मरणं चाबाधकश्चाबाधितविषयत्वञ्चेति । यद्यबाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणं कथं तर्हि ज्वालाभेदाग्राहिणो ऽनुमानस्योदयः । प्रत्यक्षेण हि सैवेयं ज्वालेत्यभेदे प्रतीते ऽपि गृहोदरादिवर्तिप्रभामण्डलदर्शनोद्भेदो ऽनुमीयते । प्रभाविततिर्हि तेजोवयवविसरणमन्तरेण नोपपद्यते । अवयवविसरणे चावयविनो नियतो विनाशः दृष्टो हि तन्तुविभागात्पटविनाशः । तेन विनष्टायां ज्वालायां दृश्यमाना ज्वाला ततो भिन्ना ऽनुमीयते । यथा पटे विनष्टे दृश्यमानस्तन्तुस्ततो भिद्यते । पूर्वज्वाला विनष्टा विशीर्णावयवत्वात्पटवत् । दृश्यमाना ज्वाला विनष्टा या भिन्ना तस्यां विनष्टायामुपलभ्यमानत्वात्पटविनाशे पटान्तरवदिति । उच्यते । बाधितविषयत्वं यत्र निश्चितं तत्रानुमानं नोत्पद्यते यत्रतु विषयबाधा संदिग्धा तत्रानुमानमुत्पद्यतएव । इहतु सैवेयं ज्वालेतिप्रतीतौ

जातायामपि शङ्का ऽवतरत्येव । सादृश्येन शुक्तिकारजतयो-र्भेदानवसायादेवं विधा प्रतीतिर्भेदेऽपि दृष्टा। तेन किं भेदे ऽपि सादृश्यवशेन भेदाग्रहणादेवंविधा प्रतीतिरुताभेदेनैवेति शङ्को-दयाद्बाधितविषयत्वं सन्दिग्धमिति नानुमानोत्पत्तिप्रतिबन्धः। अत एव समानवर्तिकावर्तिनीषु बह्वीषु ज्वालासु ज्वालात्वं सामान्यं नाश्रीयते। भेदाग्रहणेनापि प्रतीतेरुपपन्नत्वात्। व-न्हौ तूष्णत्वप्रतीतिरन्यथासम्भावयितुमशक्येति निश्चितं बा-धितविषयत्वमतस्तत्र युक्त एवानुमानविरोधः।

अन्ये पुनरसत्प्रतिपक्षत्वमप्यनुमानकारणमाहुः। यथोदि-तलक्षणो ऽपि हेतुर्यथोदितहेत्वन्तरप्रतिबद्धो नानुमानं जनयति किन्तु संशयं। तथा ऽप्रत्यक्षो वायुर्द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वादित्यनेन हेत्वन्तरेण प्रतिबद्धः प्रत्यक्षो वायुर्महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादित्ययं हेतुर्वायौ प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वसंशयमापादयति न त्वनुमानं जन-यितुमलमिति। तदनुपपन्नं। यथोदितलक्षणयोर्हेत्वोरेकत्र सम-वायाभावात्। भावे वा वस्तुनो नित्यसंशयितधर्मत्वापत्तेः। तथा-हि। अरूपत्वादित्ययं हेतुः स्पर्शेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि-तया वायुप्रतीतेरनुमानबाधितविषयः। इदञ्चानुमानं यथा शीघ्र-भावि तथोदितमेव प्राक्। प्रत्यक्षं हि निषेधता क्वचिदवश्यम् प्र-त्यक्षत्वमङ्गीकरणीयं, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायी प्रत्यक्षमि-त्यभ्युपेयं। ननु न स्पर्शनेन वायुः प्रतीयते किन्तु स्पर्शमात्रमे-व। नेत्युच्यते। स्पर्शान्तरप्रत्यये ऽपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञानात्। यदि स्पर्शमात्रमेव स्पार्शनं भवेत्तदा स्पर्शभेदे ऽपि किं प्रत्यभिज्ञायेत। ननु वायोः स्पर्शभेदो न सम्भवति। अनुष्णाशितैकस्पर्श एव वायुः। तस्य तु तोयसम्पर्काद्गतः शीतस्पर्शः प्रतिभाति। एवं तेजःसंयोगादुष्णस्पर्श इति। उच्यते। सत्यं वायोरनुष्णाशी-

त एव स्पर्शः तोयतेजोगतौ च शीतोष्णस्पर्शौ तथापि ताभ्यामभिभूते स्पर्शे शीतोष्णस्पर्शावपि प्रतियतोऽन्वयिनी प्रतिपत्तिः। सा च स्पर्शमात्रप्रत्यये नोपपद्यतइति वदामः । तस्मादनुमानबाधितविषयत्वादरूपत्वादित्यप्रत्यक्षत्वं नोपस्थापयति । स्पर्शवत्वादित्येतदेव निष्प्रतिपक्षमनुमानं जनयति । तस्माद्यथोदितलक्षणः सर्व एव सत्प्रतिपक्ष इति नेदं पृथग्लक्षणम् ।

प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणं ।
प्रत्यक्षवच्च कर्तव्या प्रमाणफलवर्णना ॥

द्विविधमनुमानस्य प्रमेयं । किंचिद् दृष्टस्वलक्षणं । यथा वन्ह्यादिकं । किञ्चिचादृष्टस्वलक्षणं । यथा कर्मादिकं । कथं पुनर्यस्य स्वलक्षणं न प्रतीतं तदनुमातुं शक्यते । येन हि सह हेतोः सम्बन्धः प्रतिपन्नः स तस्माद्धेतोरनुमातुं शक्यते । न चादृष्टस्वलक्षणेन सह सम्बन्धनियमावधारणं कस्य चित्सम्भवतीति नादृष्टस्वलक्षणमनुमातुं शक्यते उच्यते । सामान्यतोऽपि सम्बन्धनियमावगमो भवत्येवानुमानोत्पत्तौ निमित्तं । यथा यत् कादाचित्कं तदागन्तुकाज्जायमानं यथा तन्तु संयोगेभ्यः पटः । कादाचित्कौ च द्रव्यस्य संयोगविभागाविति ताभ्यामागन्तुकं वस्तु प्रतीयते । न च द्रव्यमेवागन्तुकं तस्य प्रत्यभिज्ञानेन स्थिरत्वावगमात् । न च शक्यते वक्तुं भिन्नान्येव द्रव्याण्यत्यन्तसादृश्येनाप्रतीयमानभेदानि तत्प्रत्ययविषयाणीव भासन्ते ज्वालादिवदिति । द्रव्यभेदे प्रमाणाभावात् । ज्वालादिप्रमाणमुपन्यस्तमेव विभागसंयोगादिकार्योत्पत्तिस्तु यथाप्रतीते द्रव्यस्थैर्ये सत्यप्यागन्तुक कर्माभ्युपगमेनाप्युपपद्यत इति न द्रव्यभेदे प्रमाणमस्ति ।

अत्र कश्चिदाह । न कर्मादृष्टस्वलक्षणं प्रत्यक्षत्वात्कर्मणः ।

तदाह भगवान्काश्यपः " संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि' इति । तथाहि । गच्छत्ययमिति प्रतीतिरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुकारिणी । तदेव च प्रत्यक्षत्वे कारणं । न च वाच्यं कर्मफलभूतविभागसंयोगविशेषबलेनैवेयं प्रतीतिरिति । तन्निबन्धनत्वे स्थाणावप्येकश्येनवियुक्ते श्येनान्तरसंयुक्ते चापत्तेः । चलित्वा स्थिते ऽपि च चलतीति वर्तमानावभासप्रसक्तेः विभागसंयोगयोर्वर्तमानत्वात् । अतीन्द्रियेण च व्योम्ना संयोगविभागयोरप्यतीन्द्रियत्वात् पतति पतत्त्रिणि चलतीति प्रत्ययानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचानुमातुमपि कर्म शक्यते । तद्धि न नित्यं । विभागसंयोगयोः सदोदयप्रसक्तेः अनित्यत्वे तस्याप्यसमवायिकारणमवश्यमाश्रयणीयं । तद्वरं विभागसंयोगयोरेवास्त्विति न कर्मानुमाने किञ्चिदपि लिङ्गं समर्थं । तदुक्तं ।

" नित्यत्वे च सदा जन्म स्यात्संयोगविभागयोः,
अनित्यत्वे ऽस्य यो हेतुस्तयोरेवास्तु तेन किं "

तदिदमसारं । प्रत्यक्षेण हि गच्छति द्रव्ये विभागसंयोगातिरिक्तविशेषानुपलब्धेः । यस्त्वयं गच्छतीति प्रत्ययः स विभागसंयोगानुमितक्रियालम्बनः । साच क्रिया न स्थाणावनुमीयते । उत्पततः श्येनस्य यो देशान्तरसंयोगस्तस्य ततो निष्पन्नत्वकल्पनात् । तद्गतकर्मान्तरानुमानप्रसङ्गात् । निपततश्च श्येनान्तरस्य प्राग्देशविभागोत्पत्तये कर्मान्तराश्रयणापत्तेश्च । श्येनयोस्तु कर्मणोरनुमितयोरुपपद्येते तयोर्देशान्तर संयोगविभागौ । तस्मात् स्थाणौ चलतीति न युज्यते । चलित्वा स्थितस्यापि च देशान्तरसंयोगेन क्रियाविनाशात् वर्तमानक्रियाप्रत्ययानुत्पादः । अतीन्द्रियत्वे ऽपि च व्योम्नो वि-

यति विततालोकावयवसंयोगविभागनिबन्धना पतति पतत्रि-
णी विशिष्टबुद्धिस्तद्बलेन च क्रियानुमानमपि सुकरमेव । न च कर्मान्तरकल्पनमपि दोषः । कर्महेतोः संयोगविभागोत्पत्त्यसम्भवात् । तथाहि । शरीरे तावत्प्रयत्नापेक्षादात्मसंयोगात्कर्मोत्पत्तिरवकल्पते । संयोगो हि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा द्रव्यान्तरे कार्यमारभत इति नियतं । यथा तन्तुसंयोगास्तन्तुषु पटमारभन्ते प्रचयाख्यश्च संयोगो ऽवयवेषु समवेतः स्वाश्रयसमवेते ऽवयविनि महत्त्वं जनयति । यो ऽपि संयोगः संयोगं जनयति सो ऽपि तस्य स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेतयोर्जनकः । तन्तुतुरीसंयोगो हि पटतुरीसंयोगस्य जनयितेष्यते । तस्य तुरीतावदाश्रय एव । पटो ऽपि तन्त्वाश्रितत्वात्स्वाश्रयसमवेतः । आत्मशरीर संयोगश्चात्मनि शरीरे च समवेतः स कथं देशे कार्यमारभेत तत्रासमवायात्तेन सह एकार्थसमवायाभावाच्च । कर्म तु स्वाश्रये शरीरे जनयितुं शक्नुयादेवेति कर्महेतोर्विभागसंयोगावनुत्पद्यमानौ ततो ऽन्यत्कारणं कल्पयन्तौ कर्मासुमापयतः । एतेन नोदनाभिघातात्मकौ कर्महेतू संयोगविभागौ व्याख्यातौ । नोदनाख्यो हि शरज्यासंयोगस्तयोस्तत्समवेते वा कार्यमाविर्भावयितुमलमिति न ततः शरीराकाशगतौ हि संयोगविभागावुत्पत्तिं लभेयातां । तथा ऽभिघातात्मको ऽपि वेगवन्मुसलोलूखलसमवेतः कथ मुत्पतत उर्ध्वं मुसलस्य चाकाशस्य च संयोगविभागावारभेत । यश्च वेगाख्यः संस्कारः कर्महेतुरिष्यते ततो ऽपि संयोगविभागावनुपपन्नौ । संस्कारस्य स्वाश्रयएव कार्यारम्भनियमात् । भावनाख्यो हि संस्कार आत्मसमवेत आत्मन्येव स्मरणलक्षणं कार्यं जनयन्दृष्ट इति कथं वेगात्मा संस्कारः शरवर्त्याकाशेन तेजोवयवैः स्तिमितैश्च वायुभिः सह

संयोगविभागावारभतइति न शक्यमाश्रयितुं कर्महेत्वभिमतादेव विभागसंयोगावुत्पद्येते इति युक्तमेव कर्मानुमानं। नच कर्मणः प्रत्यासन्नद्रव्यवर्तिकार्यारम्भनियमो ऽवधारितः तस्य कार्यावगम्यत्वात्। यादृशेन हि कार्येण यदनुमीयते तादृशमेव तस्य कार्यं। यदि च तस्याप्ययं नियमः स्यात्तदा कार्यमेव नोपपद्येत तच्च कर्म सर्वमेव विभागपूर्वकं संयोगमारभते। किञ्चित्तु वेगाख्यं संस्कारमपि। संयोगाच्च तस्योपरतिर्मूर्त्तद्रव्याणि च तस्याश्रयभूतानीत्यादि प्रमेयपारायणे प्रपञ्चितम्।

सर्वभावानां च शक्तिरदृष्टस्वलक्षणापि कार्येणानुमीयते। अग्नेर्यथाभूतादेव दाहो दृष्टस्तथाभूतादेव मन्त्रौषधिप्रणिधाने कार्यं न दृश्यते। न तत्र दृष्टमेव रूपं कारणम्। तस्याजनकावस्थातो विलक्षणत्वाभावात्कार्यानुदयप्रसङ्गात्। यच्च खलु अजनकदशातो निरतिशयं ततः कार्यं नोत्पद्यते कुण्ठादिव कुठारात्। यदा तु तत एव कार्यं दृश्यते तदा तदवस्थातो ऽस्यैव वैलक्षण्यं तीक्ष्णत्वमिव। अग्नौ च कार्यानुदयदशातो विलक्षणं न कार्योदयसमये प्रत्यक्षदृश्यं रूपमुपलक्ष्यते। भवितव्यञ्च वैलक्षण्येनान्यथाकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति कार्योदये ऽतीन्द्रियं किञ्चिद्रूपं वह्नेरनुमीयते। तस्य मन्त्रौषधिप्रयोगेण विनाशात् कार्यं नोत्पद्यते। नच वाच्यं मन्त्रौषधादिभिरतीन्द्रियं रूपं न किञ्चिद्विनाश्यते किन्तु मन्त्रौषधादिसन्निधानेनैव कार्यान्वय इति। कारणवैगुण्ये कार्योदयविघातासम्भवात्। अथोच्यते मन्त्राद्यप्रयोगो ऽपि कार्योत्पत्तिनिमित्तं सम्प्रयोगे चाप्रयोगो निवर्ततइत्यस्ति कारणवैगुण्यमिति। तन्न। अप्रयोगस्य प्रयोगाभावरूपत्वात् स-

र्वभावानाञ्च भावकारणनियतत्वदर्शनात् । अभावस्य क्वचिदपि कार्ये जनकत्वाश्रयणानुपपत्तेः यच्च तदतीन्द्रियमग्रे रूपं तच्छक्तिसामर्थ्यादिवाच्यतया लोके प्रतीतं तस्य च कार्यानुत्पत्तौ द्वयी गतिरभिभवो वा विनाशो वा । यत्र कदाचिदपि पुनः कार्यं न दृश्यते तत्र विनाश एव वस्तुनः । यत्र पुनः प्रतीकारवशेन कार्योदयस्तत्राभिभवमात्रम् । तस्यचैवं वन्ह्यादिप्रसिद्धस्य सर्वभावेषु कार्योदयानुकूल्यं कार्योत्पादकानुमानेन परिकल्पनीयम् । तस्यच नित्याश्रयाश्रितस्य नित्यत्वमनित्याश्रयाश्रितस्य तदुत्पत्तिकारणादेवोत्पत्तिः । संस्काराच्चास्यायमेव विशेषः । संस्कारो हि नाम नित्येष्वनित्यो ऽनित्येषु च कारणान्तरायत्त इति ।

प्रत्यक्षवच्चास्यापि प्रमाणफलवर्णना कर्तव्या । यदानुमितिरनुमानमिति प्रमितिः प्रमाणमिति चावसीयते तदाग्न्यादिविषया लिङ्गदर्शनसापेक्षादात्ममनःसन्निकर्षादुत्पन्ना ऽधिगतिरेवानुमानं प्रमाणम् । फलं चोपादानादिक्रिया । यदा चानुमीयते ऽनेनेत्यनुमानं प्रमीयते चानेनेति प्रमाणमिति करणाश्रयणं तदात्ममनःसन्निकर्षो ऽनुमानम् । सम्बन्धनियमस्मरणमेकदेशदर्शनं चेतिकर्तव्यता । फलञ्च लौकिकविषयानुमितिः । साधकतमस्य वा करणाश्रयत्वात्तमवर्थस्य चातिशयरूपत्वाद्व्यवहितापेक्षया च सन्निहितस्यातिशययोगाल्लिङ्गदर्शनादीनां प्रमाणत्वम् ।

परप्रत्यायनेच्छूनामनुमोदय साधनम् ।
वचनं दूषणैः सार्धमर्थादेतेन वर्णितम् ॥

द्वेधाऽनुमानमुत्पद्यते । स्वयमनुसंहितया वा ऽनुमानोत्पादसामग्र्या परप्रयुक्तवाक्योद्बोधितया वा । तत्रानुमानोत्पत्ति-

सामग्रीप्रतिपादनेनैव तत्प्रतिपादकवाक्यस्वरूपमपि सूचितमेव । तत्राबाधित इति प्रतिज्ञा । ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्यनेन दृष्टान्तवचनम् । एकदेशदर्शनादिति हेत्वभिधानम् । तदेवं त्र्यवयवसाधनम् । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा यथा शब्दो नित्य इति । अनेन चानुमानस्य विषयो निर्दिश्यते । निर्दिष्टे च विषये तस्याबाधितत्वं शक्यते ऽवगन्तुमिति । तथा एकदेशान्तर इत्यनेनापि एकदेशान्तरभूतस्यानुमानमित्युक्तम् । तदपि प्रतिज्ञावचनेन गम्यते । तेन साधनप्रयोगे प्रथमं साध्यनिर्देशाय प्रतिज्ञा कर्तव्या । एनेनैव प्रत्यक्षादिबाधितपक्षादिनिर्देशः प्रतिज्ञाभास इत्युक्तं भवति । दर्शितानि प्रत्यक्षादिबाधोदाहरणानि एकदेशस्य च साध्यत्वं दर्शयितुं सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यविधिर्दर्शयितव्य इत्यप्रसिद्धविशेष्यः पक्षाभासः । सर्वज्ञो वीतराग इति । प्रतिज्ञाभासस्तु माता मे वन्ध्येति उद्दिश्य हि मातरं न वन्ध्यात्वं विधातुं शक्यते । तस्या अन्वयायोग्यत्वेनान्विताभिधानस्यासम्भवात् । यावज्जीवमहं मौनीत्यत्रानुमानबाध एव न स्ववचनबाधः । शब्दश्रवणाद्धि कार्याच्छब्दोच्चारयितृत्वमनुमीयते । शब्दानुच्चारकत्वञ्च मौनित्वमित्यनुमानबाध एव । स्ववचनन्तु मौनितामाह न पुनरमौनितामिति न तेन बाधः । गम्यैकदेशान्तरसम्बन्धनियमश्च गमकैकदेशस्य दर्शनीयः परस्येति तदर्थं दृष्टान्तवचनं प्रयोक्तव्यम् । यावद्धि कस्मिंश्चिद्धर्मिणि एकदेशस्यैकदेशान्तरेण प्रमाणसिद्धः सम्बन्धनियमो न प्रदर्श्यते तावदनुमानमेवोत्पादयितुं न शक्यते । यत्र धर्मिणि सम्बन्धनियमो दृश्यते स दृष्टान्तो महानसादिः । सचेत्थं दर्शयितव्यः । पर्वतो ऽग्निमानिति प्रतिज्ञाय योयो धूमवान्ससो ऽग्निमानिति यथा महानसादिरिति । यस्तु साध्यवि-

कलः साधनविकलस्तदुभयविकलः सम्बन्धनियमविकलश्च स दृष्टान्ताभासः । यथा शब्दः प्रयत्नोत्थस्तदनन्तरमुपलब्धेर्मनोमोदकादिवदिति । मनोमोदकादिषु प्रयत्नोत्थत्वं नास्तीति तत्संबन्धनियमो हेतोस्तत्र दर्शयितुमशक्यः । शब्दो ऽनित्यो मूर्त्तत्वाद् घटवदिति । घटस्यामूर्त्तत्वं नास्तीति तस्य नित्यत्वेन सम्बन्धनियमो दर्शयितुं न शक्यते । तथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्गगनवदिति । गगने ऽनित्यत्वं कृतकत्वञ्च नास्तीति न तत्र सम्बन्धनियमः शक्यो दर्शयितुं । यथा शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वात् द्रव्यवदिति । किञ्चिद्द्रव्यं नित्यं परमाण्वाकाशात्ममनोदिक्कालादिरूपम् । किञ्चिच्चानित्यं द्व्यणुकादि । तत्र प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेन सह सम्बन्धनियमो नास्तीत्यशक्यमेव दर्शयितुम् । येन च वचनेन सन्नपि साध्यसाधनयोः सम्बन्धनियमो नाभिधीयते तदप्याभासमेव । तद्द्विविधमप्रदर्शितसम्बन्धनियमं विपरीतसम्बन्धनियमञ्च । यथा पर्वतो ऽग्निमान्धूमवत्त्वान्महानसवदिति । यद्यपि महानसे वह्निधूमौ स्तस्तथापि यावद्धूमस्याग्निना सह सम्बन्धो नोच्यते तावदगमक एव तथा तस्मिन्नेव प्रयोगे यदैवमुच्यते योयो ऽग्निमान्स स धूमवानिति तदापि गमकाभिमतस्य धूमस्य गम्याभिमतेनाग्निना सह सम्बन्धनियमस्यादर्शितत्वाद्धूमस्य न समर्थितं गमकत्वमिति साधनाभासत्वं । सम्बन्धनियमं स्मरत एकदेशदर्शनादनुमानमुत्पद्यते इत्येकदेशत्वं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यम् । यथाग्निमत्त्वे साध्ये धूमवांश्चायमिति । तेन यस्यैकदेशत्वं नास्ति तस्याभासत्वमुक्तमेव । येन वचनेन सदपि दर्शयितुं न शक्यते तदप्याभासभूतमेव । यथा ऽवाचकशब्दप्रयोगादयः । असाधारणादयश्च हेत्वाभासाः सर्वएवात्रापि योजयितव्याः ।

दृष्टान्तहेतुवचनयोश्च प्रयोगे क्रमनियमो नादरणीय एकदेशदर्शनपूर्वकादपि सम्बन्धनियमस्मरणादनतरं शब्दसाध्यज्ञानं जायते । तथा सम्बन्धनियमस्मरणपूर्वकमप्येकदेशदर्शनमनुमानमुत्पादयत्येव । तत्रैकदेशदर्शनपूर्वकसम्बन्धनियमस्मरणं कुर्वतो प्रतिज्ञानन्तरं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यम् । पर्वतो ऽग्निमान्धूमवत्त्वादिति । दृष्टान्तपुरःसरे तु प्रयोगे प्रतिज्ञामुपादाय योयो धूमवान्ससो ऽग्निमान्महानसादिवदिति चाभिधाय धूमवांश्चायमिति हेतुवचनं वक्तव्यम् । अन्येतु प्रतिज्ञानन्तरं धूमवत्त्वादिति हेतुमभिधाय दृष्टान्तवचनं ततो ऽप्यनन्तरमुपनयनं प्रयुञ्जते धूमवाँश्चायमिति । तत्र हेतूपनयनयोरन्यतरप्रयोगेणापि साध्यसिद्धेरुभयोपादानमनर्थकमिति मीमांसकाः । तस्माद्धूमववत्त्वादयमग्निमानिति निगमनमप्यनर्थकमेव । यथोदितहेतुबलासिद्धत्वादर्थस्य ।

वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानं च केचित्साधनवाक्ये कुर्वन्ति । यथा ऽग्निर्नास्ति यत्र तत्र धूमो ऽपि नास्ति यथा जलह्रद इति । तदनुपपन्नं । साध्यधर्मसम्बन्धबले हेनतोर्गमकत्वं । तच्च साधर्म्यदृष्टान्तेनैव समर्थितम् । अथोच्यते । साधर्म्यदृष्टान्तमात्रेण साध्यधर्मवति हेतोर्वृत्तिरवगम्यते न तद्विरहिणो निवृत्तिः । न च तया विना हेतोः साध्यसम्बन्धनियमो ऽवकल्पते अतस्तदर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तोऽप्युपादेय इति । तन्न । न हि साध्यधर्मवति हेतोर्वृत्तिमात्रं साधर्म्यदृष्टान्तेनोच्यते किन्तु नियत एव साध्यधर्मे सम्बन्धो दृश्यते । तथाहि । साधनधर्मोद्देशेन साध्यधर्मविधिः साधर्म्यदृष्टान्तेन क्रियते तत्र धूमवत्तयोपलक्षणेन सर्वधूमवतामुद्दिष्टत्वात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तेः सर्वेषां धूधूमवतामग्निमत्ता विहितेति नास्ति सम्भावना विनाप्यग्निना

धूमो भवेदिति । उद्देश्यता च प्रथमप्रयोगेणावगम्यते धूमवानयमग्निमानिति। क्वचिच्च यच्छब्दप्रयोगेण सो ऽग्निमान्यो धूमवानिति । प्रत्युद्देश्यविधानबलेनैव सिद्धां व्याप्तिमन्यतो निवृत्तिं च स्पष्टीकर्तुं वीप्सावधारणवचनयोः प्रयोगः क्रियते। योयो धूमवान्ससो ऽग्निमानेवेति। तस्मात्सम्यक्साधर्म्यदृष्टान्तप्रयोगेणैव सम्बन्धनियमावगतेरनर्थकं वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानमिति । अथोच्यते माभूद् दृष्टान्तद्वयोपादानं किन्तु विकल्पो ऽस्तु वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हि साध्यधर्मविरहिणामुद्दिश्य साधनधर्मविरहविधौ कृते सर्वसाध्यविरहिणां साधनधर्मविरहव्याप्त्यवगमादन्यत्र साधनधर्मो ऽवकाशमलभमानः साध्यधर्मवत्येव वर्ततइति साध्यधर्मसम्बन्धनियमावगतेर्वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हेतुत्वं समर्थितमेव भवतीति तुल्यकार्यतया साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोर्विकल्पो न्याय्य इति । तदयुक्तं । ऋजुमार्गेणार्थसिद्धौ न वक्रमार्गमाश्रयते यतः साधर्म्यदृष्टान्तश्च साध्यसम्बन्धाव्यभिचारावगतौ ऋजुमार्गः वैधर्म्यदृष्टान्तो वक्र इति न विकल्पो युक्तः । अतुल्यत्वादुपायभावस्य । स्यान्मतं यथा साध्यसम्बन्धाविनाभावो ऽनुमानमार्गः तथा तदभावाद्व्यावृत्तत्वमपि । तच्च वैधर्म्यदृष्टान्तेनोच्यते इति विकल्पाश्रयणमिति । तन्न । व्यावृत्तेरभावरूपायाः क्वचिदपि कारणत्वासम्भवात् । सर्वकार्याणि भावसाधनानीत्युक्तं । न च विपक्षव्यावृत्तिः शक्यते ऽवगन्तुं । विपक्षाणामनन्तत्वात् साध्यधर्मसम्बन्धाव्यभिचाररूपस्तु सम्बन्धनियमो यथा ऽवगन्तुं सुकरस्तथोदितमेव । तस्मात्सर्वत्र साधर्म्यदृष्टान्त एव केवलः प्रयोक्तव्य इति स्थितं ।

यत एवं विधं समानमतो दूषणमपि पक्षस्य प्रत्यक्षादिबाधितत्वमप्रसिद्धविशेष्यता च । हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमेकदेशा-

सिद्धत्वमसाधारणत्वं साधारणत्वं बाधकत्वं चेति। दृष्टान्तस्य च साध्यविकलता साधनविकलता सम्बन्धनियमविकलता नियमशून्यता विपरीतनियमता। प्रतिज्ञादीनामवाचकता ऽप्रयोगश्चेति। प्रतिज्ञासामान्याच्च प्रतिज्ञाहानिरभिन्नैव। संन्यासो ऽपि दूषणान्तरपूर्वकत्वाददूषणमेव। दूषितपक्षो हि वादी प्रतिज्ञानमपह्नुते। अत एव च प्रतिज्ञान्तरमपि पृथग् दोषो न भवति। दूषितपूर्वप्रतिज्ञस्यैव प्रतिज्ञान्तरालम्बनत्वात्। हेतुप्रतिज्ञाविरोधे ऽपि न दूषणान्तरम्। अप्रसिद्धत्वे हेतोरसिद्धतैव दोषः सिद्धत्वे वा तद्ग्राहकप्रमाणबाधात्पक्षस्य दोषः। अप्रसिद्धविशेषणतास्वदृष्टस्वलक्षणस्याप्यनुमानान्न दोषः।

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथकृतौ
प्रमाणपारायणे द्वितीयः परिच्छेदः।

शब्दपरिच्छेदस्तृतीयः।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे ऽर्थे बुद्धिः। शब्दविज्ञानापेक्षादात्मनः सन्निकर्षाद्यददृष्टार्थविषयं ज्ञानं तच्छास्त्रन्नाम प्रमाणं। कः शब्दो ऽभिमतः। वर्णाः। तेषामेव श्रोत्रग्राह्यत्वात्। श्रोत्रग्राह्ये हि वस्तुनि शब्दपदं वर्तते। न च सत्वशब्दत्वयोरतिप्रसङ्गः। सत्तादिसामान्याभावात्। अनुवृत्ताकारावभासिनी हि बुद्धिः सामान्यसिद्धौ निबन्धनं। न च द्रव्यगुणादिष्वनुवृत्ताकारं परामृशन्ती बुद्धिरुदेति यतो महासामान्यं सत्ताख्यं सिद्ध्येत्। नापि ककारखकारादिष्वेक आकारो ऽवभासते यतः शब्दत्वमभ्युपगच्छेत। सदादिप्रतीतिस्त्वौपाधिकी। प्रमाणग्रहणयोग्यतौपाधिकः सच्छब्दः। श्रोत्रग्राह्यतौपाधिकश्च शब्दशब्दः।

ननु वर्णातिरिक्तं पदमपि श्रौत्रमेव । तथाहि । नदीदीनेत्यादिषु वर्णाभेदेऽपि पदान्यत्वं प्रतीयते। न च वाच्यं वर्णा एव पदं । नदीदीनेत्यादि तु क्रमभेदेन पदभेदबुद्धिरिति । वर्णानामक्रमिकत्वात् । देशनिबन्धनो वा क्रमो भवेत्कालनिबन्धनो वा । उभयविधोऽपि न वर्णेष्वास्पदं लभते । तेषां सर्वगत्वान्नित्यत्वाच्च बुद्धिस्तु तेषां क्रमवती । तदनुरोधेन वर्णा अपि क्रमवन्त इति प्रत्येकं श्रवणेष्ववभासन्ते । एकक्षणवर्तिन्यान्तु पदबुद्धावेकस्यां बुद्धिनिबन्धनोऽपि क्रमो नोपपद्यतइति कुतस्तद्भेदेनापि भेदप्रतिभासोपपत्तिः । किञ्च वर्णा बहव एकविषया च पदबुद्धिरिति वर्णेभ्यो भिन्नं पदं । यदि च वर्णेभ्यो भिन्नं पदं नावभासते ततस्तेभ्योऽर्थप्रत्यय एव नोपपद्यते । एकैकवर्णप्रतीतौ तावदर्थस्य नावगमः । न च सकलवर्णोपलम्भो युगपत्संभवति वर्णानां क्रमोच्चारणात् । उच्चारणानुसारित्वाच्चोपलब्धेः । वर्णानांच वाचकत्वे क्रमभेदे वक्तृभेदे चार्थप्रत्ययः स्यात् । तस्माद्वर्णेभ्योऽसम्भवन्नर्थप्रत्ययस्तदतिरेकिस्वनिमित्तपदप्रतीतिं प्रसाधयति ।

उच्यते । नदीदीनेत्यत्रापि वर्णातिरिक्तवस्त्वन्तरावभासो नास्ति । नकारादय एव हि प्रतीयन्ते । बुद्धिभेदस्तु क्रमभेदनिबन्धनः । नचेयमेका बुद्धिर्यतो वर्णानां बुद्धिनिबन्धनोऽपि क्रमो न स्यात् । भिन्नवर्णविषया भिन्ना एव हि बुद्धयो निरन्तरतयैकतामिवापद्यन्ते । तथाहि । श्रवणेन्द्रियनिबन्धनास्तावद्वर्णोच्चारणानुबन्धिन्यो बुद्धय उच्चारणभेदेनोत्पद्यन्ते । एवं स्मृतिरपि प्रत्येकवर्णोपलम्भप्रतिभावितभावनावशेन भवन्ती न सर्वविषयैकाऽवकल्पते । भावनानां भेदात् । एकपदबुद्धिस्त्वेकार्थप्रतिपत्त्युपायत्वनिबन्धना ऽर्थप्रतिपत्तिश्चा-

प्रत्यक्षं तावन्निमित्तं न शक्नोति कल्पयितुं । तस्य निमित्तत्वानुपपत्तेः । न तस्य सत्तामात्रेण निमित्तता । सर्वदार्थप्रत्ययापत्तेः । प्रत्यक्षं भिन्नपदावभासि न भवतीत्युक्तमेव तेन वर्णेष्वेव प्रत्यक्षेष्वर्थप्रतिपत्त्युपपत्तये कश्चिद्विशेष आश्रयितुं युक्तः । सर्वपूर्वपूर्वोपलम्भसापेक्षत्वादन्त्यवर्णस्य । उपलम्भस्य च क्षणिकतया स्वतो विशेष्टुमशक्यत्वात्पूर्वपूर्ववर्णोपलम्भजन्यः संस्कार एवाश्रीयते । स च स्मृतिहेतोस्संस्काराद्भिन्न एव । स्मृतिहेतुर्हि संस्कारो यदुपलम्भप्रभावितस्तत्रैवोपलम्भान्तरं जनयितुमलं नार्थान्तरम् इत्यर्थविषया ततः प्रतीतिरनुपपन्नेति तद्व्यतिरेकिणः संस्कारस्याश्रयणं । तस्य च कार्यकल्प्यत्वाद्यथाभावे प्रतीतिदर्शनं तथाभावएवोत्पत्तिरनुमीयते तेन क्रमविपर्यये व्यक्तिभेदे व्यवधाने च कार्यादर्शनात्तत्र संस्कारस्यानुदयादर्थप्रत्ययाभावः । यस्य यस्य चार्थस्य प्रतीतौ यस्य यस्य वर्णस्य निमित्तभावस्तस्य तस्य तदर्थप्रतीत्यनुगुणसंस्कारार्थकत्वं स्वाभाविकं । सहायविरहात्तु कार्यानुदयः सहाप्तेश्च कार्योत्पत्तिरिति तेभ्य एवार्थप्रत्ययः । तस्मान्न प्रत्यक्षतो नाप्यनुमानतो वा वर्णव्यतिरिक्तपदोपपत्तिरिति वर्णात्मकमेव पदं ।

कः पुनरर्थः । अभिधेयः । अभिधेय एव कः । येन सह शब्दस्या ऽपौरुषेयः सम्बन्धः । अथ कः सम्बन्धः । प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । न तर्ह्यपौरुषेयः सम्बन्धः । स्वभावतः शब्दस्याप्रत्यायकत्वात् । यदि हि स्वभावत एव शब्दो ऽर्थं प्रत्याययेत्ततः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययेत्ततो ऽवगच्छामो ऽपेक्षते किञ्चिच्छब्द इति । देवदत्तादिपदेषु च पुरुषसंकेतायत्ता ऽर्थप्रतीतिर्दृष्टेति गवादिष्वपि तदपेक्षैवाश्रीयते । तदपेक्षा चेदर्था-

वगतिर्न तदपौरुषेयं शब्दस्य प्रत्यायकत्वं ।

उच्यते । यद्यपि प्रथमश्रुताच्छब्दादर्थं नावबुध्यन्ते तथापि स्वाभाविकमेव शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं पुनः संकेतापेक्षं । तथा हि । वृद्धयोर्व्यवहरतोरेकस्य वाक्यं श्रुत्वा परस्य प्रवर्तमानस्य प्रवृत्त्या बुद्धिमनुमापयति । तस्याश्च शब्दश्रवणानन्तरभावित्वाच्छब्दस्य हेतुतां तावदवधारयति । किन्तु तेषां पार्श्ववर्तिनां व्युत्पित्सूनां ततः शब्दात् स्वयमर्थमप्रतियतां पुनरेषां विचिकित्सोदयते यदि प्रत्यायकः शब्दस्ततो ऽस्मानपि किमिति नार्थं प्रतिपादयति । अथाप्रत्यायक एव ततो वृद्धमपि कथमवबोधयति । तेषामेव विचिकित्सतां पुनरेषा कल्पना प्रसरति । नूनमस्ति कश्चिदस्य वृद्धस्य विशेषो यतो ऽर्थमवबुध्यते । को ऽसौ विशेष इति निर्णीयतां । पुनः शब्दश्रवणे वृद्धव्यवहारावगतार्थप्रत्यायकत्वमात्रेण स्वयमर्थावगमदर्शनादर्थप्रत्यायकत्वावगम एव विशेष इति निर्धारणा जायते । न पुनः सङ्केतप्रतीतिर्वृद्धस्य विशेष इति कल्पना शक्या सङ्केतस्यैव तदानीमप्रतीतेः । व्युत्पन्नेतरशदार्थो हि सङ्केतवाक्यादर्थमवबुध्यमानः सङ्केतं प्रतिपद्यते नान्यथा । ननूत्तरकालं सङ्केतदर्शनात्किमिति सङ्केतभूतमेव प्रत्यायकत्वं नाश्रीयते । न । शब्दस्वभावत एवार्थप्रतीतिरूपकार्यसिद्धेः । यदि हि शब्दमात्रादर्थप्रतीतिर्न सम्पद्यते ततः सङ्केतो ऽपि तत्कालमिति कल्प्यते नान्यथा उपपद्यते तु शब्दमात्रादेवार्थावगतिः प्राच्येन मार्गेण । नन्वेवं सति देवदत्तादिष्वपि कथं सङ्केतस्य कारणत्वम् । उच्यते । प्रत्यक्षपरिदृष्टस्तत्र सङ्केतो न तु कल्पयितव्यः । तेन देवदत्तादिषु । तस्यैवार्थप्रतीतिकरणत्वं । गवादिषु तु केवलकार्यदर्शनकल्पनीयो नावकाशं लभत इत्यपौरुषेय एतेषामर्थेन

प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः संबन्ध इति सिद्धम् ।

असन्निकृष्ट इति किमिदं । प्रमाणान्तरेणाप्रतीत इति । यद्येवं कथमसौ शब्दैरवबोध्यते । उक्तं वृद्धव्यवहारावगतसम्बन्धः शब्दोऽवबोधक इति । यश्चार्थो न प्रमाणान्तरेणावगम्यते कथं तद्विषयो वृद्धव्यवहारो ऽवसीयते । कथंतरां च तद्विषया प्रतीतिरनुमीयते । कथंतरां च वाचकशक्तिः शब्दस्य कल्प्यतइति । वाक्यार्थमातृकायामभ्यासो विधीयतामित्यत्रोत्तरं ।

स पुनरसन्निकृष्टोऽर्थो नियोगार्थ एव । नियोगो हि प्रमाणान्तरानवगतमपूर्वमर्थमवबोधयतीति वाक्यार्थमातृकायामुक्तं । न च नियोग एवैकस्तस्यावबोधकः विषयव्यतिरेकेण तदप्रतीतेः पदान्तराणामपि तदन्वयिस्वार्थपरतयैव व्युत्पत्तेस्तेन वाक्येनैव नियोगार्थः प्रतीयते । तत्र लिङादिप्रत्ययो नियोगार्थशरीरमेवाभिदधाति प्रकृतिस्तद्विषयं । पदान्तराणि च विषयविशेषणं नामधेयं नियोज्यं चाभिदधतीति नियोगार्थप्रतीतौ व्याप्रियन्ते । सन्निपत्योपकारकाङ्गवाक्यानि च यद्यपि नियोगान्तरशून्यानि तथापि प्रधाननियोगान्वितस्वार्थाभिधायकतया तन्नियोगप्रतिपत्तावेव पदान्तरवद्वर्तन्ते । विनियुक्तमन्त्रसमाम्नायो ऽपि द्रव्यभूतं नियोगजातं नियोगाङ्गतया समर्पयंस्तद्विशिष्टनियोगावगतावेवोपक्षीयते नियोगाङ्गता तु योग्यतया प्रयोगकाले नैयोगिककर्मतत्साधनस्मारणेन मन्त्रजातस्य । अनुवादा अपि विधेयस्तुतिमुत्पादयन्तः स्तुतिविषयनियोगप्रतिपत्तिपरा एवेति कृत्स्न एव वेदोऽवबोधे ऽपूर्वे कार्यात्मनि प्रमाणम् । अत एव को वेदार्थ इति जिज्ञासमानेभ्यश्चोदनासूत्रेण कार्यात्मा वेदार्थ इत्युक्तं ।

ननु सिद्धो ऽपि ब्रह्मात्मको वेदान्तानामर्थः प्रतीयते । उच्य-

ते। व्युत्पत्त्यपेक्षः शब्दो ऽर्थमवबोधयति। व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारे। व्यवहारश्च कार्यप्रतीतिनिबन्धनः। कार्यप्रतिपादकतयैव शब्दव्युत्पत्तिः। तत्रापि कश्चिच्छब्दः साक्षादेव कार्यप्रतिपादकतया व्युत्पद्यते कश्चिच्च कार्यान्वितस्वार्थपरतया।

ननु विनापि व्यवहारं सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरादपि लौकिकवचनात्सम्भवत्येव व्युत्पत्तिः। यथा पुत्रस्ते जात इति। अत्र हि मुखप्रसादादिभिर्लिङ्गैर्लौकैः श्रोतुर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते। हर्षोत्पत्तिश्च हर्षहेतुमन्तरेण न सम्भवति प्रियार्थप्रतीतिश्च हर्षहेतुरिति स्वात्मनि प्रतीतं तेन पुत्रस्ते जातइति वाक्येन प्रियो ऽर्थो बोधित इति कल्प्यते। पुत्र जन्मैवास्य प्रियमुत्पन्नमिति प्रमाणान्तरावगतमिति तदभिधायकत्वमेव कल्प्यते। प्रतिपदमावापोद्धाराभ्यां व्यवहार इव स्वार्थविशेषसम्बन्धाध्यवसायः। तथा व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थाः काष्ठैः पचतीति वर्तमानोपदेशे ऽपि यत्पाके कारणं तत्काष्ठशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यवगम्य प्रत्यक्षेण काष्ठानां करणभावमवगच्छन्तः काष्ठशब्दे व्युत्पद्यन्ते। किञ्चास्य शब्दस्यायमर्थ इत्यपि व्युत्पत्तिर्दृश्यते। न तत्र शक्यते वक्तुं कार्यान्वय्येव शब्दस्यार्थ इति। अपि च येन नामाकार्याभिधायित्वं तावता च कार्यान्विताभिधानस्याप्युपपत्तेर्न शक्यते। विशेषान्विताभिधानशक्तिः कल्पयितुं। लोके च सिद्धार्थान्येव प्रायशो वाक्यानि प्रश्नोत्तराणि दृश्यन्ते। कुशलं ते कुशलं ममेत्यादीनि।

अत्रोच्यते। सर्वपुरुषाणां तावद्वृद्धव्यवहारएव प्रथमं व्युत्पत्तिरङ्गीकरणीया। न खलु व्यवहारमन्तरेण सिद्धान्वाख्याने व्युत्पत्तिरवकल्पते। यद्यपि मुखप्रसादादिभिर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते। हर्षोत्पत्त्या च हर्षहेत्ववगमस्तन्निमित्तता च श-

ब्दस्य तथापि पुत्रस्ते जात इति वाक्यस्य पुत्रजन्माख्यहर्ष-हेतुप्रतिपादकता हर्षहेतूनामानन्त्यादुरनुमाना । नच पारिशे-ष्येण तत्प्रतिपादकत्वाध्यवसायः । भूतभविष्यद्वर्तमानानां स-न्निहितव्यवहितानां पारिशेष्यावधारणाया अत्यन्तदुष्करत्वा-त् । व्यवहारः पुनः प्रत्यक्षविशिष्टार्थविषय उपलभ्यमानस्त-द्बुद्ध्यनुसारेण तद्गतामेव शब्दस्य वाचकतामनायासेनापाद-यन् व्युत्पत्तावुपायतां गन्तुमलम् । व्यवहारश्चेद् व्युत्पत्त्युपायः कः कार्यान्विताभिधानं शब्दानामपहरेत् । न हि कार्यावगमं विना व्यवहारोऽवकल्पत इत्युक्तं वाक्यार्थमातृकायाम् । एवं लोके यः सिद्धार्थपरतया पदानां प्रयोगः स लाक्षणिको भ-विष्यति । कार्यान्वयो हि परस्परपदार्थान्वयव्यभिचारीत्यवि-वक्षित्वा कार्यान्वयं परस्परपदार्थान्वयविवक्षयापि लोकाः शब्दं प्रयुञ्जते । विवक्षाबलेन च लक्षणया तत्परतापि तत्र निर्वहति । वेदे तु लक्षणानिबन्धनं किञ्चिन्नास्तीति स्वाभावि-ककार्यपरत्वं नापहर्त्तुं शक्यते । एवं सिद्धपरेऽपि वाक्ये या व्यु-त्पत्तिः सापि कार्यपरतां न विहन्ति । सर्वपदानामेव हि स्वा-भाविकी वृद्धव्यवहारसिद्धा कार्यपरता । लाक्षणिकी च सि-द्धपरतेति । सर्वव्यवहारेषु कार्यान्वयाव्यभिचारात् तदन्वि-ताभिधायिता न शक्यते हातुमिति न सामान्येनार्थान्तरमा-त्रान्विताभिधानं शक्याश्रयणम् । अतश्च वेदान्तानामप्यात्मा ज्ञातव्य इत्यपुनरावृत्तये समाम्नातेन विधिनैकवाक्यतामाश्रित्य कार्यपरत्वमेव वर्णनीयम् । अथ सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरत्वेन व्यु-त्पत्तेरभावाद्वृद्धव्यवहारावगतायाः पदानामन्विताभिधायिताया एवानुत्पत्तेः कार्यपरत्वे च प्रमाणान्तरावगतात्मस्वरूपानुवा-देनैव वर्णनं कर्तव्यम् । अपिच सिद्धार्थपरत्वेऽपि शब्दस्य न

वेदान्तानां परमानन्दादिरूपत्वे ब्रह्मणः प्रामाण्यमवकल्पते। तत्रहि ब्रह्मस्वरूपानुवादेनानन्दादिरूपविधिरास्थेयः। ब्रह्मस्वरूपञ्च प्रमाणान्तरसिद्धमेवाश्रयणीयम्। ब्रह्मशब्दस्य च लोके प्रमाणान्तरसिद्धात्मवाचित्वेन सिद्धेर्वेदे ऽपि स एवार्थः। तथाच सति नित्यप्रकाशपरमानन्दरूपविधिः सकलप्रतिपत्तिविरुद्धः। सर्वप्रतिपत्तिषु हि प्रमाणस्मृतिभूतास्वात्मा प्रकाशते। नच तत्र परमानन्दः संवेद्यते। नच सांसारिकदुःखाभिभूतत्वात्तस्याप्रकाशः। अभिभवानुपपत्तेः। अवच्छिन्नं हि दुःखमनवच्छिन्नश्चानन्द इति नाल्पीयसा महतो ऽभिभवः सम्भवति। स्वप्रकाशस्य चाभिभवावरणानभिव्यक्तीनामसम्भव एव। अभिन्नात्मनत्वप्रतिपादनमपि प्रमाणान्तरविरुद्धमेवेत्युक्तं तत्त्वालोके। सकलविकारशून्यतापि विज्ञानादिविकारोत्पत्तेःप्रमाणान्तरविरुद्धैवेति परस्परान्वयायोग्यतया नानन्दादिपरत्वम्। अजरामरत्वयोस्तु प्रमाणान्तरप्रसिद्धेरेवानुवादत्वादप्रामाण्यमिति।

नन्वशास्त्रमपि शाब्दमस्ति लौकिकम्। तत्किमिति न लक्षितम्। उच्यते। न शास्त्रव्यतिरिक्तं शाब्दमस्ति शब्दाद्धि यद्विज्ञानमसन्निकृष्टे तच्छास्त्रं स्यात्। नच वेदव्यतिरेकेण तत्सम्भवति। लौकिकं हि वाक्यं नार्थे स्वयं निश्चयमापादयति लौकिकवचसामनृतभूयिष्ठत्वादर्थव्यभिचारस्य शङ्कितत्वात्

नन्वेवमपि वैदिकमपि वचो नार्थनिश्चायकं स्यात् शब्दोत्थापितस्यार्थज्ञानस्य लोके ऽर्थव्यभिचारित्वात्। अथोच्येत वैदिकाद्वचनात् स्वतस्तावन्निश्चयो जायते। पश्चात्तनस्तु संशयस्तद्विरोधादात्मानं न लभते। यथा स्थाणौ समीपवर्तिनि स्थाणुरूपतया निश्चिते न पुनरूर्ध्वता स्थाणुपुरुषसंशयं प्रसूते। उपलब्धौ ह्यव्यवस्थितायां सन्देहो जायते। यदाच

निश्चितोऽर्थस्तदोपलब्धिर्व्यवस्थितेति संशयो न युक्तः। न-चाव्यभिचारनिश्चयपूर्वकं शब्दस्य निश्चायकत्वं येन व्यभि-चारे निश्चयो न स्यात्। किन्तु स्वभावत इन्द्रियवच्छब्दो निश्चयहेतुरिति। तन्न। शब्दजनितं निश्चयमेवोभयथा दृष्ट्वा यः संशयः स निश्चयेनैव न शक्यते निराद्धुम्। वाक्यहेत्व-न्तरो हि संशयो निश्चयेन विरुध्यते। यः पुनस्तत्प्रभव एव नासौ तेन निरुध्यते।

उच्यते। युक्तस्तावल्लौकिके वचसि सन्देहः। पुरुषा हि प्रायेणानन्वितान्येव पदान्याशयदोषेण वा भ्रमेण वा प्रमादेन वा ऽशक्त्या वा प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते। ततश्च यद्यपि तदुक्तानां पदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमस्ति तथाप्यनन्वितार्थत्वशङ्कया नान्वयो निश्चीयते। कथं तर्हि लौकिकवाक्येभ्यो व्यवहारप्र-वृत्तिः। उच्यते। अर्थसंशयेनापि लोको व्यवहरति। सन्दि-ग्धायामपि दृष्टौ वृष्ट्यायत्तफले कर्मणि प्रवर्तन्ते। अथ वा ऽस्त्येव निश्चयोपायः। यो हि पुरुषो एवमवधारितो नायमशक्तो न प्रमादी सम्भवदेतदर्थविषयप्रमाणः सकलाशयदोषरहितश्च नायमविज्ञायार्थमन्वितार्थानि प्रयुङ्क्त इति तद्वाक्यप्रयोगस्या-न्वयज्ञानपूर्वकत्वादन्वयज्ञानं तावदनुमीयते। अन्वयज्ञानाच्चा-न्वयो ऽप्यनुमीयते। ज्ञानं हि ज्ञेयाविनाभावि ज्ञेयानुमाने भवत्येव लिङ्गं। तदेवं लौकिकाद्वचसो लिङ्गभूताद्वक्तृज्ञानमनुमीयते। ततो ऽर्थं निश्चित्य व्यवहारः प्रवर्तते। एवञ्च निश्चिते ऽन्वये निवृत्तानन्वयाशङ्काद्वाक्यादप्यर्थनिश्चयो जायते। किन्तु तस्यां दशायामनुवादकतैव। अत एव लौकिके वचने न शाब्दं प्रमा-णम्। अभिप्राये शब्दो लिङ्गम्। अभिप्रायो ऽप्यर्थे लिङ्गं। शब्द-स्त्वर्थे पश्चान्निश्चयं जनयन्नप्यनुवादकत्वान्न प्रमाणं। नन्वशा-

त्कप्रमादिभ्रान्तदुष्टाशयप्रयुक्तानां पदानामनन्वितार्थत्वदर्शनाद्या पुरुषान्तरवचनेष्वनन्वितार्थत्वाशङ्का जायते तन्निवृत्तिमात्रएव पुरुषस्य वक्तुः शक्तत्वाप्रमादित्वा ऽभ्रान्तत्वशुद्धाशयत्वज्ञानं व्याप्रियताम्। अर्थनिश्चयस्तु वाक्यादेवापास्तसन्देहादस्तु। माभूद्वक्तृज्ञानादनुमितादर्थनिश्चये जाते वाक्यस्यानुवादकत्वमिति। उच्यते। अभ्रान्तत्वं नाम पुरुषस्य यथार्थज्ञानयोगित्वम्। आशयदोषविरहश्च यथाविदितार्थविवक्षायोगः। शक्तत्वञ्च यथाविवक्षितपदप्रयोगसमर्थत्वं। शक्तस्यापि यथाविवक्षिताविक्षेपश्चाप्रमादो यस्यैतच्चतुष्टयमस्ति स प्रत्ययितः। तस्यैतदवगतं। सम्यग्ज्ञाननियतो ऽस्य वाक्यप्रयोग इति। तेन तदीयवाक्यश्रवणे तद्गतसम्यग्ज्ञाननिश्चयो जायत एव। समीचीनञ्चेदं ज्ञानमुत्पद्यते यदर्थाविसंवादि यस्य यथाप्रतीयमानो ऽर्थो ऽस्ति तेन समीचीनज्ञाननिश्चयो ऽन्तर्भावितार्थनिश्चय एवेति न संशयनिवारणमात्रे पुरुषविशेषविज्ञानं व्याप्रियते किन्त्वर्थनिश्चय एवेति निश्चिते ऽर्थे निवृत्ते च संशये वाक्यमर्थनिश्चयं कुर्वदप्यनुवादकत्वान्न प्रमाणं।

ननु तर्हि वक्तृज्ञानस्यान्यतो ऽनवगतस्यावगमकं पौरुषेयं वाक्यं तत्रैव शाब्दं प्रमाणमस्तु। न। तत्रानुमानत्वात्। वक्तृज्ञाने हि निश्चितसम्बन्धं प्रत्ययितवचनं। वक्ता तु धर्मी। ज्ञानविशेषयोगिवाक्यप्रयोगिते तस्यैकदेशाविति। अत एव च भगवान्काश्यपो वेदान्पौरुषेयान्मन्यमानः शब्दमनुमाने ऽन्तर्भूतमुवाच तस्येदं कारणं कार्यमिति लैङ्गिकमुक्त्वा एतेनैव शाब्दमप्युक्तमिति। वक्तृज्ञानं हि कारणं वाक्यं च कार्यम्। अत एवान्येनाप्युक्तं। वक्तुरभिप्रायं तु सूचयेयुरिति। स एव तथा प्रतिपाद्यमानतया आश्रय इति। ननु यदि वाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानं वक्तृज्ञाना-

च्चार्थानुमानं तर्ह्यनवगते ऽर्थे कथं ज्ञानविशेषो ऽनुमातुं शक्यः। अर्थेनैव निराकारस्य ज्ञानस्य विशेषो नचानिर्ज्ञातो ऽर्थो ज्ञाने विशेषमापादयति। उच्यते। अनवगते ऽप्यर्थे ज्ञानविशेषोऽनुमातुं शक्यतएव। यादृशार्थप्रतिपादनयोग्यानि पदानि प्रयुक्तानि तादृशार्थविषयं ज्ञानमनुमीयते। नन्वेवं वेदस्य प्रामाण्यमपास्तम्। व्युत्पत्त्यपेक्षो हि वेदे शब्दादर्थावगमो वृद्धव्यवहारे च व्युत्पत्तिः। वृद्धवाक्यानि चेल्लिङ्गभूतानि न तर्हि स्वार्थे प्रमाणतया व्युत्पन्नानि। उच्यते। यावद्धि पदानामर्थविशेषवाचकत्वं नाश्रीयते तावद्वक्तृज्ञानविशेषो ऽपि नानुमीयते। विशिष्टाद्धि वाक्याद्विशिष्टं ज्ञानमनुमातव्यम्। नचार्थविशेषप्रतिपादकत्वादन्यो वाक्यस्य विशेषो ऽस्तीत्याश्रयणीयमर्थविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यमेतेषाम्। अर्थप्रतिपादनसामर्थ्यावधारणमेव च व्युत्पत्तिस्तावतैवार्थप्रतीतिः। अनुवादकत्वे ऽपि च शब्दानामस्त्येव प्रतिपादकत्वम्। वेदेच व्युत्पत्तिवशेनार्थप्रतिपत्तौ जातायां प्रामाण्यमुपपद्यत एव। ननु वेदे ऽपि शङ्कया भवितव्यमित्युक्तम्। सत्यमुक्तमयुक्तं तत्। न तावदन्वयनिश्चयानुपपत्तिर्वेदे सम्भवति। अशक्त्यादिकर्तृदोषवशेन ह्यनन्वितार्थपदप्रयोगो लोके दृष्टः। नच वेदे कर्ता पुरुषो ऽस्ति। तेन तदाश्रितास्तावद्दोषा अनन्वितार्थपदवचने हेतवो वेदे शङ्कामपि नावतारयन्तीत्यर्थनिश्चयस्तावज्जायते। नच पौरुषेयवाक्यजन्यनिश्चयस्य व्यभिचाराद्वैदिके ऽपि निश्चये व्यभिचारशङ्कोचिता शङ्काया दर्शनमूलत्वात्। यथाभूते हि यद्दृष्टं तत् तथाभूतएव पुनः शङ्कामवतारयति। अपिच लौकिकस्यापि तत्र व्यभिचारो नास्ति। प्रत्ययितवचनाद्ध्यप्रत्ययितवचनमपि भेदेन न प्रतिपद्यमानः प्रत्ययितवचने दृष्टज्ञा-

नपूर्वकत्वं स्मरन् तच्च स्मरणं ग्रहणाद्विवेकेनानवबुध्यमानो ग्रहणव्यवहारं प्रवर्तयति । तत्र न कश्चिद्विचारः ।

ननुच पदसङ्घातात्मकतया वेदा अपि पौरुषेया एव । पदसङ्घाता हि पौरुषेया एव दृश्यन्ते भारतादिवत् । तथाच काठकादिसमाख्यापि वेदे प्रवर्तते । नचेयं प्रवचननिमित्ता समाख्येति कल्पयितुं युक्तम् । साधारणत्वात्प्रवचनस्य । बहवो हि प्रब्रूयुः । कर्ता पुनरसाधारणो भवति । कृतस्य करणायोगात् । असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति । यथा वैयासिकी भारतसंहितेति । अतः पौरुषेयत्वेन वेदानां तदर्थस्य प्रमाणान्तरविषयत्वात्तद्विषये वक्तुः प्रमाणाभावादनन्वितार्थत्वाशङ्का तत्पदेषु भवन्ती केन वार्यते ।

उच्यते । पुरुषकृतत्वं तावद्वेदानां साक्षाद्भारतादिवन्न स्मर्यते । समाख्यातु पौरुषेयी प्रमाणान्तरानुसारिणी न शक्नोति स्वयमर्थव्यवस्थां कर्तुम् । यदि विचारयन्तः कृतकतामेव निर्णेष्यामस्ततः करणनिबन्धना समाख्या भविष्यति । अथ तु यत्नेनान्विष्यन्तोऽपि पौरुषेयतां नोपलप्स्यामहे ततः प्रवचननिबन्धनेति वक्ष्यामः । तदपि ह्यसाधारणं स्यात् । प्रकृष्टं हि वचनं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव तावत्सङ्घातात्मकत्वं न पौरुषेयतामनुमापयितुमलम् । वेदार्थविषयवाक्यविरचनासामर्थ्यानुपपत्तेः । परस्परसंहतार्थया तावद्वेदा उन्मत्तप्रणीता इति न शक्यते वक्तुम् । उन्मत्तप्रणीतस्य चेयतो ग्रन्थराशेः प्रथममध्ययनं कथं प्रवर्तते । के हि सचेतस उन्मत्तोक्तमेतावन्तं ग्रन्थराशिं महता क्लेशेनाधीयीरन् धारयेयुरध्यापयेयुश्च । नच बुद्धादिग्रन्थवद्बुद्धिपूर्वकारिणा प्रोत्साहिता महत्यप्यायासे प्रवर्त्तेरन्नतो बुद्धिपूर्वकारिप्रणीता वेदा इति वाच्यम् ।

न हि बुद्धिपूर्वकारी वेदान् रचयितुमलम् । तदर्थस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वात् । प्रमाणान्तराविषयो ह्यपूर्वात्मा वेदार्थः स प्राग्वेदवचनेभ्यो बुद्धिस्थतामापादयितुमशक्यः । ननु बुद्धादिवचनान्यप्येवमेवापौरुषेयाणि स्युः । न । तेषां साध्यसाधनभावमात्रपरत्वात् । साध्यसाधनभावस्य कल्पयित्वापि बुद्धावारोपयितुं शक्यत्वात् । ज्योतिष्टोमादिषु दृष्टं स्वर्गसाधनत्वं चैत्यवन्दनादावारोपयितुं शक्यते । अपूर्वे त्वपूर्वत्वादेवारोपेणापि नावतरति । अथ कथं तुल्ये ऽपि लिङ्गादिप्रयोगे बुद्धादिवचनानि साध्यसाधनभावमात्रपराणि न वेदवाक्यानि । उच्यते । बुद्धादिवचनानि तावत् साक्षाद् दृष्टकर्तृपुरुषाणि । तेन यदेव पुरुषाः प्रमाणान्तरेण बुद्धिस्थीकर्तुमीशते तद्विवक्षाप्रयुक्तान्येवेति निश्चीयते । पुरुषाश्च नापूर्वं बुद्धौ निवेशयितुमलम् । साध्यसाधनभावं त्वन्यत्र दृष्टं बुद्धिस्थीकृत्य विरचयितुं क्षमन्ते । वेदेषु तु साक्षात्कर्ता नोपलब्धः । तेन स्वमहिमानुसारेण तावदर्थो बोद्धव्यः । स चापूर्वात्मकः प्रतीयते । प्रतीते च तस्मिन् शक्तता तद्विषयवाक्यरचने बुद्धिपूर्वकारिणामिति पौरुषेयत्वं नानुमीयते । यएव हि पदसङ्घाताः पौरुषेयैर्विरचयितुं शक्यन्ते तत्रैव पौरुषेयत्वं दृष्टमित्यशक्यविरचनेषु पौरुषेयत्वानुमानं न क्रमते । नच पौरुषेयत्वं विना पदसङ्घातात्मकतैव नोपपद्यते । उच्चारणवशेन हि पदानि संहततामापद्यन्ते । तच्चोच्चारणान्तरपूर्वकं वा स्यात्स्वबुद्धिप्रभवं वा दृश्यते ह्यन्येनापि प्रयुक्तमन्येनाधीयमानं भारतादिवत् यथा ऽद्यतनाः पुरुषा भारतादिकमुच्चारणान्तरमधीयते तथा वेदानपि सर्वपुरुषा एवेति किमनुपपन्नम् । अतः सिद्धमपौरुषेया इति । अपौरुषेयाश्चेन्नास्ति प्रमाणान्तरापेक्षा प्र-

सक्षवत् । अतः प्रमाणमनपेक्षत्वादित्युक्तम् ।

ननु चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिचोदनाः पश्वादिफलानुबद्धस्वार्थं बोधयन्ति । न च कर्मानन्तरं फलमुपलभ्यते । न च कालान्तरे फलं भविष्यतीति शक्यं । कर्माभावात् । अतः प्रमाणान्तरबाधादप्रमाणं शास्त्रं ।

उच्यते । न तावच्छास्त्रेणानन्तरभावितया फलं श्राव्यते येनानन्तरफलादर्शनेन बाधः स्यात् । नच कालान्तरे कर्माभावात्फलोत्पादासम्भवः । कालान्तरावस्थायिनो ऽपूर्वादेव फलोत्पत्त्यवगमात् । नच कालान्तरे प्रतिगहादिकारणान्तरदर्शनमपूर्वस्य फलसाधनतां बाधते । कामं प्रमाणद्वयसमर्पितमुभयं फलसाधनमस्तु। शास्त्रेण ऽपूर्वं फलसाधनमवबोधितम् । प्रत्यक्षादिभिः प्रतिग्रहादिकमिति । नच कालान्तरभाविनि फले कर्त्तुर्भोक्तृत्वमनुपपन्नं । नित्यत्वात् । बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो हि भिन्नः पुरुषः कर्मणां कर्ता सच नित्यतया कालान्तरभावीन्यपि फलानि भोक्तुमलमिति न प्रमाणान्तरबाधादपि शास्त्रस्य प्रामाण्यमाक्षेप्तुं शक्यम् ।

अत्रापि शिष्टिः शास्त्रमिति ज्ञानं शास्त्रं । शिष्यते ऽनेनेति तु शब्दः स च द्विविधः प्रत्यक्षो ऽनुमेयश्च किं पुनः शब्दानुमाने लिङ्गम् । अष्टकाः कर्तव्या इति वचनं । कथम् । इयं तावत्स्मृतिस्त्रैवर्णिकैरेवाविगानेन परिगृहीता । नच निर्मूलायाः परिग्रह उपपद्यते । मूलं च न प्रत्यक्षादि सम्भवति। तस्य कार्यत्वविषयत्वाभावात्। स्मृतौ चापूर्वकार्यावगमात् शास्त्रं सम्भवति मूलं । ननुच तदपि मूलं नावकल्पते । प्रयत्नेनाप्यालोच्यमानस्यानुपलम्भात् । नचानुपलब्धः शब्दो ऽर्थमवबोधयति । नचार्थमनवगमयन्मूलं भवितुमर्हति । उच्यते । सत्यम् । वयमिव मन्वादयो ऽपि तच्छास्त्रं प्रत्यक्षं नोपल-

भन्ते अनुमानं तु तेषामप्यस्माकमिव सम्भवति । स्मृत्यन्तरं हि महाजनपरिगृहीतं दृष्ट्वा ते ऽपि तत्कर्तुः स्मृत्यन्तरानुमितं शास्त्रं मूलभूतमनुमातुं शक्नुवन्त्येवमनादित्वात्स्मृतिपरम्पराया लिङ्गभूतायाः सम्भवान्नानुमानविघातः । शब्दार्थसम्बन्धवत् । यथाहि वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रयोज्यवृद्धस्यार्थप्रतिपत्तिं प्रकल्प्य तस्याश्च शब्दश्रवणानन्तरभावित्वेन शब्दस्य तत्कारणतां प्रतीत्य कथं पुनर्ममा ऽप्रतिपादकः शब्दो ऽस्यार्थप्रतिपादक इति च वितर्क्य पुनः स्वयं ततः शब्दादर्थमवगम्य प्रतिपादकत्वेनावगतः शब्दो ऽर्थमवबोधयतीति निश्चित्य वृद्धस्यार्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं कल्पयित्वा स कथमनेन वृद्धेनार्थप्रतिपादकतया शब्दो ऽवधारित इति विचिन्त्य नूनमस्यापि वृद्धव्यवहारान्तरदर्शनमेव व्युत्पत्त्युपायभूतं ममेव वृद्धान्तरस्याप्यपरवृद्धव्यवहारान्तरदर्शनमेवेत्यनादिवृद्धव्यवहाररूपलिङ्गपरम्परां परिकल्प्य लोको व्युत्पद्यते । तथा स्मृतिपरम्परामनादिमेव कल्पयित्वा शास्त्रानुमानमपि कुर्वन्ति । नचानुमितस्य शास्त्रस्यार्थप्रतिपादकत्वमनुपपन्नं । लिप्यनुमितिवत् । सर्वदाच तस्याश्रवणमनाम्नातत्वात् । अनाम्नानमेव कस्मादिति चेत् । आचार्य्यैरनाम्नातत्वात् तदपि कथमिति चेत् । आचार्य्यान्तरैरनाम्नातत्वादिति न दोषः । नच तस्याशब्दत्वं । वर्णात्मकत्वात् । प्रत्येकञ्च वर्णानां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वात् । वेदत्वं च तस्याप्यपौरुषेयं वाक्यरूपत्वात् तन्मात्रवर्त्तित्वाच्च वेदशब्दस्य । तस्मादनुमेयमपि शास्त्रमस्ति ।

प्रत्यक्षमपि शास्त्रं किञ्चिदध्याहारापेक्षं पिण्डपितृयज्ञादिशास्त्रं वैदिकशास्त्रं च पिण्डपितृयज्ञादौ हि नियोज्यपदाश्रवणादपरिपूर्णं वाक्यं । ननु पदानामन्वित्ताभिधायित्वेन व्यु-

त्पत्तेर्भवत्त्वेकपदप्रयोगेऽन्विताथान्तरापेक्षत्वादन्विताभिधानस्य तदसिद्धावपरिपूर्णता । अनेकपदप्रयोगे त्वन्विताभिधानस्य सिद्धत्वात्किं निबन्धनमपरिपूर्णत्वम् । उच्यते । अत्राप्यभिहितार्थस्यानुपपत्त्या भवत्येवापरिपूर्णता । अत्रापि लिङादिभिरपूर्वं कार्यरूपमभिधीयते । नचानुष्ठानमन्तरेण कार्यरूपता निर्वहति नच कर्तारमन्तरेणानुष्ठानोपपत्तिः । नचाधिकारमप्रतीत्य कर्मणि कर्तृतां प्रतिपद्यन्ते । कर्मणि चाधिकारो नियोगे नियोज्यस्यावकल्पते । यो हि ममेदं कार्यमिति प्रतिपद्यते स स्वकीयकार्यसाधनं कर्म स्वार्थतया प्रतिपद्यमानो ऽधिकारी स्यादिति नियोज्याश्रवणे ऽपि कार्यत्वानिर्वाहादुपपन्नमपरिपूर्णत्वम् । अतो लोके अपरिपूर्णवाक्यपरिपूरकतया ऽवधारितो ऽध्याहारो वेदे ऽप्याश्रीयते । कः पुनरयमध्याहारो नाम । अधिकृतत्वस्य बुद्धौ निवेशनं । बुद्धौ सन्निहिते श्रूयमाणः शब्दः स्वार्थमन्वितमभिधत्ते । तस्य तु विशेषावगतौ योग्यत्वं लाघवञ्च कारणं । तथाहि । यद्यपि जीवनमन्तरङ्गं निसञ्च तथापि तस्मिन्नियोज्यविशेषणे समाश्रीयमाणे विधेरपरमनुष्ठानाक्षेपकत्वं कल्पनीयं काम्ये त्वधिकारिविशेषणे तदर्थितयैव प्रधाने प्रवृत्तेर्विधेरनुष्ठानाक्षेपकत्वकल्पना न कर्तव्या । यद्यपि चोपात्तदुरितक्षयो ऽपि पुरुषैरिष्यते तथापि तस्योपात्तदुरितसत्तासापेक्षत्वाद्गौरवं । तस्मात्सकलपुरुषाभिलषणीयं सकलदुःखसम्भेदरहितं सुखं स्वर्गपदाभिधेयं नियोज्यविशेषणं कल्प्यते । कथं पुनस्तादृशसुखवाचकता स्वर्गशब्दस्या ऽवसीयते । उच्यते । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिसमाम्नायं सकलदुःखसम्भेदरहिताभिलाषोपनीतदीर्घतरसुखसाधनत्वेनार्थवादैः स्तूयमानं कर्म दृश्यते । स्वर्गशब्दो ऽपि लोके कस्मिंश्चिदर्थे श्रौत्या वृ-

न्या प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो ऽप्यस्य चन्दनादौ प्रयोगः सो ऽपि प्रीत्यपगमे तत्रैवाप्रयोगात्प्रीतिसाधनवाचकत्वल्पने ऽपि प्रीतेरपि वाच्यत्वाश्रवणात्प्रीतिमात्रवाचकस्य तत्साधने लक्षणयापि प्रयोगोपपत्तेर्लाक्षणिक एव । तत्र यदि विध्युद्देशगतः स्वर्गशब्दस्तथा सुखे वर्तते ततो ऽर्थवादानां मुख्यैव वृत्तिः स्तुतावपि स्यादिति तादृशसुखवाचकता स्वर्गपदस्याश्रीयते, चन्दनादिष्वपि यो लाक्षणिकः, प्रयोगः सो ऽपि प्रशंसार्थः सुतरां ततः तद्विधसुखसाधनत्वापादनेनैवोपपद्यते । तथा च यावत्तावत्सुखसाधने स्वर्गशब्दं न प्रयुञ्जते किन्तु सातिशयप्रीतिजनके । स्वर्गपदाभिधेयसुखसम्भवे चोक्तेन न्यायेनाम्नाय एव प्रमाणं तदन्यथानुपपत्त्या च तदुपभोगयोग्यदेहदेशसद्भावो ऽपि नानुपपन्नः । सामान्यतोदृष्टानुमानं तु न नियोज्यकल्पनायां प्रमाणं । अध्यापनादौ व्यभिचारदर्शनात् । विध्यन्तरप्रयुक्त्या चानुष्ठानलाभादपरिपूर्णतापि नास्ति विकृतिषु करणोपकारजनकपदार्थवर्गाणामनाम्नानात्तद्व्यतिरेकेणोपकारासम्भवात्तदभावे करणस्य कार्यसाधनासमर्थत्वात्कार्यस्य कार्यत्वानिर्वाहादपरिपूर्णत्वे सति परिपूरणार्थमध्याहारः कर्त्तव्यः । तच्च तावत्स्वतन्त्रपदार्थाध्याहारो नोपपद्यते विशेषावगमे कारणाभावात् । करणोपकाराध्याहारे ऽपि प्रकृतिवदपरिक्लृप्ताध्याहारे पुनरपि पदार्थानामभावे निर्वाहासम्भवात्प्रकृतोपकाराध्याहारः कर्त्तव्यः । तत्रापि प्रकृतीनां बहुत्वाच्चोदनालिङ्गसामान्याद्या बुद्धौ सन्निधीयते तदीयोपकाराध्याहारो युक्तः तदध्याहारे तथैवापरिपूर्त्तेः पदार्थाकाङ्क्षायां तदुपकारोपस्थापितैः पदार्थैरन्विताभिधानम् । यद्यपि चासावुपकारः प्रकृतौ तत्पदार्थ जन्यतया निर्ज्ञातः तथाप्यपूर्वप्रयुक्तत्वात्पदार्थानां प्राकृतापूर्वसम्बन्धस्यैव स-

तस्तस्योपकारस्य ते पदार्था जनका नापूर्वान्तरसम्बन्धस्येति सम्प्रति वैकृतापूर्वं सम्बन्धमुपगतः करणोपकारो न तत्पदार्थजन्यतयाऽवसीयत इत्यस्ति तज्जनकपदार्था ऽपेक्षेति पूर्वप्रतीतसम्बन्धेनोपकारेणोपस्थापितैः पदार्थैरन्वितो विध्यर्थः स्वशब्देनाभिधीयते । उपमानं तु प्राकृतोपकारपदार्थसम्बन्धे न प्रमाणम् । सादृश्यमात्रविषयत्वात् । अतोऽध्याहारा ऽपेक्षमपि प्रत्यक्षं शास्त्रम् ।

तथा प्रत्यक्षमपि शास्त्रं वचनव्यक्त्यवधारणाय लोकप्रसिद्धन्याया ऽपेक्षम् । यावद्धि लोकप्रसिद्धन्यायानुसारेण वचनव्यक्त्यवधारणं न क्रियते न तावत्समीचीनार्थबोधोत्पादनक्षमं शास्त्रम् । तथाहि । उद्भिदा यजेत पशुकाम इति किं गुणविधिरुत नामधेयमिति सन्देहे न्यायाभासापादितगुणविधिनिराकरणं सम्यङ्न्यायानुसारेण कृत्वा नामधेया ऽध्यवसानेन व्यक्तिनिर्धारणं यावन्न क्रियते तावत्समीचीनवाक्यार्थबोधो नास्तीत्यनेन मार्गेण न्यायापेक्षं शास्त्रम् । अतएवेतिकर्त्तव्यताभूता वेदस्य स्वार्थमवबोधयतो मीमांसा । तथा चाहुः

धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यतीति ॥

कियत्पुनः पदजातमेकं शास्त्रं । नच शक्यं वक्तुं यावतां पदानामेकार्थत्वं तावदेकं शास्त्रम् । अर्थभेदे तु शास्त्रभेदो मन्त्रवत् । यथा मन्त्रेषु यावता पदजातेनैको ऽर्थः प्रतीयते तावदेकं वाक्यमित्यवगम्यते तथा शास्त्रमपीति । युक्तं मन्त्रेषु प्रमाणान्तरप्रमितार्थेषु तत्रहि तत्त्वमन्यथात्वं वाऽर्थस्यावधारयितुं शक्यते । शास्त्रं तु प्रमाणान्तरा ऽप्रतीतार्थावबोधकं तदर्थस्य तत्त्वमन्यथात्वं वा शक्यते नान्यतो ऽवसातुम् । उच्यते ।

शब्दानामर्थावच्छेदेनैव सर्वत्रैकतोपपत्तेः। पदतापि वर्णाना-मर्थावच्छेदेनैव। स त्वर्थोऽवच्छेदकः शास्त्रस्य शास्त्रादेवावगम्यते। कः पुनरसौ। विषयः। साध्यश्च। कः पुनर्विषयो नाम। उच्यते। कार्यमेव हि विध्यर्थः कार्यञ्च कृतिसाध्यम्। कृतिश्च प्रयत्नः। सच सर्व एव भावार्थसम्बद्धः। तेन कार्यं प्रतीयमानं कृतिविशिष्टं प्रतीयते। नान्यथा। कृतिरपि भावार्थेन विशिष्यते। तेन भावार्थः कृतिं विशिंषन् कार्यं विशिनष्टीति विषय उच्यते। यो हि येन विशिष्यते स तस्य विषयः। अतश्च यावति पदसङ्घ एको विषयस्तावस्येको नियोगार्थः तदैक्याच्चैकं शास्त्रम्। तत्र नियोगाभेदस्यापि विषयाभेदोन्नेयत्वाद्विषयाभेदादेव शास्त्रमेकं व्यवस्थाप्यते तद्भेदाच्च भिन्नम्। पञ्चधा च विषयभेदोऽवसीयते। तत्र यजति जुहोति ददातीत्यभिधानभेदाद्यागादीनां भेदोऽवगम्यते। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः। का पुनर्देवता कश्चोद्देशः। कश्च त्यागः। उच्यते। स्तोत्रं शस्त्रं यद्गुणवचनं यदुद्देशेन च हविषां त्यागश्चोद्यते सा देवता। तत्रैव याज्ञिकवृद्धानां देवताशब्दप्रयोगात्। यत्र ह्याग्नेयादिदेशनार्थानुष्ठाने प्रवृत्तोऽग्निमुद्दिश्य हविस्त्यजति तत्रैवमाहुरग्निरत्र देवतेति। उद्देशश्च चतुर्थ्यन्ततद्वाचकशब्दप्रयोगः। त्यागश्च सम्बन्धिनि स्वे औदासीन्यसङ्कल्पः। स चानभिसंहितपरस्वत्त्वापत्तिफलको यागः। देशविशेषगतद्रव्यप्रक्षेपोपाधिकश्च स एव होमः। अभिसंहितपरस्वत्त्वापत्तिफलश्च दानमिति। अभिधानभेदाद्यजत्याद्यनुबन्धभेदावगमः। तथा विध्युच्चारणादसत्यप्यभिधानभेदे भावार्थभेदोऽवगम्यते। असन्निकृष्टार्थावबोधनस्वरसं हि सर्वमेव विध्याम्नानम्। तदर्थबोधेनैवमवसीयते नूनं भिन्ना इमे धात्वर्था

इति । तद्भेदे विषयभेदाद्विषयिणो भेदोपपत्तेरसन्निकृष्टावबोधस्वभावता विध्याम्नानस्य निर्वहति । नन्वेवं तर्हि पुरुषः स्वेच्छया पुनर्विधिमामनति तदापि तर्हि विषयभेदः स्यात् । न । स्वतन्त्रत्वादुच्चारणस्य । यद्धि न पूर्वोच्चारणदर्शनपूर्वकमुच्चारणं तदपौरुषेयं स्वातन्त्र्येण परिच्छेदकम् । यत्पुनरस्वतन्त्रं तत्पौरुषेयं प्रमाणान्तरोपात्तार्थावबोधकम् । नच तत्र भेदे प्रमाणमस्तीति न भेदो विषयस्य । शाखान्तरगतस्तर्हि विध्याम्नानाभ्यासो भेदकः स्यात् । नेत्युच्यते । अभ्यासाभावात् । यत्र ह्येकएव वक्ता पुनःपुनस्तमेवार्थमुच्चारयति तत्राभ्यासो व्यपदिश्यते । शाखान्तरगतं विधिं पुरुषान्तरं पठतीति नाभ्यासः शक्यते वक्तुम् । एवमपि पुरुषान्तराम्नानमेव कस्माद्भिन्नमर्थं न प्रतिपादयति । उच्यते । एकार्थप्रतिपादकत्वे ऽपि तदाम्नानस्यासन्निकृष्टार्थत्वोपपत्तेः । तस्य हि पुरुषस्य सो ऽप्यर्थो ऽसन्निकृष्ट एव यद्यपि पुरुषान्तरेण प्रतीतः । एकत्वं तु कथम् । वैषयैक्यात् । तदैक्यं चाभिधानैक्यात् । तथा साध्यमपि तत्रैकमेव । यद्येवं तर्हि य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इत्यत्रापि तद्भेदः स्यात् । न । अभ्यासकल्प्यस्य भेदस्यानिर्वाहात् । रूपभेदेन हि भेदो निर्वहति यागस्य हि द्रव्यदेवते रूपम् । ताभ्यां हि स रूप्यते । नर्ते हि ताभ्यां स भवतीति । यद्यप्यत्र द्रव्यमविहितमपि यत्किञ्चिदुपादाय क्रिया सिद्ध्यति यद्यपि चावाचनिकमपि ध्रौवमाज्यं द्रव्यं गम्यते तथापि देवता नाविहिता भवतीति विधानमन्तरेण तदलाभः । नच यजिरेव तदन्वितस्वार्थमाचक्षाणो देवतां विधातुमलम् । विशेषावगमे कारणाभावात् । नापि वार्त्रघ्नीममावास्यायामनूच्येते इति मन्त्रविधानान्मान्त्रवर्णिकदेवताश्रयणं सम्भवति ।

मन्त्रविधेरभावात् । आज्यभागयोर्ह्ययं विधिर्द्विवचनानुरोधादिति स्थितम् । तस्मादनुवादमन्तरेण रूपालाभादनुवादोऽयमिति नाभ्यासात्कर्मभेदः । नन्वेवं तर्हि प्रकृतसर्वरूपवद्यागानुवादः किमिति न स्यात् । ततश्चानूदितानां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यधिकारसम्बन्धाद्राजसूयवत्सर्वयजीनां प्राधान्यं स्यादङ्गत्वमाघारादीनां न सिद्ध्येत् । उच्यते । सर्वानुवादाश्रयणे दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं नोपपद्यते । सर्वसमुदायानुवादद्वयेन सर्वेषामेव दर्शशब्दवाच्यता पूर्णमासशब्दवाच्यता चावगम्यते । ततश्च दर्शाश्च पूर्णमासाश्चेति कर्मधारयोऽयं समासः । तत्र यजीनां विशेष्याणां बहुत्वाद्बहुवचनं स्यान्न द्विवचनम् । अतस्तदनुरोधेन केषाञ्चिदेव तावद्य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इत्यनुवादो न सर्वेषां । तथा य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति केषाञ्चिदेवानुवादः । तेनानुवादद्वयेन समुदायद्वयापत्तेर्द्विवचनान्तोपपदवशेन तेषामेवाधिकारसम्बन्धः । तत्र केषां पूर्णमासीयुक्तोऽनुवादः केषाञ्चामावास्यायुक्त इत्यपेक्षायां काल निमित्तोपपदानुसारेणोत्पत्तिकालयोगिनामेवानुवाद इति निश्चयो जायते । अन्यथा विशेषाग्रहणादिति न सर्वानुवादो न सर्वेषां प्राधान्यमिति । तथा गुणान्तरयोगादप्यनुबन्धभेदोऽवगम्यते । उत्पत्तौ यत्कालानुबद्धं यत्कर्म प्रतीयते ततोऽन्येन कारकेणानुबद्धं तन्न शक्यतेऽवगन्तुमित्यनुबन्धभेदावगमः । तथा संज्ञान्तरादप्यनुबन्धभेदोऽवगम्यते । अन्याय्यं ह्येकस्यार्थस्यानेकशब्दत्वमिति भेदस्तावदौत्सर्गिकः । यत्र तु बलीयसा प्रमाणेनानेकशब्दत्वमपि गम्यते भवति तत्रैक्यम् । तथा विधानान्तरादपि कर्मान्यत्वावगमः । विधानान्तरञ्च सन्निहिते कर्मण्यनेकगुणसंयुक्तकर्मग्रहणात् ।

तत्रहि गुणविधिस्तावन्न सम्भवत्यनेकगुणश्रवणादनेकगुण विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टकर्मविधौ तु तस्यैवैकस्य विधानादेकवाक्यत्वनिर्वाहात् कर्मैव विधेयम् । विधीयते चेत्ततः प्रकृतादन्यत्वम् । तथाऽसन्निधानादप्यप्रत्यभिज्ञानात्कर्मविधानावगमाद्भेदावगमः । प्रकरणान्तरमपि कर्मणः प्रक्रियान्तरं विधानान्तरमेव । सङ्ख्या तु भावार्थमात्रभेदे प्रभवति न विषयभेदे । यथा सप्तदश प्राजापत्यानिति प्राजापत्यप्रातिपदिकोपात्तानां द्रव्यदेवतासम्बन्धानां नियोगविषयत्वं । तेच सकृदेवाभिहिताः सकृदेव सम्बन्ध्यन्ते दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिवदिति न भेदेन विषयभावं भजन्ते । साध्यभेदादपि शास्त्रभेदोऽवसीयते । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति च । नहि यावज्जीवचोदना कामाधिकारे कालविधानार्था । लक्षणाप्रसङ्गात् । यावज्जीवनलक्षितो हि कालो विधेयः । किञ्च जीवनकालएव नियोगस्य प्राप्तत्वाद्यावदर्थसम्बन्धेन विधेयत्वं । तावांश्च कालो नानभ्यस्तेन प्रयोगेण शक्यते व्याप्तुमिति यजेतेत्यपि यागमभ्यसेदिति वर्णयितव्यं । ततश्चाऽभ्यासलक्षणाऽप्यपरेति जीवतोऽधिकारान्तरमेतदाश्रयणीयं । जीवने ह्यधिकारिविशेषणे सति जीवतोऽवश्यं यागेन भवितव्यमिति सिद्धा यागेन जीवनव्याप्तिरभिधीयते यावज्जीवमिति । ततश्च नियोज्यभेदान्नियोगस्यापि भेदोऽवश्यम्भावि । तद्भेदाच्च शास्त्रभेद एव । नियोज्यो हि स्वसम्बन्धितया ममेदं कार्यमिति नियोगमवबुध्यते तेन स्वकृतिसाध्यमपूर्वं प्रतिपद्यते । कृतिभेदेन च कार्यस्यापि भेदः । तेन नियोज्यः कृतिं भिन्दन् कार्यमपि भिनत्ति । अतो नियोगभेदस्यापि शास्त्रभेदहेतोर्नियोज्यभेदो-

ज्ञेयत्वात्तद्भेदेनैव शास्त्रभेदो व्यपदिश्यते। नियोज्यभेदेनावश्यं साध्यभूतस्यैश्वर्यलक्षणस्याधिकारस्य भेद इति साध्यभेदोपलक्षणीयोऽयं शास्त्रभेदः। साध्यभेदेन चानुबन्धभेदभिन्नानामप्यङ्गप्रधानोत्पत्तिशास्त्राणामधिकारशास्त्रावस्थायां भेदः। एकस्याधिकारिनियोगस्य तावतां प्रतिपाद्यत्वादिति।

एतच्च शास्त्राख्यं प्रमाणमनुमानतः स्पष्टभेदमेव। न ह्यत्र गम्येनार्थेन गमकशब्दस्य सम्बन्धनियमोऽवगतो नापि गम्यस्यार्थस्य किञ्चित्प्रत्येकदेशत्वं नापि च गमकस्येति सामग्रीभेदादनुमाना ऽऽशङ्कापि नास्ति। किं पुनरत्र निवर्तितम्। उच्यते। अर्थग्रहणेनाभिधेयवचनेन लौकिकवक्तुरभिप्रायज्ञानमशास्त्रम्। असन्निकृष्टग्रहणेन पौरुषेयवाक्याभिधेयस्यार्थस्य वक्त्रभिप्रायनिश्चयपुरः सरं यद्विज्ञानं तन्न शास्त्रमिति दर्शितं। तथा वेदेऽप्यर्थवादानां न स्वतन्त्राणां शास्त्रत्वं किन्त्वर्थवादतया विध्यर्थवादतया विध्यन्तरानुप्रवेशेनेति। शब्दग्रहणेनैवार्थस्या ऽशास्त्रत्वमुक्तं। यथा प्रकृतौ वाससि मिनोति वाससा चोपावहरतीति यस्मिन्नेव वाससि सोमो मीयते तेनैव तेनैव वाससोपावाह्रियत इति। एकत्वात्कर्मणो ऽचोदितमपि तदर्थात्सम्पन्नम्। अहर्गणे तु पृथक्त्वात्सोमस्यैकस्मिन्नपि वाससि नानाभूतस्यापि प्रमातुं शक्यत्वात्। उपावहरणं तु पुटीकृत्य वाससा नयनं तदेकेन न शक्यमिति मानवाससो ऽन्यत्तदर्थमुपादीयते। एकत्वं तु वाससः प्रकृतावार्थं न शास्त्रार्थं इति न चोदकेन व्याप्यत इति तत्र वासस एकत्वज्ञानं न शास्त्रमिति। विज्ञानादिति न्यायाभासाद्वाक्यस्य वचनव्यक्तिमवधार्य यत्तदर्थज्ञानं तन्न शास्त्रमिति प्रकटितं। नहि तच्छब्दविज्ञानाद्यादृशं तत्सम्यङ्न्यायाव-

धार्यवचनव्यक्तिकं शास्त्रं तादृशमविज्ञाय तद्‌ज्ञानमिति न शास्त्रम्।

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रकृतौ प्रमाणपारायणे तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः ।

उपमानपरिच्छेदः ।

सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयकमुपमानं । दृष्टगोः पुरुषस्य गवयं तत्सदृशं पश्यतो यद्गोविषयकं गवयसदृशज्ञानं तदुपमानं । किं पुनरिदं सादृश्यं । नेदं द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायविशेषाणामन्यतमम् । एष्वपाठात् । उच्यते । विषयोऽस्य वित्तिसिद्धो ऽन्यो द्रव्यादिभावेभ्यः । सर्ववस्तूनि संविदेकशरणानि । अस्ति चेयं सदृश इति संवित् । सा च सर्वैव विषयाव्यभिचारिणीति दर्शितं नयवीथ्याम् । अतः संवित्स्वभावसिद्धं सादृश्यं न पाठाभावादपन्हवमर्हति । तच्च न द्रव्यं गुणकर्मणोरप्याश्रितत्वात् । गन्धादयो ऽपि हि सदृशबोधगोचरी भवन्ति भवन्ति च कर्माण्यपि कर्मान्तरसदृशबुद्धिबोध्यानि । अत एव न गुणत्वं नापि कर्मत्वम् । अनुवृत्तप्रत्ययनिमित्तत्वाभावाच्च न सामान्यं । समवायस्तु सम्बन्धरूप इति न तत्र सादृश्यान्तर्भावः । विशेषाख्यं तु पदार्थं प्रमाणवादिनो नानुमन्यन्ते । सहि पृथक्त्वादतिरिक्तो नानुमातुं शक्यते । पृथक्त्वं हि परमाणूनां द्रव्यारम्भणलक्षणकार्योन्नेयं । तदतिरेकिणि तु विशेषे न किञ्चिदनुमानं । नच परमाणुपृथक्त्वमेव लिङ्गं । नित्यत्वात् । कार्यं हि स्यात्कारणस्य लिङ्गं । नच परमाण्वाश्रितं पृथक्त्वं कार्यमिति प्रमेयपारायणे निर्णीतम् । अतः प-

दार्थान्तरमेवेदं शक्तिवत्संख्यावच्चेति प्रमेयपारायणएवोक्तं। तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षद्रव्यवर्त्ति प्रत्यक्षग्रहणावयवगुणकर्मसामान्यग्रहणनिबन्धनं प्रत्यक्षम् अन्यत्र सामान्यान्तबाहुल्यानुमेयं।

तदिदमुपमानं न प्रत्यक्षं तिरोहिते गवि चक्षुः सन्निकर्षातिवर्तिनि जायमानत्वात्। नच स्मृतिः। गोदर्शनसमये ऽप्रतीतगवयस्य तत्सादृश्यानुभावाभावात्। नानुमानं। लिङ्गाभावात्। एकदेशो हि लिङ्गं। नच गोर्गवयस्तद्गतं वा गोसादृश्यमेकदेशः। ज्ञानसम्बन्धनियमश्च हेतुः। न गोगतेन सादृश्येन सह कश्चिदपि गवयवर्त्तिनः सादृश्यस्य सम्बन्धो ऽस्तीति कुतस्तरां तस्य नियमावगमः। नचापि परस्परसदृशत्वस्त्वन्तरदर्शनसापेक्षेयं प्रतीतिर्यतः सम्बन्धनियमज्ञानबलभाविनीत्युच्यते। प्रथममप्येकं वस्त्वीदृशमीक्षमाणस्य परस्मिन्वस्तुनि सादृश्यमतिराविर्भवति। नन्ववयवसामान्यबाहुल्याच्चानुमानं सम्भवत्येव। गवयं हि गवावयवसामान्यबाहुल्यभाजं प्रतीत्यैवावधारणा जायते। यो यदवयवसामान्यबाहुल्यवान्स तत्सदृश इति। तेन गां गवयावयवसामान्यबाहुल्ययोगिनं स्मरतो गवयसादृश्यविषयमनुमानमुपपन्नमेव। तथाहि गवयवर्त्तिना गोसादृश्येन सहावयववर्त्तिनां सामान्यानामेकार्थसमवेतसमवायलक्षणः सम्बन्धो ऽस्ति गवये हि सादृश्यं समवेतं तस्मिन्नेवावयवास्तदीयाः समवेतास्तेषु तत्सामान्यानि समवेतानीत्युपपन्न एकार्थसमवेतसमवायलक्षणः सम्बन्धः। तन्नियमो ऽपि चास्त्येव सामान्यबाहुल्यस्य। गोधर्मतापि तस्योपपन्ना। समवेतसमवायलक्षणयोगित्वात्। अतो घटतएवानुमानसामग्रीत्युपमानमनुमानान्न भिद्यते। उच्यते। सम्बन्धनियमस्मरणमनुमानोदयकारणं। न पुनः सम्बन्धनियमावधारणमेव। अत्र चाव-

यवसामान्यभाजो गवयस्य सदृशता प्रतीयमानस्यैवोपमानहेतुत्वमिति कारणभेदादुपमानमनुमानाद्भिन्नं । प्रत्यक्षवत् ।

अत्र च सादृश्यदर्शनोत्थमिसनेनैन्द्रियकस्य सदृशज्ञानस्योपमानता निराकृता । सादृश्यविषयकं ज्ञानमिति किं निराकृतम् । उच्यते । गोसदृशो गवय इति पुरुषवचनाद्गोसादृश्यं गवयस्य प्रतीत्य यत्तदवयवसामान्यबाहुल्यज्ञानं गवये जायते तन्नोपमानमित्युक्तं । यत्तु सदृशदर्शनमात्रेण कस्मिंश्चिदर्थे तत्सदृशस्वरूपमात्रे स्मरणं तस्योपमानत्वमेव न प्रसक्तं । प्रमाणलक्षणाधिकारात् । स्वरूपस्मरणं हि न प्रमाणं । प्रमाण विषयस्य चेदं लक्षणमाख्यायते । तेन तन्निवृत्त्यर्थं सादृश्यविषयग्रहणमयुक्तम् । एतेनैवासदृशाद्यत्सदृशभ्रान्तिविषयात्तत्सदृशविषयज्ञानं तदप्यनुमानं नाशङ्कनीयमेवाप्रमाणत्वादित्युक्तम् ।

यत्तु प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यादप्रसिद्धार्थसाधर्म्यमुपमानमित्युक्तं तदयुक्तम् । तथाहि । यादृशो गौस्तादृशो गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य वने गवयमुपलभमानस्यायं गवय इति प्रतीतिरुपमानफलमुच्यते । तत्र तावद् गोसदृशो गवय इति प्रथमावगतिः पुरुषवाक्यमात्रप्रभवा नोपमानं भवति । यदपि वनगतस्य गवये तद्गते च गोसादृश्ये ज्ञानं तदपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं । या त्वेतस्य गवयशब्दवाच्यतावगतिः सापि गवयशब्दप्रयोगादानुमानिकी । यस्य शब्दस्य यत्र प्रयोगस्तस्य तद्वाच्यतया सम्बन्धनियमो ऽवगतः । वने च सञ्ज्ञिनमुपलभ्यैतस्यैव सा मया संज्ञावगतेति तज्ज्ञानं स्मरणमेवेति नोपमानस्यावकाशः । तस्माद्यथोक्तलक्षणमेवोपमानमिति स्थितम् ।

इति प्रमाणपारायणे उपमानं नाम
चतुर्थः परिच्छेदः ।

अर्थापत्ति परिच्छेदः ।

विना कल्पनयाऽर्थेन दृष्टेनानुपपन्नताम् ।
नयता दृष्टमर्थं या साऽर्थापत्तिस्तु कल्पना ॥ १ ॥

दृष्टेनार्थेन दृष्टस्यार्थस्यार्थान्तरकल्पनायामसत्यामनुपपत्तिमापादयता याऽर्थान्तरकल्पना सा ऽर्थापत्तिः । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहादर्शनेन बहिर्भावस्य दृष्टस्य कल्पना ।

नन्वेतद् गृहाभावदर्शनाज्जीवतो बहिर्भावकल्पनामनुमानमेव तथाहि । यो जीवन्नेकत्र नास्ति सोऽन्यत्रास्तीति स्वात्मन्येव प्रतीतं तेन प्रतीतसम्बन्धनियमादेकत्राविद्यमानत्वादन्यत्र विद्यमानत्वावगमोऽनुमानमेव युक्तम् । तथा हि । जीवत एकत्राऽभावान्यत्रा ऽभावावेककालत्वलक्षणसम्बन्धयोगिनौ समुद्रवृद्धिचन्द्रोदयवदेकदेशभूतौ च कालस्येति । यदा जीवन्नेव देवदत्तो गृहे नास्ति तदा बहिरस्तीत्यनुमानं भवति । तथैकत्राभावे सति विद्यमानत्वाद्यो यो गृहाभावे सति विद्यमानः स स ततोऽन्यत्रास्ति यथाहमेवेति प्रमातुरनुमानमुत्पद्यते ।

अत्रोच्यते । न तावद्विद्यमानत्वं लिङ्गं सम्भवति । स्वयं सन्देहास्पदीभूतत्वात् । विद्यमानता हि देवदत्तस्य गृहाधिकरणैव येन नाम प्रतीता तस्य बहिर्देशसम्बन्धेऽप्रत्याकलिते गृहाभावदर्शनेन देवदत्तस्य विद्यमानता प्रमाणान्तरप्रतीतापि सन्देहमावहति । गृहे देवदत्तोऽविद्यमानः कथं विद्यमान इति । प्रतीते ऽपि हि वस्तुनि पूर्वाप्रतीतरूपान्तरावगमः संशयमापादयितुमलमेव । देवदत्तस्य च विद्यमानता गृहसम्बद्धैवावगतेति तदभावप्रतीतौ बहिर्देशसम्बन्धे चानवगते सन्दिह्यते । तेन सा सन्देहग्रस्ता सती न लिङ्गतां गन्तुमलम् । बहिर्देशसम्बन्धावगमादपगतसन्देहा भविष्यति लिङ्गमिति चेत् । न ।

अनुमेयाभावात् । बहिर्देशसम्बन्धएव हि देवदत्तादेरनुमित्सितः स चेत्प्रतिपन्नो न मेयमवशिष्यते ।

तदाहुर्वार्त्तिककारमिश्राः—

तेन मेयानपेक्षस्य सन्दिग्धत्वाददहेतुता ।
हेतुत्वं यावति त्वस्ति ततो नान्यत्प्रमीयते ॥

तेन सन्देहास्पदीभूता विद्यमानता तावदवगत्यन्तरप्रसवसमर्था न भवति । नच गृहाभावो बहिर्देशसम्बन्धावगमे लिङ्गमित्युपपन्नम् । तस्य हि न केवलस्य लिङ्गत्वमभ्युपगमनीयं किन्तु जीवनविशिष्टस्य । शुद्धस्य गृहाभावमात्रस्य मृतेषु जनिष्यमाणेषु च विनापि बहिर्भावमुपपत्तेः । तदुक्तं—

गेहाभावस्तु यः शुद्धो विद्यमानत्ववर्जितः ।
स मृतेष्वपि दृष्टत्वाद्बहिर्वृत्तेर्न साधकः ॥

इति जीवनञ्च विशेषणभूतं सन्दिग्धमिति न तद्विशिष्टस्य लिङ्गत्वम् । तस्मात्केवलस्याभावस्यैव स्वयं निःसन्दिग्धस्य गमकत्वं युक्तम् । नच तस्य सन्देहापत्तौ किञ्चन प्रमाणमस्ति । ननु तस्य केवलस्य गमकत्वे मृतस्य जनिष्यमाणस्य च बहिर्देशसम्बन्धावगतिः प्रसज्येत । उच्यते । अर्थान्तरकल्पनायामनुत्पन्नायां यः ससंशयं कञ्चिदनुमापयितुमलं तस्य गमकत्वम् । तथा हि । बहिर्देशकल्पनायामजातायां गृहाभावो देवदत्तस्य विद्यमानता संशयमापादयन्बहिर्देशसम्बन्धस्य गमकः । मृतजनिष्यमाणयोश्चाभावो न कञ्चिदपि संशयमापादयतीति न गमकः । अतो नातिप्रसङ्गः । तदेव चात्र गम्यं यत्कल्पनायामसत्यां सन्देहापत्तिः कल्पनायाश्च तद्विगमः । मा चैवं सत्यप्यभावस्य गमकत्वेनानुमानत्वम् । ज्ञानोदयप्रकारभेदात् । सम्बन्धनियमस्मरणोपकृतादेकदेशदर्शनाज्ज्ञानमनु-

मानम् । गृहाभावस्तु बहिर्देशसम्बन्धकल्पनायामनुत्पन्नायां सत्यां विद्यमानतायां संशयमापाद्य संशयसंशमाय बहिर्देश सम्बन्धं कल्पयतीति नानुमानत्वसम्भवः । धूमादिकन्तु लिङ्गं न कस्य चित्संशयमापाद्याग्निं गमयतीति नार्थापत्तिसम्भवः ।

श्लोकौच भवतः ।

तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्त्तते ।
सन्देहापादकादर्थादर्थापत्तिरसौ स्मृता ॥
यत्कल्पनां विना योऽर्थः प्रतीते ऽप्येति संशयम् ।
तेन तत्कल्पनामेके त्वर्थापत्तिं प्रचक्षते ॥

यस्मिन्नकल्पिते योऽर्थः प्रमितो ऽपि दृष्टरूपान्तराभावेन संशयरूपामनुपपत्तिं भजते सोऽर्थः स्वगतसन्देहव्युदासाय तस्यार्थान्तरस्य कल्पनां प्रसूते सा चार्थापत्तिः । प्रमाणप्रतीतश्चार्थो दृष्टरूपार्थान्तराभावेन संशयमापन्न एवार्थापत्तेर्जनक इति दर्शनबलादाश्रीयते । यथा ह्यनुमानस्य निश्चितं लिङ्गं जनकं तथाऽर्थापत्तेः सन्देहग्रस्तमिति नास्ति विरोधः । अतएव चानुमानादपि भेदः । निश्चित एव धूमोऽग्नेर्गमको न तस्य किञ्चिदर्थान्तरमनुपपत्त्यापादकमस्ति गृहाभावस्तु विद्यमानताया अनुपपत्तिमातनोति । तेन गृहाभावेन विद्यमानतैव बहिर्देशसम्बन्धकल्पनायामभूतायामनुपपत्तिमापादिता स्वात्मनो बहिर्देशसम्बन्धं कल्पयतीति भिन्नाऽनुमानादर्थापत्तिः । तदेवं गृहाभावो बहिर्भावकल्पनया विद्यमानताया अनुपपत्तिमापादयन्बहिर्भावं कल्पयति । अथ वा विद्यमानतैव गृहाभावेनानुपपत्तिमापादिता स्वोपपत्तये बहिर्देशसम्बन्धमुपकल्पयतीति । यस्तु मन्यते । गृहाभाव एवान्यथानुपपद्यमानो गमक इति ।

तदयुक्तं । तथाहि का गृहाभावस्यान्यथानुपपद्यमानता ।

यदि तावद्बहिर्देशसम्बन्धेन विना नास्तिता। जीवतो गृहाभावो बहिर्देशसम्बन्धेन विना नास्तीति। यद्येवं साध्याभावेन हेतुभावव्यतिरेकलक्षणोऽयम्। स च हेतुभावस्य साध्याभावनियतसम्बन्धित्वेन सम्पद्यते नान्यथा। न ह्यनन्तेषु साध्याभाववत्सु विपक्षेषु हेत्वभावनियमोऽन्यथाऽवधारयितुं शक्यते यावद्धेतुभावस्य साध्यभावेन सम्बन्धनियमो नावधार्यते। अवधारिते हि तस्मिन्नर्थापत्त्या साध्याभावे हेत्वभावनियमोऽवसीयते। द्वे हि कोटी। हेतुभावो हेत्वभावश्चेति। तत्र हेतुभावकोटौ साध्यभावेन सम्बन्धनियमे सिद्धे साध्याभावस्तत्रावकाशं न लभते। स यदि हेत्वभावकोटावपि न स्यात्तदा नोपपद्येतैव। तेन हेतुभावकोटौ साध्यभावेन सम्बन्धनियमोऽवगतो हेत्वभावकोट्यप्रवेशकल्पनायामनुपजातायां साध्याभावस्यानुपपत्तिमापादयन्हेत्वभावकोटिनिवेशं कल्पयति। तथा सति हेत्वभावेन साध्याभावो नियतसम्बन्धः सम्पद्यते। तस्मात्साध्याभावेऽयं नास्त्येवेत्यवगम्य या प्रतीतिः सा सम्बन्धनियमावगमपूर्विकेत्यनुमानान्न भिद्यते। अथ गृहाभावस्य बहिर्देशकल्पनायामनुपपत्तिः संशय्यमानता न सा सम्भवति। न हि गृहाभावस्य संशयापत्तौ किञ्चित्कारणमस्ति। विद्यमानतायास्तु गृहसम्बन्धितयैव दर्शनाद् गृहाभावेन संशयमापाद्यत इत्युच्यते।

अत्र केचित् पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इति वाक्येन दिवासम्बन्धितयाऽवगतस्य भोजनस्य दिवानिषिद्धस्य पीनत्वानुमितस्यानुपपत्त्या रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यमेव कल्प्यत इति वदन्ति। तदयुक्तम्। अत्राप्यर्थस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात्। यस्मिन्ह्यकल्पिते ऽनुपपत्तिस्तदर्थापत्त्या प्रतीयते।

रात्रिसम्बन्धे ह्यनवगते भोजनस्यानुपपत्तिः। कालान्तरं सम्बन्धाभावेन ह्येषाऽनुपपत्तिः सा कालान्तरसम्बन्धमेव कल्पयितुमलम्। अथोच्यते। अर्थसद्भावमेव कल्पयितुमर्थापत्तिः प्रवर्तमाना स्वार्थस्य सविकल्पज्ञानं वेद्यत्वात् सविकल्पज्ञानानां च शब्दपुरःसरत्वात् पुरोवर्त्तिनि शब्दएवार्थापत्तिः पर्यवस्यति स च शब्दः स्वार्थमुपस्थापयति। न चेदमाशङ्कनीयं लौकिकमैन्द्रियकं च सर्वं सविकल्पकं शब्दएवानेन न्यायेन पर्यवस्येदिति। यतो निर्विकल्पकदशायामिन्द्रियस्य लिङ्गस्य चार्थएव सामर्थ्यं दृश्यते तेन सविकल्पावस्थायामप्यर्थ एव तयो र्व्यापारः परिकल्प्यते। श्रुतार्थापत्तिबोधस्तु निर्विकल्पको न सम्भवति। शब्दव्युत्पत्तिपूर्वकत्वात्। व्युत्पन्नशब्द एव हि पूर्ववाक्यस्यार्थमवबुध्य तदन्यथानुपपत्त्याऽर्थान्तरमवबुभुत्सते। अथोच्यते। दृष्टार्थापत्तावर्थएवार्थापत्तेः प्रमाणत्वं दृष्टमिति श्रुतार्थापत्तेरपि तत्रैव प्रामाण्यं स्यादिति। तन्न। यस्मिन् खल्ववगते ऽनुपपत्तिः शाम्यति तत्रार्थापत्तेः प्रामाण्यं। शब्दे ऽपि चावगते शाम्यत्येवानुपपत्तिरतस्तत्रापि प्रामाण्यं नायुक्तमिति। अत्रोच्यते। रात्रिसम्बन्धे हि भोजनस्यावगते ऽनुपपत्तिरापतति। सा तावच्छब्दस्वरूपमात्रे ऽवगते ऽपि न शाम्यति यावत्ततः शब्दाद्रात्रिसम्बन्धो भोजनस्य नावगम्यते। नहि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्तइति प्रयुज्य यदा पुनरेवमुच्यते यामिन्यामत्तीति तदा यामिनीशब्देऽत्तौ चाव्युत्पन्नस्य पूर्ववाक्यार्थविषयानुपपत्तिरुपरमति। अतो ऽर्थस्यैव साक्षादुपपादकत्वं न शब्दस्य। उपपादकविषयात्वार्थापत्तिर्दृष्टार्थापत्तौ प्रतीतेति न क्वचिदुपपादकावबोधे शब्दे प्रमाणतामर्हति। किञ्चान्यत्र तावत्सविकल्पके शब्दस्य स्मृतिविषयताङ्गीकरणीया। एवं चेद-

त्रापि स्मृतिविषय एव शब्दोऽस्तु माभूत्तस्य प्रमाणविषयता। अतः श्रुतार्थापत्तिरपि शब्दग्राहिणी न भवति किन्तूपपादकार्थग्राहिण्येवेति स्थितम्।

इति श्रीशालिकनाथकृतौ प्रमाणपारायणे
पञ्चमः परिच्छेदः।

अभावसम्भवैतिह्यप्रामाण्यनिराकरणं नाम षष्ठः परिच्छेदः।

ये पुनरभावाख्यं षष्ठं प्रमाणमिच्छन्ति तत्प्रतिबोधनाय सम्प्रति यत्न आरभ्यते। तथाहि। सर्वं प्रमाणं प्रमेयाऽविनाभावि। नचाभावाख्यस्य प्रमाणस्य प्रमेयं किंचित् प्रतीतिबलसिद्धम्। एवमभावाख्यमपि प्रमाणं न शक्नोति स्वसामर्थ्येनैव प्रमेयमपकल्पयितुं। तथाहि। इह भूतले घटो नास्तीति तावदस्ति प्रतीतिः सा तावद्भूतलमात्रविषया न भवति सत्यपि घटे प्रसङ्गात्। अथ केवलभूतलविषयेत्युच्यते। तत्रापि चिन्तनीयं। किमिदं कैवल्यं। यदि तावद्भूतलस्वरूपमेव तदा सत्यपि घटे तस्याऽनपायान्नास्तीति धीः स्यात्। अथ भूतलधर्मः कैवल्यं तत्रेदं विचारणीयं। किं तत् प्रत्यक्षादिबोध्यमुत प्रमाणान्तरप्रमेयमिति। तत्र प्रत्यक्षप्रमेयं तावन्न भवति। इन्द्रियव्यापारमन्तरेण प्रतीतेः। नन्विदमयुक्तम्। व्यापृतेन्द्रिय एव हीह भूतले घटो नास्तीत्यवबुध्यते। नान्धादिः। अत्रोच्यते। क्वचित्कस्य चिदभावः प्रतीयते तेन यत्राभावः प्रत्येतव्यस्तद्ग्रहणायेन्द्रियव्यापारापेक्षा नाभावग्रहणाय। कथं पुनरयं विभागोऽवसीयते। उच्यते। भावग्रहणमात्रोपरतेन्द्रियव्यापारस्याप्यभावप्रतीतिदर्शनाद्भावमात्रएवेन्द्रियव्या-

पारापेक्षेति विज्ञायते । तथाहि । स्वरूपमात्रेण गृहादिकं । प्रतिपन्नवतो देशान्तरगतस्यापि तत्र भावान्तरसत्तां जिज्ञासमानस्याभावावगमो जायते । नच शक्यते वक्तुं गृहीतएव तत्रापि प्रागेवाभाव इति । भावान्तरस्यैव तदानीं बुद्धावनारोहात् । तेनेन्द्रियव्यापारानपेक्षाऽभावप्रतीतिर्नैन्द्रियकीति न प्रत्यक्षमेयं कैवल्यं । नच वाच्यं प्रवृत्तिनिवृत्ती द्वे गती सर्व प्रमाणानां तत्र प्रवर्तमानं प्रमाणं भावसाधकं निवर्तमानं त्वभावसिद्धिनिबन्धनमिति । या निवृत्तिः प्रमाणस्य स्वतस्तावदवगतिरूपा न भवति सा कथमभावसिद्धिमाविर्भावयति । प्रवृत्तिस्तु प्रमाणानामवगमात्मिका तावद्व्यवस्थापयितुमलम् । अथ प्रमाणनिवृत्तिरवगत्यन्तरं जनयित्वाऽभावं व्यवस्थापयति । आयातं तर्हि प्रमाणान्तरं । भवतु प्रत्यक्षात्प्रमाणान्तरम् । अनुमानात्तु भेदो नास्ति । दृश्यस्य हि सत्ता दर्शनेन व्याप्ता । दर्शनं निवर्त्तमानं दृश्यमपि निवर्तयति । व्यापकनिवृत्तिर्हि व्याप्यनिवृत्त्या व्याप्ता । व्याप्याच्च व्यापकावगतिरनुमानमेव भवति । तदिदमयुक्तं । सर्वत्र हि व्याप्यं व्यापकं चावगम्य व्याप्तिरवसीयते । इह च व्याप्या च व्यापिका च निवृत्तिरेव । सा चोभयात्मिका न भावग्राहकप्रमाणावसेयेति न व्याप्त्यवधारणं सम्भवतीति कथमनुमानता । लिङ्गभूतप्रमाणनिवृत्त्यनवक्लृप्तश्चानुमानत्वासम्भवः । तस्माद्भावग्राहकप्रमाणा ऽननुवृत्तिरेवाभावावगमं प्रसूते । तच्चाभावाख्यं प्रमाणं । यद्भावग्रहणयोग्यं तन्निवृत्तिरेवाभावमवबोधयतीति नातिप्रसङ्गदोषोऽत्र जायते । अतो ऽभावाख्यमपि प्रमाणं स्वमहिम्नैव विषयमुपकल्पयति भावग्राहकप्रत्यक्षादि–प्रमाणपञ्चकवत् । अपि च कण्टकादिविरहिणि भूतलादौ यो निःशङ्कः पाद-

न्यासादिव्यवहारः प्रवर्तते स तावद्भूलमात्रपरिच्छेदनिबन्धनो नाभ्युपगमनीयः कण्टकादिसंयोगिन्यपि प्रसङ्गात् । अथ केवलभूतलादिपरिच्छेदनिबन्धन इत्युच्यते । तत्रापि विकल्पनीयं । किं केवलस्य भूतलादेः परिच्छेदाद्व्यवहारप्रवृत्तिः । अथ केवलाद्भूतलपरिच्छेदादिति । तत्राग्रिमपक्षपरिग्रहे भूतलादिस्वरूपातिरिक्तकैवल्यपरिच्छेदाभ्युपगमादङ्गीकृतमभावस्य प्रमेयत्वम् । पश्चिमपक्षावलम्बने तु भूतलमात्रपरिच्छेदे जाते श्लक्ष्णेषु कण्टकादिष्वनवगतेषु व्यवहारो यदि प्रवर्तते तदा सूक्ष्मकण्टकजिज्ञासा निष्फला भवेत् । प्रयत्नपूर्विकया हि जिज्ञासया केवलभूतलपरिच्छेद एव लब्धव्यः स चेद्विनापि प्रयत्नं लब्धो निष्फलं प्रयत्नपूर्वकं सूक्ष्मकण्टकाद्यन्वेषणं । कैवल्यपरिच्छेदपूर्वके तु व्यवहारे कैवल्यपरिच्छेदस्य प्रयत्नमन्तरेणाशक्यत्वाद्युक्त एव प्रयत्नः । दृश्यादर्शनं ह्यभावावगमकारणं । नच सूक्ष्माः कण्टकादयः प्रयत्नमन्तरेण दृश्यतामापाद्यन्त इति दृश्यत्वापत्तये युक्तैव प्रयत्नपूर्विका जिज्ञासा । अपि च शशादीनां शृङ्गाद्यनुमानं स्यादभावस्यापरिच्छेद्यत्वात् । अभावस्य तु प्रमेयत्वे बाधितविषयत्वेनानुमाननिरोधो युक्त इति । उच्यते । भूतलादिभावानामवगतिः । एका तावद्भावान्तरसंसृष्टविषया । अपरा च तदेकविषया । यापि च सा तदेकविषयाबुद्धिः । सा च द्वेधा । तदन्येषु प्रतियोगिषु बुद्धिः सैव तेषां प्रतियोगिनामभाव इत्युच्यते । यो ऽपि हि प्रमेयमभावमाह सोऽपि प्रतियोगिषु दृश्येषु तदेकविषयां बुद्धिं तावदवश्यमभ्युपैति नहि संसृष्टविषयबुद्ध्युदयेनाप्यदृश्ये प्रतियोगिन्यभावो ऽवगम्यते । किञ्च दृश्यादर्शनमभावावगमे प्रमाणं । न च प्रमाणमन्तरेण प्रमेयसिद्धिरस्तीति यत्राभावो ऽभ्युपग-

मनीयस्तत्रावश्यं दृश्यादर्शनमाश्रयणीयम् । तुल्योपलम्भयोग्यस्य चार्थान्तरदर्शनेन दृश्यानुपलम्भोऽवधार्यते । अतो दृश्यप्रतियोगिविषया तदेकोपलब्धिरेव वरमभावोऽस्तु । ननु यद्यभावो नास्ति कथं तर्हि यत्र प्राक् संसृष्टबुद्धिरासीत्तत्र तदेकविषया बुद्धिराविर्भवति प्रध्वंसाभावाभ्युपगमे तु सा स्यात् । अपिच विनापि तदेकविषयां बुद्धिमभावावगतिरस्ति । अनुमानाद्येकविषयाणां भावानामनुमानाद्यभावेऽभावो दृश्यते । तत्र तुल्योपलम्भयोग्यभावान्तरैकविषया बुद्धिर्नास्त्यथ चाभावो ऽवगम्यतइति तदेकविषयबुद्धिव्यतिरेकेणाप्यभावोऽवगम्यते । अत्राभिधीयते । यस्यापि मते प्रध्वंसाभावः स्वीक्रियते तमपि प्रति पर्यनुयोगोऽयं शक्यते यस्य यत्र भाव आसीत् कथं तस्य तत्राभाव इति । स चेत् पर्यनुयुक्तो ब्रूते यत् कारणोपनिपातवशेन तस्मिन्नेवाभावो जायते ततो वयमपि वदितुं शक्ताः कारणोपनिपातादेव तदेकविषया बुद्धिराविर्भवतीति । यथैव स वादी प्रध्वंसाभावस्य कारणमाह तथैव तदेकविषयाया बुद्धेरपि वयं वदितुं क्षमाः । अत्रोच्यते । मुद्गराभिघातादिः क्षणिकोऽभावस्य कारणं स कथं कालान्तरे तदेकविषयां बुद्धिं जनयति । हन्त तर्हि कपालाद्युत्पत्तिस्तदेकविषयबुद्धिकारणमस्तु । एतेन देशान्तरनीते वस्तुनि तदेकविषया बुद्धिर्व्याख्याता । अत्रापि देशान्तरं नीतस्य तत्र स्थितिरेव तदेकविषयबुद्धिनिमित्तमिहाश्रयणीयम् । ननुच भवतु स्वकारणोपनिपातात्तदेकविषया बुद्धिः संसृष्टविषयाऽपि तु किमिति न स्यात् । तस्याः कारणविनाशात्सा न स्यादिति चेत् । अङ्गीकृतस्तर्हि नाशापरपर्यायोऽभावः । उच्यते । न वयमपि संसृष्टबुद्धेः कारणविनाशमभावं ब्रूमः

किन्तु भावान्तरोदय एव कारणविनाश इति ब्रूमः । ननु निरन्वयविनाशानां बुद्ध्यादीनां कस्य भावान्तरस्योदयो विनाशः । उच्यते । धर्मिणः स्वरूपमात्रेणावसानं तत्र भावान्तरम् । ननु किमिदं स्वरूपमात्रम् । न तावत्स्वरूपमेव तस्य धर्मोदयकाले ऽप्यविनाशात् । तस्माद्धर्माभाव एव धर्मिणः स्वरूपमात्रमित्यङ्गीकरणीयम् । उच्यते । न भावातिरिक्तो ऽभावोऽङ्गीक्रियते भाव एवत्वेकाकी सद्वितीयश्चेति द्वयीमवस्थामनुभवति । तत्रैकाकी भावः स्वरूपमात्रमुच्यते । योऽपि चाभावाख्यं तत्त्वान्तरमभ्युपैति तेनापि तावदेकाकिभावोपलम्भनमाश्रित्याभावप्रमितिरङ्गीकरणीया । न ह्यप्रतीते भावेऽभावः प्रतीयते । तत्र कीदृशस्य तावद्भावस्य प्रतीतिरभावावगतौ निमित्तमिति चिन्तनीयम् । किं सद्वितीयस्याथ भावविशिष्टस्याथवा भावाभावानपेक्षस्यैकाकिन इति । तत्र न तावत् सद्वितीयस्य भावपुरःसरमभावज्ञानं सम्भवति विद्यमानस्यैवाभावावगमप्रसङ्गात् । नाप्यभावविशिष्टभावावसायनिमित्ताभावावगतिः । आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् । अभावं हि प्रतीत्य तद्विशिष्टं भावमवसायाभावः प्रतिपत्तव्य इत्यभावावगतिरेवाभावबोधोदये कारणमिति व्यक्तमात्माश्रयत्वम् । किञ्चाभावप्रतीत्यनुप्रवेशिन्यां भावावगतौ नाभावाख्यं प्रमाणान्तरं स्यात् ।

स्वरूपमात्रदृष्टं हि वेश्माद्यर्थं स्मरन् पुनः ।
तत्रान्येनास्तितां पृष्टस्तदेव प्रतिपद्यते ।

इत्यभावस्य प्रमाणान्तरत्वे युक्तिः । प्राक्तनस्वरूपावगतावेव चेदभावोऽपि प्रतीतो न प्रमेयमवशिष्यते । प्रमेयाऽऽन

वशेषे न प्रमाणान्तरमवकल्पते । तस्मादेकाकिभावप्रतीतेरेका किन्येवाभावप्रतीतिर्निमित्तमित्यास्थेयम् । अतोऽप्रतीतेऽप्यभावे स्वरूपमात्रं प्रतीयते इतीतरेतराभावो मात्रशब्देन प्रतिपद्यत इति । अतो भावान्तरोदयादेव तदेकविषयबुद्ध्युदयः । संसृष्टबुद्ध्यनुदयो ऽपि स एवेति न किञ्चिद् दूषणं । यच्च तदेकविषयबुद्धिव्यतिरेकेणाप्यभावोऽवगम्यत इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । न प्रत्यक्षरूपैव तदेकविषयबुद्धिरभावरूपेष्यते किन्त्वनुमानाद्यात्मिकापि तदेकविषया बुद्धिरुत्पद्यते । सैवाभावो व्यपदिश्यते । ननु च तदेकविषया यदि बुद्धिरभावः कथं तर्हि घटाभावादिव्यवहारः । न हि तस्याः कश्चिदपि घटादिभिः सह सम्बन्धोऽस्ति । उच्यते । न तदेकविषयबुद्धिमात्रमभावोऽभिधीयते किन्तु दृश्ये प्रतियोगिनि या तदेकविषया बुद्धिः सा तदभावो व्यपदिश्यते । तेन यस्मिन् प्रतियोगिनि दृश्ये या तदेकविषया बुद्धिः सा तदभाव इति विशेषव्यपदेशः प्रवर्त्तते । तेनेह भूतले घटो नास्तीति किमुक्तं भवति दृश्येऽपि घटे भूतलमात्रमुपलभ्यत इति । तदेकविषयाच संवित्तिः स्वप्रकाशतया न प्रमाणान्तरमपेक्षते । किञ्च प्रमाणान्तरवादिनापि प्रमाणान्तराभावः सत्त्वमात्रेणाभावबुद्धिजनको नाभ्युपगमनीयः किन्तु विदितत्वेन । तथाहि । कस्यचिद्वस्तुनः क्वचिदृष्टस्य पुनस्तस्मिन्नेव दृश्यमानस्य दर्शनकालभाविनमभावं प्रतिपद्यते नासीदयमिहेति । तदा च तत्र दर्शनाभावो निवृत्तः कथमभावावगमं जनयेत् । यदि सत्तयाऽभावबोधस्ततो भवेत् । बुद्ध्युपारूढस्य हि जनकत्वेऽतीतस्यापि सम्प्रत्यनुसन्धीयमानस्य घटत एवाभावबोधोपपादकत्वम् । तथा चक्षुरादिकं स्वसत्तामात्रेण स्वकार्य-

कारि न चातिवृत्तं स्वकार्यं जनयति लिङ्गञ्च बुद्धिविषयापन्नं लैङ्गिकावबोधे जनकमतीतमपि स्मर्यमाणं स्वकालवृत्तिलैङ्गिक मनुमापयति तथेदं द्रष्टव्यम् । एवं चातिपतितस्यापि प्रमाणाभावस्याभावावगमकत्वाद्बुद्ध्यारूढस्य जनकत्वमङ्गीकरणीयम् । तत्र यदि प्रमाणाभावो यः सोऽभावरूपस्तदा तस्याप्यवगतिर्विदितादेव कारणादङ्गीकर्त्तव्येत्यनवस्था । यदि तु भावान्तरसंवित्तिरेव प्रमाणाभावोऽभ्युपगम्यते ततस्तस्याः स्वयम्प्रकाशतया नानवस्था ऽऽपद्यते । तथाच सति भावान्तरसंवित्तिरेव स्वयम्प्रकाशा प्रमाणाभावरूपा प्रमेयाभावोऽस्तु किमपरेण प्रमेयाभावेन नास्तीत्यादिशब्दप्रयोगो ऽपि तस्यामेव स्वयम्प्रकाशायां भावान्तरोपलब्धौ युज्येत न पुनर्नास्तीत्यादिबुद्धिराविर्भवति बोध्यान्तरानवभासात् । योऽपि पदन्यासादिव्यवहारः सोऽपि दृश्ये प्रतियोगिनि तदेकविषयबुद्धिनिबन्धन इति दृश्यत्वापत्तये युक्तैव सूक्ष्मजिज्ञासा । तथाविधप्रतिपत्त्युदय एव चाभाव इति जाते तस्मिन्ननुमानं भावसाधकं न प्रवर्त्तते । ननु यथा प्रमाणाभाव एवावश्यम्भावितया प्रमेयाभावो ऽङ्गीक्रियते तथा प्रमाणसद्भाव एव तर्हि प्रमेयसद्भावः स्यात् । प्रमेयसद्भाववादिनापि हि प्रमाणसद्भावोऽवश्या ऽऽश्रयणीय इति प्राप्तो बाह्यार्थापलापः । नैतदेवम् । प्रमेयस्य हि बहिरर्थस्य स्वरूपान्तरप्रतिभासात् । प्रमितिर्हि प्रमित्येकरूपतयैव भासते । प्रमेयं नीलाद्याकारतया । अभावस्य तु स्वरूपावगतिर्नास्तीति न प्रमाणाभावादन्यः प्रमेयाभावः । प्रमाणाभावोऽपि च स्वरूपान्तरानवगमादेव न भावान्तरप्रमितेर्भिद्यते । भावान्तरप्रमितिश्च स्वयंप्रकाशरूपा न प्रमेयतामनुभवतीति प्रमेयमभावा-

ख्यस्य प्रमाणस्य नोपपद्यते । प्रमेयासद्भावाच्च न प्रमाणान्तरमवकल्पत इति स्थितम् ।

यत्पुनः सम्भवाख्यं प्रमाणमिच्छन्ति । शतादिसंख्यापरिच्छिन्नेषु वस्तुष्वन्तरगतानां विंशत्यादिसंख्याग्राहकं तदनुमानान्न भिद्यते । तथाहि । ये महासंख्यायोगिनस्तेषामवयवेष्ववान्तरसंख्यायोगो दृश्यते तेनावयवानामवान्तरसंख्यायोगनियतसम्बन्धा महासंख्या अवयववर्त्तिनीमवान्तरसंख्यामनुमापयतीति व्यक्तमनुमानत्वम् ।

ऐतिह्यमप्यप्रतीयमानमूलभूतप्रमाणान्तरपरम्परावचनमात्रं न प्रमाणतां प्रतिपद्यते । लोकेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरिक्तः कश्चिन्नोपलक्ष्यते प्रतिभावितार्थनिश्चयसमर्थ इति न प्रमाणतां प्रतिपत्तुमर्हतीति पञ्चैव प्रमाणानीति । ननु यदिन्द्रियपथाऽतिवर्त्तिनि ह्रस्वज्ञानं तदप्रमाणान्तरं भवितुमर्हति । तथा हि । तत्तावन्न प्रत्यक्षम् । केवलह्रस्वदर्शने ह्रस्वबुद्ध्यभावात् । दीर्घदर्शनह्रस्वदर्शनपूर्वकम् । भवतु प्रत्यक्षम् । तत्प्रतीतौ पुनरजातायां यदिन्द्रियानिपतिते स्वरूपमात्रेणावसिते ह्रस्वज्ञानं तन्न प्रत्यक्षम् । नापि तदनुमानम् । ह्रस्वदीर्घयोः परस्परसम्बन्धनियमाभावात् । न शाब्दम् । अपूर्वार्थत्वाभावात् । नोपमानम् । असादृश्यविषयत्वात् । नचार्थापत्तिः । ह्रस्वकल्पनायामसत्यां कस्यचिद्दीर्घत्वानुपपत्त्यापादकस्याभावात् । उच्यते । परिमाणविशेषा एते यदणुत्वं महत्त्वं दीर्घत्वमिति । परिमाणं च प्रत्यक्षद्रव्यवर्त्ति प्रत्यक्षमिष्यते । तदाह भगवान् काश्यपः । संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणीति । तेन दीर्घमप्रतियतः । परिमाणविशेषज्ञानं

ह्रस्वे वस्तुनि जातमेव किन्तु ह्रस्वशब्दस्तत्र न प्रवृत्तः । तत्प्रवृत्तेर्दीर्घप्रतीतिसापेक्षत्वात् । अल्पदेशव्यापि हि ह्रस्वमुच्यते ऽधिकदेशव्यापि च दीर्घम् । हस्तादिसंख्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यां च देशस्याल्पत्वं महत्त्वञ्च । पूर्वापरभावनियमेन च संख्याल्पत्वमहत्त्वे अवधार्येते । तेन पूर्वसंख्यापरिच्छिन्नहस्तादिसंख्याव्यापि ह्रस्वशब्देनोच्यते । संख्यापरिच्छिन्नहस्तादिप्रमेयदेशव्यापिदीर्घशब्दवाच्यवस्तुप्रतीतिसापेक्षा ह्रस्वशब्दप्रवृत्तिः । तथा च ययोरल्पान्तरत्वेन साक्षादूनाधिकदेशव्यापिता न प्रतीयते तत्र दीर्घह्रस्वशब्दौ न प्रवर्तेते । हस्तादिना तु परिच्छिद्य तत्संख्याल्पत्वमहत्त्वे अवधार्य तौ प्रयुज्येते । संख्यानां च परस्परं पूर्वापरभावः प्रत्यक्षसिद्ध एवेति न प्रमाणान्तरं व्याप्रियत इति ।

तस्माद्यथोदितलक्षणविषयफलानि पञ्चैव प्रमाणानीति सिद्धम् ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथकृतौ प्रमेयपारायणे षष्ठः परिच्छेदः ।

समाप्तं चेदं प्रमाणपारायणं नाम पञ्चमं प्रकरणम् ।

अमृतकलानाम षष्ठं प्रकरणम्।

स्वरूपसंख्यार्थफलेषु वादिभि-
र्यतो विवादा बहुधा वितेनिरे।
अतो वयं तत्प्रतिबोधसिद्धये
प्रमाणपारायणमारभामहे ॥ १ ॥

अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्या, स्मृतिः पुनः।
पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ॥ २ ॥

न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तेरपेक्षणात्।
अन्योन्यनिरपेक्षास्तु धारावाहिकबुद्धयः ॥ ३ ॥

तत्र पञ्चविधं मानं प्रत्यक्षमनुमा तथा।
शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतम् ॥ ४ ॥

साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षं मेयमातृप्रमासु सा।
मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था द्रव्यजातिगुणेषु सा ॥ ५ ॥

सविकल्पाऽविकल्पा च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते।
आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा ॥ ६ ॥

सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा।
साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥ ७ ॥

मानत्वं संविदां बाह्यं हानादानादिकं फलं।
ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनी ॥ ८ ॥

आपेक्षिकश्च करणं मन इन्द्रियमेव वा।
तदर्थसन्निकर्षो वा मनश्चेत् पूर्वकं फलम् ॥ ९ ॥

ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात्।

एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमबाधिते ॥ १० ॥
यः कश्चिद्येन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः ।
प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः ॥ ११ ॥
प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणम् ।
प्रत्यक्षवच्च कर्तव्या प्रमाणफलवर्णना ॥ १२ ॥
शास्त्रं शब्दविदा यदसन्निकृष्टार्थविज्ञानं ।
सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयमनुमानं ॥ १३ ॥
सादृश्याद् दृश्यमानाद्यत् प्रतियोगिनि जायते ।
सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते ॥ १४ ॥
विनाकल्पनयार्थेन दृष्टेनानुपपन्नताम् ।
नयता दृष्टमर्थं या सार्थापत्तिस्तु कल्पना ॥ १५ ॥
अभावेन गृहे भावो बहिष्कल्पनया विना ।
नयतानुपपन्नत्वं कल्प्यमाना बहिर्यथा ॥ १६ ॥
गम्यस्यानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना ।
मानान्तरविरोधेन सन्देहापत्तिलक्षणम् ॥ १७ ॥
देशेन हि विनाभावो न कदाचन दृश्यते ।
विनाभावेन सिद्धो ऽपि तेन सन्देहमार्च्छति ॥ १८ ॥
तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्त्तते ।
सन्देहापादकादर्थादर्थापत्तिरसौ स्मृता ॥ १९ ॥
गमकस्यानुमाने तु विपक्षाऽसत्त्वलक्षणम् ।
गम्यते ऽनुपपन्नत्वं विना गम्येन वस्तुना ॥ २० ॥
तत्सामग्रीविभेदेन भिन्ने एते परस्परम् ।
अर्थापत्त्यनुमानाख्ये प्रमाणे इति निश्चितम् ॥ २१ ॥
अभावाख्यं प्रमाणं ये षष्ठमाहुर्मनीषिणः
तेषां प्राभाकरैरेवं प्रत्यादेशोऽयमुच्यते ॥ २२ ॥

प्रमाणं खलु कस्यापि प्रमेयस्यावबोधकम् ।
तस्याभावस्य किं तावत् प्रमेयमिति चिन्त्यताम् ॥ २३ ॥
ननु नास्तीति बुद्धौ तु बोध्यं यदुपकल्पितम् ।
अभावस्य प्रमाणस्य तत् प्रमेयं भविष्यति ॥ २४ ॥
भूतलेऽत्र घटो नास्तीत्येषा या जायते मतिः ।
सा न भूतलमात्रे स्यात् प्रसक्तेर्घटवत्यपि ॥ २५ ॥
केवले भूतले चेत्स्यात्कैवल्यं तत्र कीदृशम् ।
स्वरूपमात्रं नो तावद्धर्मान्तरमथोच्यते ॥ २६ ॥
प्रमेयान्तरमेवात्र तावता ऽऽङ्गीकृतं भवेत् ।
तच्च नेन्द्रियविज्ञानं तद्व्यापारानपेक्षणात् ॥ २७ ॥
स्वरूपमात्रदृष्टे हि भावे दूरगतोऽपि सन् ।
कथंचिज्जातजिज्ञासो नास्तित्वं प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥
तेन यत्राऽपि नास्तित्वं बुध्यते व्यावृतेन्द्रियः ।
भावांशमात्रं तत्रापि प्रत्यक्षस्य प्रमाणता ॥ २९ ॥
नास्तित्वं च प्रमाणानामनुत्पत्त्यैव गम्यते ।
नास्तित्वं प्रतिपत्तिर्हि तां विना नास्ति कुत्रचित् ॥३० ॥
योग्यप्रमाणानुत्पत्तेः कारणत्वपरिग्रहात् ।
अतिप्रसङ्गदोषोऽपि नावकाशमुपाश्नुते ॥ ३१ ॥
अनुत्पत्तिश्च न ज्ञाता सती कारणमक्षवत् ।
तेन लिङ्गत्वशङ्का ऽऽपि दूरादेव निराकृता ॥ ३२ ॥
अनुत्पत्तिश्च विज्ञानहेतुश्चेल्लिङ्गवद्भवेत् ।
अनवस्था प्रसज्येत नास्तित्वं नापि सिध्यति ॥ ३३ ॥
किञ्च पादविहारादिव्यवहारश्च भूतले ।
न भूतलपरिच्छेदमात्रेणैव प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
प्रसङ्गस्तत्र दुर्वारः कण्टकाद्यन्विते ऽपि हि ।
अथ केवलभूभागपरिच्छेदात् प्रवर्तते ॥ ३५ ॥

विकल्प्यं तत्र कैवल्यं ग्राह्यस्य ग्रहणस्य वा ।
ग्राह्यस्य चेत्पुरैवोक्तो दोषस्तर्हि प्रसज्यते ॥ ३६ ॥
ग्रहस्य चेत्तदा सूक्ष्मजिज्ञासा निष्फला भवेत् ।
जाता हि केवला संविद्वस्तुनो भूतलादिनः ॥ ३७ ॥
एका संसृष्टविषया तन्मात्रविषया परा ।
तन्मात्रविषया या च द्विधा साऽपि प्रभज्यते ॥ ३८ ॥
प्रतियोगिन्यदृश्ये च दृश्ये च प्रतियोगिनि ।
तत्र तन्मात्रधीर्येयं दृश्ये च प्रतियोगिनि ॥ ३९ ॥
नास्तित्वं सैव भूभागे घटादिप्रतियोगिनः ।
ननु संसृष्टबुद्ध्या यः पुरस्तादवधारितः ॥ ४० ॥
कथं तन्मात्रधीस्तत्र जाता भावेन तस्य चेत् ।
शक्यते तदभावेऽपि वक्तुं यो यत्र सन्नभूत् ॥ ४१ ॥
तस्याभावः कथं तत्र ब्रूयाच्चेत्तत्र कारणम् ।
तन्मात्रधिय एवास्तु वरं तत्कारणं ततः ॥ ४२ ॥
तस्याः सम्प्रतिपन्नत्वाद्वादिनोरुभयोरपि ।
चक्षुर्वदपरामृष्टं न कारणमदर्शनम् ॥ ४३ ॥
स्वापावस्थागतस्यापि कारणत्वप्रसङ्गतः ।
विशेषापादिका तस्य न निषेधस्य दृश्यता ॥ ४४ ॥
भावरूपविशेषो हि नाभावस्योपपद्यते ।
अदर्शने निवृत्तेऽपि पुनर्भावस्य कस्यचित् ॥ ४५ ॥
प्राङ्नास्तित्वं व्यपदिशन्त्यदृष्टस्य पुरा क्वचित् ।
दृश्यस्यादर्शनं तेन ज्ञानं सदवबोधकम् ॥ ४६ ॥
दृश्यादर्शनतस्तस्य ज्ञानं चेदव्यवस्थितम् ।
यदि तन्मात्रसंवित्तिरूपं तु स्याददर्शनम् ॥ ४७ ॥
तदा तस्याः स्वसंवित्तेरनवस्था निवर्तते ।
तेनावश्याभ्युपेतव्यो विमर्शो दृश्यगोचरः ॥ ४८ ॥

अदर्शनमभावो हि तन्मात्रानुभवात्मकम् ।
तन्मात्रानुभवश्चायं यददर्शनरूपतः ॥ ४६ ॥
विमृश्यते भूतलादौ तदभावः प्रपद्यते ।
तन्मात्रानुभवश्चायं न मेयः फलभावतः ॥ ५० ॥
किञ्च स्वयं प्रकाशो ऽसाविति न्यायविदो विदुः ।
नास्तीति शब्दस्तत्रैव स्वयंवेद्ये प्रवर्तते ॥ ५१ ॥
तेन नास्तीति विज्ञानन्यायेन न समागतम् ।
मेयाभावे ततो मानमभावाख्यं कथं भवेत् ॥ ५२ ॥
घटसत्ता न लभ्या हि नासत्ता चोदितक्रमात् ।
अभावव्यवहारो ऽपि निःशङ्कगमनादिकः ॥ ५३ ॥
तन्मात्रानुभवेनैव यथोक्तेन प्रवर्तते ।
यदा यत्र च दृश्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम् ॥ ५४ ॥
तदभावव्यवहृतिस्तदानीं संप्रवर्तते ।
सूक्ष्मसम्भवजिज्ञासा ऽऽप्यतः सार्थकतां गता ॥ ५५ ॥
तां विना न हि दृश्यत्वं सूक्ष्मसत्ता ऽऽधिरोहति ।
व्यवहारप्रवृत्तिश्च दृश्या दृष्टिनिबन्धना ॥ ५६ ॥
तेन दृश्यत्वसिद्ध्यर्थं सार्थकं सूक्ष्मवीक्षणम् ।
नन्वेवं लक्षणग्रन्थस्यार्थस्तर्ह्यस्य कीदृशः ॥ ५७ ॥
मीमांसार्णवसम्भूतं पीयतां समयामृतम् ।
प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यमभावाख्यं चतुर्विधा ॥ ५८ ॥
प्रमेयं साधयन् मानमभावाख्यं वदन्ति ये ।
तन्निराकरणार्थोऽयं यत्नो भाष्यकृता कृतः ॥ ५६ ॥
अभावोऽसंनिकृष्टस्य नास्तीत्यस्यावबोधकः ।
प्रमाणान्न भवतीति प्रमाणाभावतोच्यते ॥ ६० ॥
किं निराकरणस्येह फलमित्यथचेन्मतम् ।
उच्यते लक्षणग्रन्थः प्रत्यक्षादेः समर्थ्यते ॥ ६१ ॥

प्रमाणं कार्यगम्यं हि सर्वत्रेति विनिश्चितम् ।
निश्चयश्च प्रमाणस्य कार्यमित्यपि संमतम् ॥ ६२ ॥
निश्चयश्चेदमेवेति संवित्तिः सर्ववस्तुषु ।
सच वस्त्वन्तराभावसंवित्त्वानुगमे सति ॥ ६३ ॥
प्रमाणानुदयात्तत्र यद्यभावोऽवसीयते ।
तदा तेन सहैव स्यात् प्रत्यक्षादेः प्रमाणता ॥ ६४ ॥
लक्षणं क्रियमाणं हि तथा भूतस्य युज्यते ।
न कृतं च तथा तेन न कृतं साधु लक्षणम् ॥ ६५ ॥
इमां शङ्कां निराकर्तुं निराकरणमुच्यते ।
कथं पुनरियं शङ्का भवत्यत्र निराकृता ॥ ६६ ॥
अभावाख्यो नाम योऽस्ति यदयं प्रार्थ्यते पुनः ।
प्रमाणानामनुत्पादः साधु तल्लक्षणं कृतम् ॥ ६७ ॥
इति पूर्वप्रमाणानां लक्षणानि समादधत् ।
भाष्यकार इमं ग्रन्थं चक्रे नाऽऽभावलक्षणम् ॥ ६८ ॥
नन्वेवमपि पश्चाह शब्दं हित्वा कथं पुनः ।
भाष्यकारः प्रमाणानि चित्राक्षेपं न संदधत् ॥ ६९ ॥
उच्यते व्यवहारस्य हेतुभूतप्रसिद्धये ।
एवमाहोभयात्मापि व्यवहारः प्रतिष्ठितः ॥ ७० ॥
तत्र भावव्यवहृतिः पञ्चस्वेवोपलभ्यते ।
अभावव्यवहारस्तु दृश्यादृष्टिविमर्शतः ॥ ७१ ॥
सा हि भूभागसद्भागमात्रावच्छेदबन्धना ।
यदा भावव्यवहृतिरिति प्रागेव दर्शितम् ॥ ७२ ॥
मीमांसाजलराशेरशेषनयरत्ननिकषनिजधाम्नः ।
इति शालिकनाथ इमाममृतस्य कलामुदाहरद्धीरः ॥७३॥

इति प्रकरणपञ्चिकायाममृतकलानाम षष्ठं प्रकरणं समाप्तम् ।

निर्मलाञ्जनं नाम सप्तमं प्रकरणम्

अपौरुषेये संबन्धे सिद्धे शब्दार्थयोर्द्वयोः ।
प्रामाण्यं वेदवाक्यानामिति स प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

यदि पौरुषेय एव शब्दानामर्थैः सह संबन्धो भवेत् तदा प्रमाणान्तरगोचरेष्वेवार्थेषु पुरुषाणां सङ्केतकरणशक्तेरपूर्वात्मनि च वेदार्थे प्रमाणानामवकाशाभावात् तत्र संकेताभावादसंकेतिते च वाचकत्वाभ्युपगमे दुर्लभमेव वेदवाक्यानां प्रामाण्यमापद्यतइत्यर्थवानेवायमपौरुषेयशब्दार्थसंबन्धप्रतिपादनयत्नः ।

तत्र शब्दार्थसंबन्धं पौरुषेयं प्रचक्षते ।
जगदीश्वरनिर्माणं वदन्तो वेदवादिनः ॥

अनादौ हि वृद्धव्यवहारपरम्परायां सत्यां वृद्धव्यवहारप्रसिद्धो वाच्यवाचकभावः शब्दार्थयोरपौरुषेयः प्रसिध्येत् । तथाहि । वृद्धानां स्वार्थेन व्यवहारप्रमाणमुपशृण्वन्तो बालाः शब्दश्रवणसमनन्तरभाविना चेष्टाविशेषेण विशिष्टार्थविषयां मनीषां कल्पयन्तो वाच्यवाचकतां शब्दस्याध्यवस्यन्ति । तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसंस्तदा तेऽप्यनयैव दिशा व्युत्पद्यन्तेस्म । येभ्यश्च वृद्धेभ्यस्ते व्युत्पत्तिमलभन्त तेऽप्यन्येभ्यस्तेऽप्यन्येभ्य इति विनापि संकेतयितारं पुरुषमुपपद्यत एव शब्दार्थयोरनादिवृद्धपरम्पराव्यवहारदर्शनसिद्धः

संबन्धः । नो खल्वनादितैव वृद्धव्यवहारपरम्पराया उपपत्तिमती । तथाहि विदांकुर्वन्तु भवन्तः । तरुभुवनादिकं सर्वं सावयवमवसीयते । यच्च नाम सावयवं तदवयवव्यतिषङ्गबलसमासादितात्मलाभम् । पश्यामो हि वयं तन्तुव्यतिषङ्गाधीनात्मलाभं पटं । कटं च वीरणसंयोगसंपादितसत्ताकं सावयवम् । एषा च दिक् क्रमादन्त्यावयविभ्योऽवतरन्त्याद्यणुकमवतिष्ठते । अर्थैश्च नियतसंयोगो नियतोऽन्यतरकर्मज उभयकर्मजो वाभ्युपगमनीयः । कर्म च परमाणुष्वदृष्टवत् क्षेत्रज्ञसंयोगादन्यस्य कारणस्याभावात् । नचादृष्टमलब्धप्रवृत्ति कार्याय पर्याप्तमचेतनत्वाद्वासीवत् । नचानधिष्ठितं प्रवृत्तिमुपलभते । न खल्वनधिष्ठिता वर्धकिना वासी वर्धनाय प्रवर्तते । तदेवमदृष्टमपि क्षेत्रज्ञसमवायि चेतनाधिष्ठितं कार्याय प्रवर्ततइति दर्शनबलेनावश्यमभ्युपेतव्यम् । नचेदमिह चिन्तनीयं य एव क्षेत्रज्ञास्त एव तेषामदृष्टानामधिष्ठातारो भवेयुरिति । तेषामज्ञत्वात् । न हि ते स्वसमवायिनी अपि धर्माधर्मलक्षणे अदृष्टे स्वरूपतः कार्यतो वा वेदितुमीशते । य एव यत् स्वरूपतः कार्यतो वा वेद स एव तस्याधिष्ठाता यथा तक्षा वास्याः । तस्मादन्यः क्षेत्रज्ञेभ्यः सकलक्षेत्रसमवायिधर्माधर्मलक्षणादृष्टसाक्षात्करणगोचरचिन्तनीयशक्तिविभवः कोऽपि चेतनातिशयोऽधिष्ठाता दिव्यप्रतिष्ठः स्वतन्त्रोऽभ्युपगमनीयः । नचेदं वाच्यं केन प्रमाणेन तस्य क्षेत्रज्ञेष्वसम्भाविनी धर्माधर्मसाक्षात्करणशक्तिरवगम्यतइति । यतो यत एव प्रमाणात् तस्य सद्भावोऽवगम्यते तत एव तस्य ज्ञानशक्तिरपि गम्यते । अन्तर्भावितज्ञानशक्तिरेवासौ सामान्यतोदृष्टानुमानगोचरः । अत एव कथमसावधिष्ठास्यतीत्यपि

पर्यनुयोगस्यानवकाशः। किं तस्याधिष्ठाने प्रयोजनमित्यपि पर्यनुयोगश्चेतनातिशयानुमानाङ्गीकरणपराकृतः। क्षेत्रज्ञो हि प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तते स च क्षेत्रज्ञविलक्षणो नापेक्षितप्रयोजन एव स्वतन्त्रः प्रवर्तते। अत एव स्वातन्त्र्यात् कादाचित्की तस्य प्रवृत्तिरुपपत्तिमती। स्वातन्त्र्यमपि तस्य सत्तानुमानसमधिगम्यमेवेति न पृथग्लक्षणसव्यपेक्षम्। अतः सिद्धं भुवनस्यादिमत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वं च। तथा भावितया च विनाशित्वं। कृतका हि भावा ध्रुवभाविविनाशास्तथा दृष्टचरा घटादय इति वृद्धव्यवहारपरम्परया नानादित्वं। तेन बलात् पुरुषसंकेतवशादेव शब्दस्यार्थं प्रति बोधकत्वमास्थेयम्। अपिच देवदत्तादिशब्देष्वविवादा तावत् पुरुषसंकेतनिबन्धना वाचकता। तद्दर्शनाद्गवादिशब्दानामपि तथाविधत्वमेवमेवानुमातुमुचितम्। अयमेव हि सामान्यतो दृष्टस्य विषयो यदन्यत्र दृष्टमन्यत्रावगम्यत इति। देवदत्तादिषु स्वाभाविकं सर्वार्थविषयबोधकत्वमित्यपि न समीचीनं। प्रमाणाभावात्। संकेतानपेक्षत्वप्रसङ्गाच्च। न हि नियमे संकेतस्य व्यापारः प्राक्संकेतादनियतार्थप्रत्ययोदयप्रसङ्गेऽपि क्लेशमात्रफलमिदमुच्यते गवादिष्वपि नियतार्थप्रतिपत्तिः पुरुषसंकेतायत्तैव। स्वाभाविकी तु सर्वार्थप्रतिपादनशक्तिरुपयोगिन्येव विशिष्टार्थप्रतिपत्ताविसलमनुना प्रतिपन्नार्थविघातिना निबन्धेन। किञ्च यथोदितप्रमाणबलसिद्धे भगवति सकलजगन्निर्माणप्रवीणे धर्माधर्मयोः साक्षात्कारिणि तत्कर्तृकत्वेनापि सिध्यति वेदानामपूर्वेऽर्थे प्रामाण्यमिति मीमांसकानां विद्वेषमात्रनिबन्धनोऽयं पौरुषेयत्वपक्षप्रतिक्षेपः। मन्त्रार्थवादानां च भूयसाममुमर्थमञ्जसा वदतामन्यथा वर्णनमिति।

औत्पत्तिकस्तु संबन्धः शब्दस्यार्थेन सम्भवः ।
वृद्धसंव्यवहारस्य प्रवाहानादिता यतः ॥

वेदार्थविदामग्रगस्य भगवतः सकलनयनिधेर्जैमिनेरपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धोऽभिमतः । स हि मेने । यद्यपि देवदत्तादीनां पुरुषसंकेतनिबन्धनं वाचकत्वं तथापि गवादिष्वनुमानं न शक्यते कर्तुम् । अर्थप्रतिपत्तिलक्षणस्य कार्यस्यान्यथाप्युपपत्तेरनैकान्तिकत्वादिति वृद्धव्यवहारनिबन्धनवाचकशक्तिज्ञानादपि बालानां शब्दार्थप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तेनैकान्ततः संकेत एव कल्पयितुं न शक्यते । अपिच शक्तिज्ञाननिबन्धनार्थप्रतिपत्तिरिति प्रत्यक्षमेतत् । नच प्रत्यक्षे सति कारणे कारणान्तरमनुमातुं शक्यते । देवदत्तादिषु तु यस्य संकेतनिबन्धनार्थप्रतिपत्तिर्भवति तस्य संकेत एव कारणम् । तेष्वपि व्यवहारदर्शनादेव वाचा तामवगम्यार्थं प्रतिपद्यन्ते ये तेषामपि व्यवहारदर्शनप्रसूतं शक्तिज्ञानमेवार्थप्रतिपत्तिकारणं न संकेतः । किन्तु तत्र संकेतपूर्वक एव व्यवहारोऽर्थप्रतिपत्तिश्च । तथा च तत्पूर्वमपि वाचकत्वज्ञानम् । गवादिपदेषु तु सर्वेषां शक्तिज्ञानादेव व्यवहारसंभवादर्थावगतिरिति वैषम्यम् । ननु देवदत्तादिपदेषु दर्शनात् किमिति गवादिपदेष्वपि पूर्वभावी संकेत एव न कल्प्यते । प्रत्यनुमानग्रस्तत्वात् । शक्यते हि तत्रैवमनुमानं संभावयितुम् । पूर्वेऽपि पुमांसो गवादिषु शब्दात् सास्नादिमदर्थे वृद्धव्यवहारसिद्धशक्तिज्ञानादर्थप्रतिपत्तियोगिनः । गवादिशब्देभ्यः सास्नादिमदर्थप्रतिपत्तियोगित्वादधुनातनशब्दवदिति । तदेवं प्रत्यनुमानग्रस्तेऽनुमाने निरस्ते सकलप्रमाणविरहादपौरुषेयत्वमेव

सिध्यति शब्दार्थावगतेः । अत इदमपहस्तितम् । यदाहुर्बाह्याः ।

यज्जातीयो यतः सिद्धः स तस्मादग्निकाष्ठवत् ।
अदृष्टहेतुरपि नो विशिष्टः संप्रतीयते ॥

इति । ननु च सिध्येदयं मनोरथो यदि तु वृद्धव्यवहारपरम्पराया अनादिता सा तु प्राचीननयनिवारिता । अत्र वदामः । भवतु सावयवं सर्वमवयवसंयोगारब्धसत्ताकमवयवसंयोगापाये च विनश्वरमिति तथाप्येकदैव सकलजनस्य समुत्पादो विलयश्चेति नास्ति नः प्रमाणम् । प्रत्युत यथादर्शनमेतावदवसातुमुचितं क्रमेण चोदयः क्रमेण च विलय इति । किञ्च यथाद्यतना जना मातापितृसंयोगनिबन्धनात्मलाभास्तथा पूर्वेऽपि जना जनत्वादिति शक्यमेवानुमातुम् । नच योनिजानां केवलेन धर्माधिपसेन संस्वेदजानामिव सम्भवो घटते । जरायुजाण्डजानां तथा दर्शनासम्भवात् । दृष्टानुसारि हि सर्वत्रानुमानम् । तेन संस्वेदजेषु नियमेन दृष्टं न जरायुजाण्डजयोरप्ययोनिजत्वं शक्यतेऽनुमातुम् । नहि पाण्डिममात्रेण बाह्यादपि वन्हेरनुमानं किन्तु यादृशमेव पाण्डुरद्रव्ये नियमेन वन्हिनियतं प्रतिसंपन्नं तादृशमेव तस्यानुमापकमुचितम् । यच्चेदमुक्तं धर्माधर्मौ चेतनातिशयाधिष्ठानाविति तदप्यसिद्धमेव । यस्यैव तौ क्षेत्रज्ञस्य स एवाधिष्ठाताऽऽस्तु । अथाज्ञत्वात् तस्याधिष्ठानं नोपपद्यते तर्ह्यन्यस्यापि कथमुपपद्यते । न हि तस्यापि परपुरुषवर्तिधर्माधर्मज्ञानमुपपद्यते कारणाभावात् । न हि तस्येन्द्रियाणि कारणम् । इन्द्रियाणां तत्रासामर्थ्यात् । नच केवलं मनः केवलस्य मनसो बाह्येष्वप्रवृत्तेः । न हि धर्माधर्मरहितस्येन्द्रियमनः सम्बन्धोऽस्ति ध-

र्माधर्मनिबन्धनत्वात् तत्संबन्धस्य । अथ कारणमन्यदेवेश्वरबुद्धेः । तदयुक्तम् । प्रसिद्धकारणत्वाद्बुद्धेः । प्रसिद्धानि हि कारणानि बुद्धेः । यत् कारणं च यत्कार्यं दृष्टं तत्कारणमेव तदिति युक्तम् । अन्यथा चेतनाधिष्ठाना वासी दृष्टेति कथं धर्माधर्मयोरपि तदधिष्ठितत्वं भविष्यति । अथाकारणा नित्येवेश्वरबुद्धिरिति । तदप्यसुन्दरम् । बुद्धितत्त्वस्य नित्यत्वाभावात् । नित्या सती बुद्धिरेव न स्यात् । बुद्धिमता चाधिष्ठानं दृष्टं न पुनरन्येन । अथादृष्टमपि बुद्धेर्नित्यत्वमङ्गीक्रियते । तदा न चेतनाधिष्ठितत्वमेव किमिति नाङ्गीक्रियते । अथ सिद्धेऽधिष्ठातृत्वे ज्ञानमपि कल्प्यत इति । ज्ञानाननुबद्धस्याधिष्ठातृत्वस्य कारणाभावात् प्रतिक्षिप्ते ज्ञाने तस्यनुमातुमशक्तेः । तेन शक्यज्ञानमेवाचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिराश्रयणीया । तथा दर्शनात् । तक्षादयो हि शक्यज्ञानान्येव वास्यादीन्यधितिष्ठन्तो दृश्यन्ते नान्यानि । अपिचाधिष्ठानार्थोऽपि चिन्तनीयः । न तावत् संयोगो धर्माधर्मयोर्गुणत्वेन संयोगाभावात् । समवायोऽपि परपुरुषसमवायिनोर्धर्माधर्मयोरीश्वरं प्रत्यनुपपन्नः । वास्यादिषु तक्षादीनां करसंयोगादिरेवाधिष्ठानम् । तथा प्रवृत्तिरपि कीदृशी । न तावत् क्रिया गुणभूतयोर्धर्माधर्मयोः क्रियाभावात् । उत्पत्तिश्चेत् तर्हि सा क्षेत्रज्ञादेव समवायिकारणादात्ममनःसंयोगाच्चासमवायिकारणादभिसन्ध्यादिनिमित्तकारणोपगृहीतत्वात् फलदानमिति चेत् । न । देशकालावस्थादिसहकारिसहिताभ्यामेव फलं न चेतनव्यापारापेक्षम् । यदपि केचिदाहुः परमाणव एवेश्वरेच्छया प्रवर्तन्त इति । तदपि न युक्तम् । क्वचित् तथाविधस्याधिष्ठानस्यादर्शनात् । शरीरे तथा दर्शनादिति

चेत् । न । तस्य धर्माधर्मोपसंगृहीतत्वात् । नच परमाणव एवेश्वरस्य धर्माधर्मोपगृहीताः । नच तस्येच्छामात्रेण प्रवृत्तिः किन्तु प्रयत्नवशात् । नचेच्छायामपि हेतुरस्ति । नच नित्यैवेच्छा नित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाऽचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठितत्वमनुमीयते तथा प्रयोजनाभावादप्यनधिष्ठानमिति ज्ञायते । कतरदत्रानुमानं बलीय इति न विद्मः । तेन यत्रैव प्रयोजनं तदेव चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिरभ्युपगमनीया । तथा दर्शनात् । अपिच व्याप्तिग्रहणपुरःसरमनुमानम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च व्याप्तिरवगम्यते । यथा च चेतनोऽधिष्ठातेति प्रतीयते तथा विग्रहादिमानपि । तेनानुमानं तथाविधमेवानुमापयेत् । नच तस्य धर्माधर्मौ परमाणून् वा प्रत्यधिष्ठातृतोपपद्यत इत्यनधिष्ठानमेव । तेन विग्रहादिमदधिष्ठानमेवाचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिराश्रयणीया । नन्वेवं सति प्रसिद्धस्याप्यनुमानस्योच्छेदः प्राप्नोति । यथाभूतेन हि महानसादिवर्तिना व्याप्तिरवगता न तथाविधस्यानुमानम् । यथाविधस्यानुमानं न तथाविधस्य व्याप्तिधीसमयेऽवधारणमिति । तदयुक्तं । देशकालाद्युपाधिपरित्यागेन सामान्येन हि संबन्धग्रहणम् । तेनेहापि भवत्येतद्धास्यादिषु दृष्टं धर्माधर्मयोरपीति यादृशस्वरूपं व्यापकमुपलभ्यते तदेवानुमातुं शक्यते नान्यत् । इह तु विग्रहवत्त्वाद्यपि व्याप्त्यनुप्रवेशीति तदनुमातव्यं न तदनुमातुं शक्यत इति वरं चेतनानुमानबाध एव तदनुबद्धस्य तस्यानुमानस्य स्यात् । नचेश्वरस्य सर्वज्ञानमपि सिध्यति ज्ञानहेत्वभावेन ज्ञानाभावनिश्चयात् । तेनानादिरेव वृद्धपरम्पराशब्दार्थावगमे हेतुर्न सृष्ट्यादावीश्वरकृतः सङ्केतः । तस्यैव कर्तुमशक्तेः । न खल्वाद्या जनाः सङ्केतस्यार्थमनवबुध्य-

मानाः सङ्केतं प्रतिपद्यन्ते। तस्मादनादिरेव वृद्धपरम्पराभ्युपगमनीया। एवं पुरुषस्य धर्मप्रतीतिं प्रति शब्दमन्तरेणोपायाभावान्न पौरुषेयत्वे वेदस्यापूर्वात्मके वेदार्थे प्रामाण्योपपत्तिरित्यपौरुषेयत्वाश्रयणम्।

कथं पुनरपौरुषेयत्वं वेदानां। पुरुषस्य कर्तुरस्मरणात्। नचानुमानमपि कर्तुरुपपद्यते। प्रमाणान्तरेणाप्रतीते पुरुषाणां वाक्यस्य रचनायामशक्तेः। काठकादिसमाख्यापि न कर्तृसद्भावमुपकल्पयितुमलम्। प्रवचनेनापि तदुपपत्तेः। मन्त्रार्थवादाश्च न स्वातन्त्र्येणार्थमवगमयितुमीशते किन्तु विध्युद्देशानुसारेण तदनुगुणमर्थमिति न सिद्धार्थप्रतिपादनेनैषां प्रामाण्यमिति सिद्धमपौरुषेयत्वं शब्दार्थसम्बन्धस्येति॥

दुस्तर्कतिमिरं भेत्तुं शिष्याणां दृङ्निरोधकम्।
इदं शालिकनाथेन विहितं निर्मलाञ्जनम्॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथकृतौ प्रकरणपञ्चिकायां निर्मलाञ्जनं नाम सप्तमं प्रकरणम्॥

...त्त्वालोको नाम अष्टमं प्रकरणम्

आत्मतत्त्वे च बहुधा विवादाः सन्ति वादिनाम् ।
वयं प्राभाकरास्तत्र निर्णयाय यतामहे ॥

केचिद्बुद्धिमेवात्मानमिच्छन्ति । अन्ये बहिरिन्द्रियाण्येव । देहमेवापरे । तथैके बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकिणमनुमेयमाहुः । केचित् तु मानसप्रत्यक्षगम्यम् । स्वयंप्रकाशं केचित् । चित् सकलप्रतिपत्तिसिद्धं त्वन्ये मन्यन्ते । क्षणिकं च केचिदाचक्षते । कूटस्थनित्यमपरे । परमाणुपरिमाणः शरीरपरिमाणः सर्वगत इत्यादि वादिनो विवदन्ते । सर्वक्षेत्रेष्वभिन्न इत्येके । प्रति क्षेत्रं च नानाभूत इत्यपरे । तत्र तत्त्वनिर्णयार्थमिदमारभ्यते ।

बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विभुर्ध्रुवः ।
नानाभूतः प्रति क्षेत्रमर्थवित्तिषु भासते ॥

ननु न बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदमुपलभामहे । यतो घटमहमवबुध्य इति बुद्धेर्बोद्धारमभिन्नं प्रतिपद्यते । सत्यम् । द्विचन्द्रादिवद्बिम्बप्रतिबिम्बवच्चायं भ्रम इति प्रामाणिकाः । सहोपलम्भनियमेन बुद्धेर्बोद्धश्च भेदो निराक्रियते । भेदस्यानियमव्याप्तत्वात् । व्यापकविरुद्धनियमोपलम्भेन बाध्यमानत्वात् । तदाहुः ।

अविभागो हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । येऽपि बुद्धेरन्यं बोद्धारमिच्छन्ति तेऽपि सत्यामेव बुद्धौ बोद्धृतामाहुः । एवं च सैव परं बोद्ध्री भवतु कृतमन्येन बोद्ध्रा । बोद्धा चात्मा भवतीति बुद्धिरेवात्मा । सा च स्वयंप्रकाशा कार्यकारणभावेनानादिसन्तानवाहिनी स्वापमदमूर्छादिष्वभिभूततया पुनरनुसन्धानपथं न याति । वहति त्वसौ तास्वपि दशास्वन्यथा जागरादिषु बुद्ध्युदयासम्भवा ऽऽपत्तेः । स चायमनादिबुद्धिसन्तानोऽनादिवासनानिबन्धनसन्तानदर्शनाध्यासितभेदः समुदायवशवर्ती संसरति मार्गः साक्षात्कारोन्मूलितनिखिलसत्त्वदृष्टिवासनानुबद्धस्तूच्छिन्नः समुदायः प्रतिमुच्यते तदा अहन्तासन्तानो भेदः । तदाहुः ।

प्रदीपस्येव निर्माणं विमोक्षस्तस्य जायते ।

इति । देशिकानामनेकजन्माभ्यासस्वात्मीभूतब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तजगद्व्यापिमहाकरुणानां विशुद्धचित्तसन्तानोऽनन्त इति । तदिदमसारम् । प्रतीतिसिद्धस्य बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदस्य निराकरणासम्भवात् । सहोपलम्भनियमस्तु यथा विभेदेऽप्युपपद्यते तथात्रैव वक्ष्यामः । निराकृतश्चायं बाह्यार्थसिद्धावृजुविमलायां । बुद्धिरेव वरमस्त्वलं बोद्ध्रेति यदुक्तं तदपि काल्पनिके बोद्धरि युक्तं वक्तुं साक्षात्प्रतीतिसिद्धे तु नावकाशोऽस्यासत्प्रलापस्य । स्वापादिषु च बुद्धिरनुवर्तत इति यत् तदपि प्रमाणाभावादसारम् । जागरादिषु बुद्धेरत्रैव कारणं वक्ष्यामः ।

एवं तर्हि भवन्त्विन्द्रियाणि सचेतनानि बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदावभासो न घटिष्यते । भवेदेतदेवं यदि दर्शनस्पर्शनाभ्या-

मेकार्थानुसन्धानं न स्यात् । यदहमद्राक्षं तदहं स्पृशामीत्य-नुसन्धातैकः प्रतीयते । स्मरणं चेन्द्रियार्थानां तत्तदिन्द्रिया-पायेऽपि यदुपलभ्यते तदिन्द्रियचैतन्ये नोपपद्यते ।

अस्तु देह एवात्मा न तत्रेमौ दोषौ प्रसज्येते । मैवम् । ज्ञाता ह्यात्मा नच देहस्य ज्ञातृता सम्भवति । नेति ब्रूमः । भूतान्तरसहितस्य भूतान्तरस्य कार्यारम्भकतेति वदामः । न पुनर्मिथोऽपि भूतानि न संयुज्यन्त इत्याचक्ष्महे । अतः सं-युक्तभूतानां गुणान्तरोपलम्भो नानुपपन्नः । कथं पुनरारम्भ-कत्वसम्भवः । न तावत् पञ्चानां चतुर्णां वा सम्भूया ऽऽरम्भ-कत्वं सम्भवति । चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यारब्धस्य तत्समवायिनो ऽचाक्षुषत्वापत्तेः । यत् खलु चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यारब्धतत्सम-वेतं तन्न चाक्षुषं वायुवनस्पतिसंयोगवत् । चाक्षुषश्च देहः । अतो न पञ्चभिश्चतुर्भिः समारब्धः । आकाशानिलयोरचाक्षु-षत्वात् । कथं पुनरचाक्षुषं नभः । अचाक्षुषस्य सत्तापि किं-प्रमाणिकेत्येतदपि चिन्त्यम् । उच्यते न चाक्षुषं व्योम द्र-व्यत्वे सत्यरूपत्वात् । ननु नारूपं गगनं । तद्धि धवलमुत्पल-पलाशश्यामलं चोपलभ्यते । उच्यते । धवलिमा हि प्रायेण तैजस एव नीहारे तौहिनोऽपि वा तदपगमे तदनुपलम्भात् । यः पुनर्निशि नीलिमेवावलोक्यते नासौ नभसः । कस्य तर्हि न कस्य चित् । कथं पुनर्गुणो न कस्य चित् । सत्यं । गुण एवायमप्रसिद्धः । ननु प्रतीतिबलेन सिद्ध एव । सिध्येद्यदि प्रसिद्धिरेव सिध्येत् । सा तु कारणाभावान्न सिद्धा । ननु चक्षुरेव कारणं । न । आलोकोपकारानपेक्षस्य चक्षुषोऽप्रका-शकत्वात् । तेनाप्रतीतावेवायं प्रतीतिभ्रमो मन्दानाम् । अत एव दिवानुपलम्भः । अन्यथा सौरीभिर्भाभिरनुगृहीतं चक्षुः

स्फुटतरं व्योम्नि नीलिमानं प्रकाशयेत् । रूपं च स्पर्शसहचरितमिति स्पर्शवत्त्वं नभसः स्यात् । ततश्च सर्वमूर्तद्रव्यप्रतिघातप्रसङ्गः ।

केचित् तु तमसो नीलिमा गगनस्येवोपलभ्यत इत्याहुः । तदसदित्यके । तमसो निष्पत्त्यनवक्लृप्तेः । रूपवत्त्वेन हि तमो द्रव्यं स्यात् तच्चानेकद्रव्यारब्धं सच्चाक्षुषं भवेत् । नच तानि द्रव्याणि सन्ति सन्ति चेद्दिवाप्यारभेरन् । अन्धानामिव नीलिमाभिमानो नभस एवेत्युक्तम् ।

यच्चेदमुच्यते छायैव तमः सा चलत्वाचलत्वमहत्त्वामहत्त्वदूरत्वासन्नत्वादिगुणयोगिनी वस्तुभूतेति । तदिदमप्यसारम् । अनवक्लृप्तेरेव । यच्चलाचलत्वादिकमुपन्यस्तं तदपि स्थूलदर्शितया । तथाहि । आलोकेऽपवारिते छायाप्यपेयते । ततोऽपवारितालोकभूभागादिभावव्यतिरेकिणी न रूपान्तरवच्छाया दृश्यते । तेन मन्यामहे व्यपवारितालोकभूभागादिकमेव छायेति । एतेन महत्त्वामहत्त्वदूरत्वासन्नत्वादीनि समर्थितानि । यत्तु तेजःप्रतिरोधि द्रव्यं तद्यथा यथा सञ्चरति तथा तथालोकः प्रतिमुच्यते प्रतिरुध्यते चेति चलतीव छाया प्रतिभाति । अन्यथा शरीरेऽपि चलति किमिति छायापि चलेत् । हेत्वभावात् । एतेन चलति शरीरे चलत्वं व्याख्यातम् । संख्यापरिमाणप्रचययोनि हि महत्त्वं तदभावे कथमिव छायायामुपपत्स्यत इत्यलमनया स्थूलदर्शनकथया नवबद्धया । ननु भूभागादेरेव छायात्वे कथं द्रव्यान्तरेणापदेशः । अस्येयं छायेति । अपवारितालोकभूभागादिरेव छायेत्युक्तम् । तत्र येनापवारणं तदपेक्षत्वाद्युज्यते व्यपदेशः । एवं च स्मृतिकाराणामपि नाक्रामेत् कामतश्छायामित्येवमा-

दिव्यवहार उपपन्नः। योऽपि च शास्त्रकाराणां व्यवहारश्चित्रगृहादीनां तुल्यं छायालक्षणं कार्यमिति सोऽप्यालोकापवारणाभिप्रायेण वर्णनीयः। न त्वालोकापवारणे भूभागादेरेव दर्शनप्रसङ्गः। नैवम्। प्रचुरतरा ऽऽलोकावयवसंयोगस्तत्र वार्यतेऽल्पशस्तु तेजोऽवयवाः समन्ततः सञ्चरन्तः संयुज्यन्त एव। यत्र तु सर्वथा तेषामसंयोगः स महानन्धकार इति निरवद्यम्। यश्च विस्फारिताक्षे रूपादिषु विवरमध्यक्षमीक्षत इत्युच्यते तत्रापि तेजोऽवयवास्ते रूपनैमिलब्धावच्छेदास्तथा प्रतीयन्त इत्युक्तम्। नचैवं सत्याकाशस्यासिद्धिरेव। शब्दलक्षणगुणानुमानसिद्धत्वात्। ननु गुणतैव शब्दस्यासिद्धा द्रव्यत्वेन वादिभिरभ्युपेतत्वात्। यदाहुः।

वर्णात्मकाश्च ये नित्याः शब्दाः सर्वगतास्तथा।
पृथग्द्रव्यतया ते न तु गुणाः कस्य चिन्मताः॥

इति। तदिदमसारम्। एकेन्द्रियप्रत्यक्षतया रूपादिवद्गुणत्वसिद्धेः। नच वायुनाऽनैकान्तिकता। तस्य वायोरतीन्द्रियतया ऽऽभ्युपेतत्वात्। येऽपि चैन्द्रियकं वा वायुमिच्छन्ति तेषामपि स्पर्शविरहे सतीति विशेषणोपादानाददोषः। एवं सिद्धगुणभावः शब्दो गुणिनमनुमापयति तत्र भूजलादिभावावगमकारणाभावाद् द्रव्यान्तरमेव तदवतिष्ठते। अप्रतीतसामानाधिकरण्यगुणभेदेन भेदानवगमात्। ननु मुखादिगतः शब्द उपलभ्यते। नेत्युच्यते। प्राप्यकारि श्रोत्रम्। बहिरिन्द्रियत्वात्। कार्येन्द्रियवत्। तत्र न तावच्छ्रोत्रं मुखादिदेशं गच्छति प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली स्वदेशस्था दृश्यते। नापि मुखं श्रोत्रदेशमुपसर्पति तस्यापि स्वदेश एवोपलम्भात्। अतः

श्रोत्रगत एव शब्दो गृह्यते । भ्रान्तिस्त्वेषा मुखे शब्द इति । नच गुणभूतस्य शब्दस्य संयोगलक्षणप्राप्तिरुपपद्यत इति समवाय एव तस्य प्राप्तिः । एवं शब्दगुणत्वाच्छ्रोत्रस्य । यत्तु शब्दगुणकं द्रव्यमाकाशपदावेदनीयं तदेव श्रोत्रमिति सिद्धम् । ननु पार्थिवी कर्णशष्कुली श्रोत्रमस्तु । संयुक्तसमवायेन चाकाशगतं शब्दमुपलभताम् । नैतदेवम् । न हि साक्षात् प्रतीतिसम्भवे प्रणालीसंश्रयणमुपपन्नम् । नापि द्रव्यात्मकशरीरं गुणान्तरप्रादुर्भावापत्तेः । भूजलतेजांसि हि यथाक्रममनुष्णाशीतशीतोष्णस्पर्शानि । तैरारब्धं द्रव्यमेतत्त्रयविलक्षणस्पर्शमापद्येत चित्रपटवत् । यथा सितासितादितन्तुसमारब्धः पटस्तन्तुरूपविलक्षणरूपस्तथा शरीरमप्यारम्भकद्रव्यस्पर्शविलक्षणस्पर्शं भवेत् । अनुष्णाशीतस्पर्शं चैतदुपलभ्यते । एतेनाध्यात्मिकतापि निषिद्धा । किञ्च । गन्धस्य पार्थिवद्रव्यसमवेतस्यैकाकिनो गन्धान्तरा ऽऽरम्भकत्वानुपपत्तेरगन्धं शरीरं स्यात् । भूतेजसोरप्तेजसोरारम्भकत्वेऽरसत्वमगन्धत्वमेवं वेदितव्यम् । अतो रूपस्पर्शगन्धयोगि शरीरं पार्थिवमेव । ज्ञानं च विशेषगुणः कार्यद्रव्ये च विशेषगुणः कारणगुणपूर्वक एव रूपादिवत् । नच कारणभूतेषु पार्थिवेषु ज्ञानमस्ति । तदारब्धे द्रव्यान्तरे घटादावदर्शनात् । स्यादेतत् । मदशक्तिवच्चैतन्यमपीति । यथा मदशक्तिः पार्थिवेष्वणुष्वसत्यपि तदारब्धे द्रव्ये सुराख्ये निष्पद्यते तथा चैतन्यमपि निष्पत्स्यत इति । तन्न । शक्तेरविशेषगुणत्वात् । शक्त्याख्यो हि गुणः सर्वत्र द्रव्येषु तत्तत्कार्यविषयः कार्यसमधिगम्योऽभ्युपगम्यते । चैतन्यं तु न देहादन्यस्य विद्यत इति विशेषगुणोऽसौ । अपिच द्रव्यान्तरसंयोगादकार्यभूतेषु पार्थिवाणुष्वकारणपू-

र्वोऽपि मदशक्त्याख्यो गुणो नानुपपन्नः । तदारब्धे सुराख्ये कार्यद्रव्ये कारणगुणपूर्व एव । चैतन्यं तु न प्रत्येकं परमाणुष्वभ्युपगम्यते । तस्माच्छरीरादन्यस्य गुणो ज्ञानमिति देहव्यतिरिक्तपुरुषानुमानम् । स्यान्मतम् । गुणत्वमेव ज्ञानस्याप्रसिद्धमिति । तन्न । द्रव्याश्रयसंयोगविभागौ प्रति निरपेक्षकारणत्वाभावेन च गुणत्वसिद्धेः । न च वाच्यं द्रव्याश्रयत्वमेवासिद्धमिति । कार्यत्वात् । न हि कार्यं किञ्चिद्द्रव्यानाश्रितमात्मानं लभते । एवं सुखादिभ्योऽपि देहातिरिक्तपुरुषानुमानं वेदितव्यम् ।

नैतदेवम् । घटमहं जानामीत्यहंकारास्पदस्य दृष्टत्वादहं गच्छाम्यहं स्थूल इत्यादौ चाहंकारस्य शरीर एव प्रवृत्त्यविवादाच्छरीरमेव प्रत्यक्षं ज्ञातृ प्रतीयते । प्रत्यक्षविरोधे चानुमानमात्मानं न लभत इति वैशेषिको गुणो ज्ञानं न कारणगुणपूर्वकमिति पार्थिवपरमाणुष्वविद्यमानमपि शरीरे सम्भविष्यतीति न शरीरादन्यास्यानुमानं । ननु शरीरचैतन्ये मृतशरीरेऽपि तत् स्यात् । न । तस्य वायुगुणत्वात् । मरणेन शरीरं विगुणमित्यविवादम् । ननु ममेदं शरीरमिति देहातिरिक्तमहंकारो निविशते । न । अभेदेऽपि भेदावगमोऽयं शिलापुत्रशरीरवत् । अन्यथा ममात्मेत्यपि व्यपदेशादात्मान्तरमपरमाश्रीयेत । येऽपि च सुखादयस्ते चाहं सुखीत्यहङ्कारविषयसंनिद्विषयतयाऽऽवगम्यमानाः शरीरसमवायिन एव । अतो न तदतिरेकिणमात्मानमनुमापयितुमीशते । शरीरविकारहेतुत्वाच्च तेषां सुतरां शरीरगुणत्वम् । न ह्यन्यगुणो गुणिनं विकर्तुमुत्सहते । विक्रियते हि शरीरं नयनविकारमुखप्रसादरोमहर्षादिभिः । सुखादिषूत्पन्नेषु शरीरे विकारं प्रति समवायिकारणभूते त-

त्मप्रत्यासत्त्यैवासमवायिकारणेनापि भवितुं युक्तम् । नच शक्यते वक्तुं सुखादिमदात्मसंयोग एव शरीरसमवेतविकारेष्वसमवायिकारणमस्त्विति । प्रमाणाभावात् । सिद्धे ह्यात्मनि स्यादेषा कल्पना । साध्ये त्वव्यवहितानामेव कारणतोचितेति न देहातिरिक्तानुमाने सुखादीनां हेतुत्वम् ।

अत्रोच्यते । स्यादेतदेवं यदि देहातिरिक्तो नोपलभ्यते ज्ञाता । घटमहमुपलभ इति घटस्यानुभविता शरीरातिरिक्तः प्रतिभासते । शरीरं हि करचरणाद्यनेकावयवयोगि । नच घटाद्यनुभवसमये तस्यावभासोऽन्वयी । अवश्यं ज्ञातुरवभासो मेयानुभवेष्वनुवर्तन इत्यास्थेयम् । अन्यथा स्वपरसंवेद्ययोरनतिशयः । अहं गच्छामीति प्रतिपत्तिसमयेऽपि प्रत्येता शरीरातिरिक्तः प्रपत्तृमातृस्वभावो गन्ता देहं प्रतिपद्यमानः प्रतीयत एव । लाक्षणिकोऽहंशब्दानुविद्धस्तु शरीरे प्रत्ययः । ममात्मेत्यत्रापि लाक्षणिकः शरीर एव ममकारः । यस्तु चेतनस्तत्रास्मच्छब्दो मुख्यः । नच शरीरं चेतनम् । चेतनासमवायाभावात् । शरीरातिरिक्तवस्त्वन्तरसमवायिनी हि चेतना चकास्ति । नन्वात्मधर्मभूता चेच्चितिस्तर्हि विषयासंस्पर्शिनी कथं प्रति विषयं विभज्यते । उच्यते । प्रतिभाससिद्धा तावच्चेतनसमवायिनी चितिरनागतातीतसमवेदने व्यक्तमविषयाश्रितत्वं प्रतिकर्मप्रविभागस्तुल्यव्यवहारानुगुणत्वाच्चितेः । यद्व्यवहारानुगुणा या चितिस्तदीयासौ व्यपदिश्यत इति न किञ्चिद्धीनम् । नन्वेवं प्रथमदर्शनेऽपि देहव्यतिरेके सिद्धेऽन्येद्युर्दृष्टे परेद्युरहमिदमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञोपन्यासोऽनर्थक एव । उच्यते । व्यतिरेकसिद्धावपि स्थिरतया क्रियावत्त्वसिद्धये प्रत्यभिज्ञोपन्यस्ता । अस्थिरत्वे हि तत एव कादाचित्कका-

र्थसिद्धेस्तत्सिद्धये न क्रियानुमानं क्रमते। अक्रियस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चानुपपन्नम्। कर्ता भोक्ता च यज्ञायुधवाक्येनेवाक्षिप्तः समर्थयितव्य इत्युपयुक्तः प्रत्यभिज्ञोपन्यासः। यदा चायमात्मा प्रत्यभिज्ञायते तदाऽऽसौ चिदात्मा तस्य धर्मः। नासौ तन्मात्रप्रभवः कदाचिदुदियात्। सदा संनिहितकारणं हि कार्यमकादाचित्कं भवेत्। कारणासंनिधाननिबन्धो हि कार्योदयप्रतिक्षेपः। तस्मादयमात्मा समवायिकारणभूतः किञ्चिदसमवायिकारणभूतमपेक्षते। तत्र केचिन्मननलक्षणं व्यापारान्तरं तत्समवेतमेवासमवायिकारणमाहुः। तदनुपपन्नमिति मन्यामहे। यतस्तस्यापि किञ्चिदसमवायिकारणमनुसरणीयम्। तच्च वरं चितेरेवास्तु। तच्चात्ममनःसंनिकर्षाख्यम्। तस्य चासमवायिकारणं मानस एव परिस्पन्दः। तस्याप्यात्ममनःसंनिकर्षान्तरमात्मसमवेतं प्रयत्नमदृष्टं चापेक्षमाणमसमवायिकारणम्। प्रयत्नादृष्टयोश्चात्ममनःसंनिकर्षान्तरमेवेत्यनादिरेषा कार्यकारणपरम्परा बीजाङ्कुरवदिति वेदितव्यम्। मनसोऽभ्युपगमे च सकलात्मगुणोदय एव प्रमाणम्। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादृष्टसंस्काराणां नवानामपि वैशेषिकगुणानां मनःसंयोगेनैवोत्पत्तेः। तत्र बुद्धिः स्वसंवेदनसिद्धा प्रमितिस्मृतिरूपा। सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नास्तु मानसप्रत्यक्षवेद्यानि। नच दुःखाभावमात्रं सुखम्। दुःखाभावस्य दुःखानुपलम्भरूपत्वात्। तद्वियुक्तात्मन उपलब्धेरेव दुःखानुपलम्भरूपत्वात्। आत्मोपलम्भातिरिक्तसुखोपलम्भानुभवाच्च। संस्कारस्य तु स्मृतिलक्षणमेव कार्यमवगमकमनुभूतविषय एव स्मृतिर्भवतीत्यनुभवाधेयं कञ्चिदात्मनोऽतिशयमुपकल्पयति। अदृष्टं तु धर्माधर्मलक्षणमागमगम्यमेव। नच केवलादात्मम-

नःसंनिकर्षादेव रूपाद्यवगमः । अन्धादीनामभावादिति च-क्षुरादिबहिरिन्द्रियाण्यङ्गीक्रियन्ते । पञ्चधा च ब्राह्मरूपाद्यु-पलम्भलक्षणकार्यव्यवस्थानात् पञ्च चक्षुरादीनि कल्प्यन्ते । एवंप्रभृतीनि षडिन्द्रियाणि यस्मिन्नायतन्ते तदिन्द्रियायतनं शरीरं जरायुजाण्डजसंस्वेदजभेदभिन्नं त्रिविधम् । उद्भिज्जं शरीरं न भवत्येव । इन्द्रियायतनत्वे प्रमाणाभावात् । यदि श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवित इति निषिद्धफलत्वस्म-रणादुद्भिज्जं शरीरमवतिष्ठते तदप्यनुपपन्नम् । अस्मिन्नंशे प्र-माणाभावात् । स्मृतेर्विमूलतया मुख्यार्थत्वानुपपत्तेः । नच वेद एव मूलमवकल्पतेऽकार्यार्थत्वात् । नचात्र, विधिनिषिध्य-मानानुष्ठानात् प्रत्यवाय इत्यवगमकः । यद्यपि शंय्वधिकरण-सिद्धान्ता ऽऽलोचनया निषिद्धादपि कुतश्चित् प्रत्यवायोदयस्त-थापि वृक्षादिरूपशरीरफलतावसातुं न शक्यते । फलतया-ऽऽन्वयायोग्यत्वात् । यस्य ह्यन्वययोग्यत्वमवधारितं तस्य वा-क्यार्थानुप्रवेशित्वं यस्य त्वन्वययोग्यत्वाभावस्तस्य वाक्या-र्थानुप्रवेशित्वमपि नास्ति । वह्निना सिञ्चेदितिवत् । यो वेदे तथाभूतार्थप्रयोगः स गौणेनार्थेन लाक्षणिकेन वा वर्णनीय इत्यत्रापि गौण्या लाक्षणिकया वा वर्णनीयमिति त्रिविधमेव शरीरम् । यत् पुनरपार्थिवमयोनिजं शरीरं केवलधर्माधिप-त्यनिबन्धनं कैश्चिदभ्युपगम्यते तत् सर्वशरीराणां पार्थिव-त्वाव्यभिचारान्नानुमातुं शक्यते । सर्वशरीरेषु मनस्त्वक्चावि-शिष्टमिन्द्रियद्वयम् । मनश्चान्तःशरीरं परमाणुपरिमाणम् । तत् खलु द्रव्यभूतं संयोगगुणभागितयेष्यते । द्रव्यं च द्विविधम् । अनेकद्रव्यमद्रव्यद्रव्यं चेति । तत्र मनसोऽनेकद्रव्यत्वे कल्प-नागौरवम् । आरभ्या ऽऽरम्भकद्रव्याभ्युपगमप्रसक्तेः । अद्रव्य-

द्रव्यत्वाभ्युपगम आत्मना सह संयोगापह्नवः । न हि परममहतोरनवयवयोश्च संयोगोपपत्तिः । त्रिविध एव संयोगः । अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्चेति । तस्मात् परमाणुपरिमाणं मनः । तच्च सदकारणत्वान्नित्यमाशुतरसञ्चारि च तत् । आशुतरेन्द्रियाधिष्ठानदर्शनात् । न हि तदधिष्ठितमिन्द्रियं स्वविषयमवसाययितुमलम् । अन्यत्रासक्तचित्तस्य विषयान्तराप्रतीतेः । तस्य च मनसोऽनादिधर्माधर्मापेक्षः क्षेत्रज्ञेन सह संयोगः । देहान्तरसंयोगश्च तस्यादृष्टापेक्षादात्ममनःसंनिकर्षादुत्पन्नस्य कर्मणः प्रसादेन । सोऽयमात्मा भोक्ता भोगायतनं शरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोग्याः सुखादय आन्तरा बाह्याश्च पृथिव्यादयश्च भुक्तिश्च वेदनेति पञ्चसु विधासु तत्त्वं परिसमाप्यते । केन पुनरस्य प्रमाणेनात्मनः प्रमितिः । अप्रमीयमाणस्य सत्तोपगमो निर्निबन्धनः । तत्र केचिदाहुः । मानसं प्रत्यक्षं सुखादिष्विवात्मनि प्रमाणमिति । तदयुक्तमिति प्राभाकरवराः । न ह्येकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्वापेक्षमुपपद्यते । स्वात्मनि क्रियावृत्तिविरोधात् । नचाहंसंविद्वशेनाविरोधः । स्वयंप्रकाशत्वेन, विषयप्रतीतिगोचरत्वेनापि तदुपपत्तेः । विषयैः सहोपलम्भनियमश्चैवं सत्युपपन्नः । अन्ये मन्यन्ते । प्रकाशाय हि प्रमाणमप्रकाशस्वभावेषु विषयेष्वपेक्ष्यते । प्रकाशस्वरसे त्वात्मनि प्रकाशापेक्षा मुधैव संवित्तिवत् । प्रमाणफलभूता संवित्तिरवश्यं स्वयंप्रकाशाभ्युपगमनीया । अन्यथोत्पन्नायामपि तस्यां विषयाणां विदितत्वावेदने विदितत्वव्यवहारो न स्यात् । नच वाच्यं व्यवहारयोग्यतैव विषयेषु पुरुषस्य संवित् सा व्यवहार उत्पन्ने फलेनानुमीयत इति । यतो व्यवहारप्रवृत्तेरपि पुरस्ताद्विदि-

तत्त्वं विषयाणामनुसन्धीयत इति सर्वजनसमवेक्षमेतत् । नापि मानसप्रत्यक्षसमधिगमनीया संवित् । स्वयंप्रकाशेनाप्युपपत्तौ सत्यां तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । विषयेषु स्थायिषु स्वयंप्रकाशेष्वभ्युपगम्यमानेषु स्वापादिदशाः पुरुषाणामनुपपन्नाः स्युः । संविदि तु स्वयंप्रकाशायां नैष दोष आपद्यते । स्वापादिषु तस्या एवासत्त्वात् । विषयास्तु प्रत्यभिज्ञाबललभ्यस्थेमानः पुरुषाणां स्वापादिदशास्वपि न सन्तीति न शक्यमभिधातुम् । ततस्ते परायत्तप्रकाशाः । संवित्तिस्तु स्वप्रकाशेति सिद्धो दृष्टान्तः । प्रकाशायत्तोऽस्य सत्तोपगमो न प्रमाणायत्तः । एवं च तुरीयेऽपि प्रकाशो नोपरमते । अत एव च मोक्षस्य पुरुषार्थता । अन्यथा विच्छिन्नसकलोपलम्भनात् स्वापादविशिष्टः पुरुषैर्नेष्येत । एतदपि प्रामाणिका न साध्वित्याहुः । स्वरसप्रकाशत्वे पुरुषस्य जाग्रत्स्वप्नतुरीयेष्विव सुषुप्तेऽपि प्रकाशापत्तेः सुष्वापस्ताभ्यो न भिद्येत । न हि स्वारसिकस्योच्छेद आवरणं सम्भवति । यत् त्विदं केन चित् प्रलप्यते पार्थिवानामणूनां श्यामत्वं पाकपदावेदनीयेनाग्निसंयोगेन निवर्तत इति । तदसत् । अकृतकं सर्वमविनाशि दिगादिवत् । अकृतकश्च श्यामिमा पार्थिवानामित्यनुमानग्रस्तत्वान्नादरणीयम् । स्वारसिकता च पार्थिवानामणूनां श्यामतया न सिद्धा । लौहित्यस्येव तस्यापि पाकजत्वोपगमात् । सदकारणत्वमेव नित्यत्वम् । अकारणमपि चेदनित्यं न नित्यलक्षणं कचिदवशिष्यते । तत्त्वविदस्त्वाचक्षते । नात्मा विषयाननुविद्धोऽवभासते नच विषया बोद्धर्यनवभासमाने भासन्त इति तावत् सिद्धं । तत्र यदेतद्विषयेषु प्रमाणं तज्जनितैव या संवित् सा पुरुषं विषयांश्च विषयीकुर्वन्ती समुदीयते ।

तत्संवित्तिफलभागित्वेऽपि पुरुषस्य न कर्मता किन्तु कर्तृतैव गन्तृवत् । यथा गमनफलसंयोगिनो गन्तुर्न कर्मता किन्तु कर्तृतैव तथा बोद्धुरपि वेदितव्यम् । परसमवायिक्रियाफलयोगि कर्मेति कर्मज्ञाः । अत एव कर्मत्वकर्तृत्वे नात्मनः संभवतः । अत एव च सहोपलम्भनियमोऽपि विषयविषयवित्तीनामुपपन्नः । एवं च विषयवित्तिगोचरत्वादात्मनो विषयवेदनोपायोपरमे स्वापादिष्वप्रकाशो युक्त एव पुरुषस्य । तुरीयेऽपि सम्भूतसकलोपलम्भोपाय आत्मा सन्मात्रतयैवावतिष्ठते । नच मोक्षस्यापुरुषार्थता । सांसारिकविविधदुःखोपरमरूपत्वान्मोक्षस्य । दुःखोपरमो हि पुरुषैरर्थ्यते । न चेदं युक्तम् । यथा निखिलदुःखोपरमरूपत्वात् पुरुषार्थत्वं तथा सकलसुखोच्छेदहेतुरूपत्वादपुरुषार्थतापीति । यतः सांसारिकं सुखं विवेकिनः साधनपारतन्त्र्यलक्षणया क्षयितालक्षणया च दुःखतया कवलितं दुःखमेवेति मन्यमाना नान्यं तमाद्रियन्ते विवेकिनः । एवं मोक्षायोत्तिष्ठते । एवं च परमा ऽऽनन्दता ऽऽभ्युपगमोऽपि मन्दफल एव । नच प्रमाणमपि तत्रैवावकल्पते । श्रुतीनां सिद्धवस्तुबोधकत्वाभावात् । प्रत्यक्षविरोधश्च । नच संसरन्तस्तथाविधमानन्दमनुभवन्ति । नचाभिभूततया ऽऽननुभवः । स्वारसिकस्य स्वप्रकाशस्या ऽऽनन्दस्याभिभवायोगात् । नच प्रेमा ऽऽस्पदतया आत्मन आनन्दतासिद्धिः । आत्मनि प्रेमासिद्धेः । शरीरोपघाते हि दुःखोदयात् तदुपघातपरिहारं सर्वे प्रार्थयन्त इत्यात्मनि प्रेमाभिमानः । किञ्च संसारिणां स्वारसिकः परमपरमा ऽऽनन्दो नानुभूतपूर्व इति कथं निर्बन्धनमात्मनि प्रेम । अतो विषयविशेषसंभोग एवा ऽऽनन्द इति सुन्दरम् । मोक्षस्तु सांसारिकदुःखोपशमात् पुरुषार्थ इति पुष्कलम् ।

कः पुनरेष मोक्षः । अविद्या ऽऽस्तमय इति केचित् । एक-मेवाद्वितीयमसंसृष्टं सकलोपाधिपरिशुद्धं ब्रह्म तदनाद्यविद्या-वशेन शरीरादिसद्वितीयमिवोपाधिकलुषितावभासमानं लब्ध-जीवव्यपदेशं सद्बद्धमिव कल्प्यते । अतोऽनाद्यविद्यैव संसारो निखिलविकल्पातीतपरिशुद्धविद्योदयात् तदस्तमय एव मो-क्षः । तदिदं श्रद्धाविजृम्भितमिति प्रमाणपरतन्त्राः । न ख-ल्वद्वैतं कस्य चित् प्रमाणस्य गोचरः । स्यान्मतम् । प्रत्यक्ष-मेव विधिमात्रोपक्षीणव्यापारमपरिस्पृष्टान्योन्यभेदं तदेकमेव तत्त्वं साक्षात्करोतीति । तदसत् । सत्यं विधायकमेव प्रत्य-क्षम् । तत्तु विदधदपि स्वरूपं रूपतया रसं च रसतया वि-दधाति न पुनः सर्वमेकरूपमेव । यथा रूपे तद्धारावाहिनी बुद्धिस्तथाभूतैव यदि रसेऽपि स्यात् तदा भवेदेव प्रत्यक्षेण साक्षात्कृतमद्वैतम् । न त्वेवमेतदिति सर्वप्रतिपत्तृस्वसंविदि-तम् । यच्च प्रमेयविकल्पेन सामान्यमेव वस्त्विति स्थापयित्वा सत्तया महासामान्यरूपत्वात् तावन्मात्रमेव तत्त्वमिति सा-धितं तदपि गगनग्रासकल्पम् । सत्यं न विशेषमात्रमेव वस्तु सत्यं च सामान्यविशेषात्मकं वस्तु नास्ति किन्तु सामान्य-विशेषावन्योन्यसम्बद्धौ द्वे वस्तुनी । यथा च तत्राभावेष्विह प्रत्ययो नास्तीति तथा जातिप्रकरणे निर्णीतम् । अथागमा-देवाद्वैतं सिध्यति । तन्न । आगमस्य कार्यैकविषयतया सिद्धे तत्त्वे प्रामाण्यानुपपत्तेः । अपिच वाक्यार्थे आगमः प्रमाण-मिष्यते । तच्चानेकपदार्थात्मनि वाक्यार्थे धियमुपजनयत् क-थमद्वैतमवभासयेत् । अथेदमुच्यते स एष नेति नेतीति सक-लोपाधिनिषेधेन नानाभूतवस्त्वन्तरापाकरणादद्वैतमागमेन सा-ध्यत इति । तदप्यसारम् । यः खल्वेष इति सद्रूपतया प्रत्य-

वस्तुष्टः पदार्थः सोऽसत्त्वापादकेन नञर्थेन सह सम्बद्धुमयोग्यः । अस्ति नास्तीतिवत् । अन्वयायोग्ययोश्च पदार्थयोरन्वयाभावान्न वाक्यार्थीभवनम् । तर्हि निराकृतान्येव सर्वाणि निषेधवाक्यानि । मन्द मैवं परिभाषय । नहि निषेधवाक्येषु कस्य चिदात्यन्तिको निषेधः किन्तु क्वचिन्निषिध्यते । अद्वैताभिमानी तु भवानात्यन्तिकमेव निषेधमभिलष्यति । सोऽयमात्मीय एव बाणो भवन्तं प्रहरति ।

लभ्यरूपे क्वचित् किञ्चित् तादृगेव निषिध्यते ।
विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य सम्भवः ॥ इति ।

प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थत्वादद्वैतावबोधक आम्नायो न यथावस्थितो वर्णयितुं न्याय्यः । यत्त्विदं प्रपञ्चेन साधितं प्रत्यक्षादिविरोधेऽप्याम्नायस्य बलीयस्त्वं तद्वशेन प्रत्यक्षादीनामेव भ्रान्तता कल्पनीयेति । तदपि मनोरथमात्रम् । प्रत्यक्षादिविरोधे पदार्थानामन्वययोग्यताविरहादाम्नायस्यैव तद्विरोधेऽनुदयात् । अतः प्रत्यक्षादिविरोधादाम्नाये गौणी लाक्षणिकी वा वृत्तिरास्थेया । तत्रा ऽऽनन्दश्रुतयः स्वाभाविकदुःखाभावपरतया वर्णनीयाः । लौकिका ऽऽनन्दस्य चाल्पतया दुःखानुषक्ततया च व्याख्येयाः । एकत्वश्रुतयश्चैकस्मिन्नायतनएकस्यैव स्वामित्वमित्येवं पराः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति देहात्माभिमानेन जन्मनि जन्मनि भिन्न इव भातीत्यर्थः । अनेकदेहपरिग्रहेऽप्येक एवात्मेति नानात्वनिषेधस्यार्थः । एष नेति च शरीरादीनामात्मत्वनिषेधस्तद्व्यतिरिक्तप्रतिपत्तिपरः । विज्ञानश्रुतयश्च चिच्छक्तियोगित्वाश्रयाद्व्योमादिभ्यो विशेषापादनफलाः । सर्वात्मश्रुतयश्च सर्वस्या

ऽऽत्मार्थत्वात् तादर्थ्यनिमित्तोपचारात्। आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमिदं विज्ञातमिति यदुच्यते तदात्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थमोक्षफलत्वादस्मिन् विज्ञाते सर्वमेव ज्ञानं निष्फलमिति दर्शयितुमित्येषा दिक् । अथोच्येत । वित्तेर्भिन्नस्याप्रकाशा ऽऽत्मनः प्रकाश एवानुपपन्न इति यद्यत् प्रकाशते तत् तत् प्रकाशादभिन्नम् । प्रकाशात्मकं हि ब्रह्म । अतो ब्रह्मात्मकं जगदिति सिद्धमद्वैतमिति । तदिदं स्ववपक्षविरुद्धम् । कथमेवं बुद्धिमन्तोऽभिदधति । एवं हि नानाभूतानामाकाराणां प्रकाशाभेदे प्रकाशस्यापि नानाभावापत्तेरद्वैतं दूरापास्तम् । अथोच्येत । विविधोऽयमाकारप्रपञ्चोऽविद्याध्यासवशादवभासत इत्येतदपि स्ववचनविरुद्धम् । सदात्मा प्रकाशस्तेन सह सदात्मान आकारास्तावदभिन्ना इति न घटते । तथाच सत्प्रकाशात्मानस्ते कथमिव प्रकाशेरन् । अपिच । अप्रकाशात्मन एव प्रकाशः सम्भवतीति बाह्यार्थसिद्धावुक्तम् । अत एषोऽपि माहायानिकपक्षानुप्रवेशिनां ब्रह्मवादिनां मोह एव । अपिच । असन्तमसन्तं प्रपञ्चं कथमिवाविद्या प्रकाशयितुमलम् । न खल्वसत्ख्यातिरसिद्धा किं त्वग्रहणरूपैवेति नयवीथ्यां साधितम् । अतो नाविद्यात्मयो मोक्षः । आत्यन्तिकस्तु देहोच्छेदो निःशेषधर्माधर्मपरिक्षयनिबन्धनो मोक्ष इति सिद्धम् । धर्माधर्मवशीकृतो जीवस्तासु तासु योनिषु संसरति । तयोरेकान्तोच्छेदेऽप्यपगतदेहेन्द्रियसम्बन्धः समुत्खातनिखिलसांसारिकदुःखबन्धनो मुक्त इत्युच्यते । कथं पुनरशेषधर्माधर्मपरिक्षयः । न तावदुपभोगेनैव । अनादिशरीरसन्ततिसञ्चितानां भोगसमये सञ्चीयमानानां कर्माशयानामनन्तानां क्षेप्तुमशक्तेः । उच्यते । यः खलु सांसारिकेभ्यो दुःखेभ्य उ-

द्विग्नस्तदनुषङ्गशबलेभ्यश्च सुखेभ्योऽपि गतस्पृहो मोक्षायोत्तिष्ठते स तावद्बन्धहेतुभूतेभ्यो निषिद्धेभ्यः प्रत्यवायहेतुभूतेभ्योऽभ्युदयसाधनेभ्यश्च निवर्तमानः सन्नुत्पन्नपूर्वौ धर्माधर्मौ भोगेन कृतावपि क्षयं नयन् शमदमब्रह्मचर्यादिकाङ्गोपबृंहितेनात्मज्ञानेन नच पुनरावर्ततइत्यपुनरावृत्तये चोदितेन निःशेषकर्माशयं नाशयन् मुच्यते। नचापुनरावृत्तेरर्थवादतया वर्णनमात्मज्ञानस्यापरार्थत्वात्। परार्थत्वे हि पर्णमयीन्यायेन फलश्रुतिरर्थवादतया वर्ण्यते। अपारार्थ्ये तु सैवाधिकारिविशेषणं रात्रिसत्रवत्। नच कर्मविधिशेषभूतमात्मज्ञानं तस्यापरार्थत्वात्। परार्थत्वे प्रमाणाभावात्। उपकारलक्षणशेषत्वनिराकरणादित्यलमतिविस्तरेण।

ननु मुक्तस्यात्मनः सकलोपलभ्यातीतस्य सन्मात्रावस्थितौ किं प्रमाणम्। उच्यते। सदकारणं च यत् तदविनाशि गगनवत्। सदकारणं चायमात्मेत्यविनाशित्वाभावः सिद्धः। परममहत्त्वं चात्मनः परिमाणं गगनवत्। यत्र यत्रात्मनो गुणा उपलभ्यते तत्र तत्र तावदात्मा वर्तत इति प्रमाणसिद्धं। गुणिनमन्तरेण गुणस्यावृत्तेः। तत्र ह्येष संशयः किमयं गत्या संनिधीयते उत गतिनिरपेक्ष एवेति। तत्र गतिसव्यपेक्षत्वाश्रयणे गतेरेव तावत् कल्पना। तस्याश्चासमवायिकारणं कल्पनीयम्। नच तत्र किंचन प्रमाणमस्ति। अगच्छतोऽपि संनिधानोपपत्तेः। गगनवत्। अथोच्येत यत्रापि देहो न वर्तते तत्रापि चेदात्मा संनिधीयते तदा शरीर इव तत्रापि तद्गुणानामुपलब्धिः स्यादिति। तन्न। यतः सर्वात्मगुणानामात्ममनः संनिकर्षोऽसमवायिकारणम्। स च संयोग आत्ममनोविरहेणान्यत्र न वर्तते। मनश्च शरीरान्तरवतिष्ठतइत्युक्तम्। यत्रैव

चासमवायिकारणं तत्रैव कार्यमिति न बहिर्देहमात्मनो गुणोपलम्भः। नन्वेवं शरीरस्यापि गतिकल्पनमप्रमाणकमेव। न। तस्यैकत्र सतोऽन्यत्र दर्शनप्रसङ्गात्। आत्मनस्तु सतोऽपि सकलकरणपथातीतस्य दर्शनप्रसक्तिरापादयितुमशक्येत्यगत्या सर्वसंयोगिभिरात्मा संयुज्यते। तत्तु परममहत्त्वमन्तरेण न सम्भवतीति नाणुपरिमाणः शरीरपरिमाणो वात्मा। शरीरपरिमाणत्वं च विना सावयवत्वमनुपपन्नम्। तादृशमपि महत्त्वमवयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाणामन्यतरस्मिन्नायत्तम्। नचावयवकल्पना प्रमाणवती। ननु सर्वगतत्वे पुरुषस्य शरीरान्तरेऽपि भोगप्रसङ्गः। मैवम्। यस्य तच्छरीरं यस्य तद्भोगायतनं यानि च यस्येन्द्रियाणि तानि तस्य भोगसाधनानीति नायतनान्तरे भोगप्रसङ्गः। ननु शरीरेन्द्रियसम्बन्धव्यवस्थापि किंनिबन्धना। उच्यते। धर्माधर्मसमवायनिबन्धनेति भवानवबुध्यताम्। यदीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां यानि शरीरेन्द्रियाण्युपात्तानि तानि तस्यैव। धर्माधर्मव्यवस्थैव किमायत्तेति चेत्। तदुपायभूतकर्मसम्बन्धाद्व्यवस्था तत्समवायिकारणभूतशरीरेन्द्रियसम्बन्धनिबन्धनेत्यनादितया शरीरेन्द्रियधर्माधर्मसन्ततेः सर्वमुपपन्नम्। आह विभुत्वं चेदात्मनस्तदा सर्वशरीरेष्वेक एवास्तु गगनवत्। यथा गगनमेकमेव घटमणिकादितत्तदनेकसम्बन्धि तद्वदात्मापि किं नाभ्युपेयते किं प्रत्यायतनं भेदाभ्युपगमेन। उच्यते। यस्तावत् प्रतिपत्ता परायतनस्वामिनं स्वप्रयत्नपूर्वकात्मीयशरीरसमवेतसमानचेष्टादर्शनादनुमानतः प्रत्येति प्रयत्नवत्तया नासौ तद्ग्राहकैकरसस्वात्मभूततया। किन्तु ग्राह्यकोटिनिविष्टमनात्मभूतमेव। तेन प्रतीतिविरुद्धत्वाद्भेदस्य किं भेदाभ्युपगमेनेति वचनमकिञ्चि-

त्करम् । न हि परायतनं स्वमिसेवमनुमानमुदेतुमलम् । यथा मम शरीरे मदीयप्रयत्नपूर्वा चेष्टा तथा परशरीरे मत्प्रयत्ननिबन्धनैवेति प्रत्यक्षविरोधात् । प्रत्यक्षेण हि स्वात्मनि समवयत्प्रयत्न उपलभ्यते । नच परशरीरचेष्टानुगुणः प्रयत्नः स्वात्मनि पुरुषाणां प्रत्यक्षीभवतीति पर एव प्रयतिता परशरीरेऽनुमीयते । नचैवमनुमानेन परात्मप्रतीतौ कथमिदमुच्यतेऽग्राह्यो न गृह्यतइति । परेण न गृह्यतइत्येतदभिप्रायमेतद्भवतीति । उच्यते । ग्राहकैकरसतया परेण न गृह्यतइति तस्यार्थः । तस्मान्न विरोधः । किञ्च नानाव्यवस्थाना नानाभूताः प्रति क्षेत्रं पुरुषाः । धर्माधर्मसुखादिव्यवस्थादर्शनात् । अन्यथा ह्येकस्य धर्माधर्मादयः सर्वस्य भवेयुः । तत्र केचित् पण्डितमानिन आहुः । काल्पनिकी सुखादिव्यवस्था भविष्यति । यथैकस्मिन्नेव शरीरे पादादिवेदनाव्यवस्था न व्यतिकीर्यते तथा नानाशरीरेषु न व्यतिकरिष्यत इति । न हि पादगता वेदना शिरसि शिरोगता वा पादे । नच वेदना पादादिष्वेव समवेतेति शक्यते वक्तुम् । तेषामज्ञत्वात् । ज्ञाता हि वेदनाभिः सह सम्बध्यते दुःखविशेषरूपत्वात् तासामिति । तदिदं मन्दं बालजनमोहनमिति वृद्धाः । तथाहि पादे मे वेदना शिरसि मे वेदनेति सर्ववेदनास्वेको दुःखी प्रकाशते । पादादिषु तु सन्तापादिकं समवैति । तत्र सन्तापस्तेजसा सह संयोगः । शूलस्तु वायुना सहेति वातपित्तश्लेष्मणां क्षोभजेषु सर्वेषु वेदितव्यम् । अचेतनानामपि पादादीनां पित्तादिसंयोगो न विरुध्यते । तदर्थं दुःखमात्मन्येव समवैति । अथोच्येत । यथा प्रतिबिम्बभाव एकस्यैव मणिकृपाणदर्पणाद्युपाधिवशेन व्यवस्थितानि श्यामत्वादीनि तथैकस्याप्या-

त्मनो नानाशरीरोपाधिवशेन सुखादयो व्यवतिष्ठन्तइति । तदयुक्तम् । श्यामत्वादीनामौपाधिकानामुपपत्तिमत्त्वाद्बिम्बसम्बन्धाभावात् । तेनैषा सम्भवति व्यवस्था । सुखादयस्तु नौपाधिकाः । किं त्वात्मसमवायिन एवेत्येकात्मवर्त्तित्वे व्यवस्थानुपपत्तिः । किञ्च सिद्धे व्यक्तमेकत्वे स्यादप्येषा कल्पना ।

नानाविवादसम्भूततमःसङ्घातभेदिनाम् ।
एष शालिकनाथेन तत्त्वालोकः प्रवर्तितः ॥

इति महामहोपाध्यायमिश्रशालिकनाथकृतौ प्रकरणपञ्चिकायां
तत्त्वालोको नामाष्टमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥

॥ न्यायशुद्धिर्नाम ॥

शब्दनित्यत्वनिर्वचनपरं नवमं प्रकरणम् ।

अपौरुषेये सम्बन्धे शब्दः प्रामाण्यमृच्छति ।
स च नित्यत्वसिद्धौ स्यादिति तत्र प्रतिपाद्यते ॥

यद्युच्चरितमात्रविनाशी शब्दो भवेत् तदा तस्य वृद्धव्यवहारेण स्वाभाविकी स्वार्थाभिधानशक्तिरवसातुमशक्या । भूयो भूयः प्रयोगदर्शने हि तत्तदस्वार्थपरिहारेण निष्कृष्य स्वार्थाभिधानसामर्थ्यमवधार्यते । नचोच्चरितमात्रापवर्गिणः शब्दस्य पुनः पुनः प्रयोगदर्शनमुपपद्यते । स्वार्थाभिधानसामर्थ्यानवधारणे च प्रथमश्रुत इव शब्दो नार्थमवधारयितुमलम् । अर्थं चानवबोधयतः प्रामाण्यमयुक्तमिति शब्दस्य प्रामाण्यमिच्छता युक्तमभिधानस्य नित्यत्वस्थापनमिति सप्रयोजनम् । ननु क्षणिकत्वे वर्णानां तत्तद्गवादिविषयवृद्धव्यवहारपूर्वकमेव सम्बन्धाध्यवसानमुपपद्यते किं नित्यत्वस्थापनयत्नेन । उच्यते । प्रत्युच्चारणं भिन्नेष्वपि वर्णेषु गत्वादिकं कल्पयितुं शक्यते भेदाग्रहेणापि शुक्तिकारजतवदभेदप्रत्ययाभिमानोपपत्तेः । यत्र हि भेदमध्यवस्यत एवाभेदज्ञानं तत्रान्यथानुपपत्त्या सामान्याश्रयणं घटते । नचानित्यत्ववादिनो वर्णेषु प्रत्युच्चारणं साक्षाद्भेदाध्यवसानं सम्मतम् । ननु च युक्तं शुक्तिकारजतादिषु भेदाग्रहणादभेदव्यवहार इति सामान्यासम्भवो नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययोदयात् । इह तु सामा-

न्योपपत्तेर्भ्रान्तिकल्पना निष्प्रमाणिकैव नायं गकार इति बाधकाभावात् । उच्यते । न बाधकमात्रायत्तैव भ्रान्तिकल्पना किन्तु कारणदोषायत्तापि । दृष्टं चातिसादृश्याद्भेदाग्रहणाद्भ्रान्तित्वमिति साक्षादनुपजातेऽपि बाधके युक्तमेव भ्रमावधारणम् । अतो न गत्वादिस्तत्र सम्भवति ।

अभिव्यञ्जकवैधर्म्यादभिव्यक्तेरसम्भवे ।
प्रयत्नानन्तरं दृष्टेरभिधानं प्रयत्नजम् ॥

पुरुषप्रयत्नानन्तरं हि श्रवणं शब्दस्य द्वेधा ऽवकल्पते । प्रागजातत्वादनुपलब्धः प्रयत्नेन जनित उपलभ्यतामापद्यते । अनभिव्यक्तत्वाद्वा ऽभिव्यज्यतइति । तत्र न तावत् प्रयत्नस्य शब्दं प्रत्यभिव्यञ्जकत्वं सम्भवति । आवरणापायेन वा किञ्चिदभिव्यज्यते सन्निधापनेन वा । नच शब्दस्यावरणमुपपद्यते । इन्द्रियसम्बन्धप्रतिबन्धेन ह्यावरणं कुड्यादिना घटादेरुपलब्धम् । नच शब्दस्येन्द्रियसम्बन्धः प्रतिबन्धुं शक्यते नित्यत्वात् । उत्पत्तिनिरोधो हि प्रतिबन्धः । नचासौ नित्यस्योपपद्यते । आकाशो हि श्रोत्रेन्द्रियं शब्दवत्त्वात् । शब्दोपलम्भकतया च शब्दवत्त्वं चक्षुर्वत् । यथा चक्षू रूपोपलम्भकं रूपवत् । तथा श्रोत्रमपि शब्दवत् । आकाशश्च शब्दवानिति स एव श्रोत्रं तद्गुणश्च शब्दस्तस्मिन् नित्यसमवेत इति न तस्यावरणसम्भवः । अतस्तदपनयेन नाभिव्यक्तिः । अत एव सन्निधानस्यासम्भवो नित्यसंनिधानादभिव्यङ्ग्यस्य । किञ्च । अभिव्यञ्जकाः समानदेशस्थानेकेन्द्रियग्राह्याः स्वैश्च युगपदेवाभिव्यञ्जयन्ति रूपादीनिव प्रदीपादयः । रूपं परिमाणं संख्येति सर्वं सकृदेव प्रदीपादिभिर्व्यज्यते । अतः सर्वश-

ब्दोपलम्भो दुर्निवार एव । किञ्च । आकाशविशेषगुणत्वा-च्छब्दस्य स्रुघ्नस्थेनाभिव्यक्तः पाटलिपुत्रस्थेनाप्युपलभ्येत । सर्वदा चोपलम्भोपरमो न स्यात् । अथ श्रोत्रेन्द्रियसंस्कार एव शब्दस्याभिव्यक्तिरिष्यते । न । सोऽपि खल्विन्द्रियस्य संस्कारो न तावदुन्मीलनवदावरणापगमः । पूर्ववदावरणासंभवात् । न ह्यालोकेनेवाप्यायनं चाक्षुषस्य रश्मेः कोष्ठ्यानां वायूनामाकाशस्यावयवसम्भेदासम्भवात् ।

सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत् ।

यथा घटायोन्मीलितं चक्षुः पटमपि दर्शयति । तस्मादभिव्यञ्जकत्वेऽनुपपन्ने यदि प्रयत्नः कारकोऽपि न स्यात् तदा तदपेक्षोपलब्धिर्न सम्भवेत् । तेनेदमित्थ-मनुमानं प्रयोक्तव्यम् । शब्दः पुरुषप्रयत्नोत्पाद्यः । त-दभिव्यङ्ग्यत्वे सति तदनन्तरोपलब्धेः । यो यो यदभिव्य-ङ्ग्यस्तदनन्तरोपलभ्यः स तस्योत्पाद्यः । यथा घटः कपाल-व्यापारस्येति । केन पुनः प्रकारेण प्रयत्नेन शब्द उत्पाद्यते । तत्र केचिदाहुः । पुरुषप्रयत्नादीरितैर्वाय्ववयवैः स्थानविशेषा ऽऽघातसंस्कारसंस्कृतैः सर्वतोदिक्कैः संयोगा ऽऽख्यासमवायि-कारणानुगृहीतैश्च स्वसमवेतः शब्द आरभ्यते । वायोश्च गतिम-त्त्वात् तदारब्धः शब्दोऽपि गतिमान् कर्णशष्कुलीमण्डला-वच्छिन्नेन नभसा श्रोत्रभावमापन्नेन संयुक्तः सन्नुपलभ्यते । वेगाख्यसंस्कारनिबन्धना च वायोर्गतिरिति तदपगमे गति-विच्छेदाद्दूरे यच्छ्रोत्रं तत्राप्रत्यासन्नत्वाच्छब्दो न श्रूयते । नचै-तदुपपद्यते । वायवीयश्चेच्छब्दो भवेत् स्पर्शनेन बधिरैरुपलभ्ये-त । स्यान्मतम् । अन्तर्भूतत्वात् स्पर्शनेनानुपलब्धिरिति । तन्न । प्रत्यक्षोपलब्ध्यावर्हत्वात् । न ह्यसावभिभूतजरच्छ्रोत्रेण नोपल-

भ्यते। नच वाच्यं न स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यो वायुरिति तदनुविधानेन तदवगतेः। अथ मतम्। स्पर्शमात्रं स्पर्शनेन्द्रियेणोपलभ्यते न वायुद्रव्यमिति। तन्न। स्पर्शव्यभिचारेऽपि द्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञानात्। अन्ये त्वाहुः। संयोगाद्विभागाद्वा आद्यः शब्दो निष्पद्यते। यथा ताल्वादिवायुसंयोगानुगृहीताद्वाय्वाकाशसंयोगादाकाशे शब्दः सञ्जायते तथा ताल्वादिवायुविभागोपकृताद्वाय्वाकाशविभागादाकाशएव शब्दः। स च शब्दः शब्दान्तरमारभते तदपि शब्दान्तरमिति कर्णशष्कुलीमण्डलावच्छिन्ने नभसि श्रोत्रभावमापन्ने निष्पन्नः शब्दः श्रूयतइति।

मानाभावे प्रयत्नस्य नानाभावोपलम्भनात्।
वैलक्षण्ये च शब्दस्य वैलक्षण्येन कार्यता॥

किञ्च। अभिव्यङ्ग्यश्चेत् प्रयत्नेन शब्दो न प्रतियत्नं भेदेनोपलभ्येत। न खल्वभिव्यञ्जकप्रदीपभेदेऽपि नानाभावेन भावानामुपलम्भः। कारकहेतुस्तु कार्यतो हेतुरिति सुप्रभेदः। अतः शब्दस्य प्रयत्नो जनयितेति निश्चीयते। अथ कारकवैलक्षण्यानुविधायिनी कार्यवैलक्षण्यसिद्धिरविहिता। वैलक्षण्येऽपि चाभिव्यञ्जकस्याभिव्यङ्ग्यवैलक्षण्यं न सम्भवति। शब्दस्तु प्रयत्नस्य मृदुत्वे बलवत्त्वे च मृदुर्बलवांश्चोपलभ्यमानस्तत्कार्यतां न जहातीति।

शब्दे तत्प्रत्यये स्पष्टे नानाव्यञ्जनकल्पनात्।
उपलब्धिव्यवस्थानमुपपन्नं भविष्यति॥

यदि शक्ष्यामः शब्दस्य स्पष्टप्रत्यभिज्ञानमुपदर्शयितुं तदा प्रयत्नस्य कारकत्वे निषिद्धेऽभिव्यञ्जकत्वे च स्थिते उपलब्धिव्यवस्थानं व्यञ्जकबहुत्वेन वर्णयिष्यामः। श्रोत्रमेव सं-

स्क्रियते तत्संस्कारकता ऽभिव्यञ्जकता । कोष्ठ्यो हि वायुः प्रयत्नवदात्मसंयोगादुत्पद्यते । स नाभेरुद्गच्छन्नुरःप्रभृतिष्वष्टसु स्थानेष्वभिघातेन संस्कृतो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठमानः श्रोत्रमनुप्राप्तः शब्दोपलम्भानुगुणसंस्कारमारभते । तत्संयोग एव श्रोत्रसंस्कारः । वेगवत्त्वाच्च वायोः कर्मोत्पत्तौ श्रोत्रविभागात् संयोगोपरमे शब्दस्यानन्तरमुपलम्भविच्छेदः । प्रयत्नभेदाच्च वायुकर्मभेदादुरःप्रभृतिस्थानसंयोगान्यत्वाद्व्यवस्थया शब्दश्रवणम् । शब्दोत्पत्तिवाद्यप्युत्पादकभेदमनुमन्यत एव । अन्यथा कार्यभेदासम्भवात् । यत्तूपवर्णितं यथोन्मीलितसंस्कृतं चक्षुर्न समानदेशस्थानुपलभ्यान् व्यवस्थयोपलम्भयतीति । तदयुक्तं । तत्रैकत्वादभिव्यञ्जकस्य । एकमेव ह्युन्मीलनं सर्वोपलम्भानुगुणनेत्रसंस्कारारम्भकमिति न तत उपलब्धिर्व्यवतिष्ठताम् । इह त्वेकत्वं संस्काराणामसिद्धम् । नन्वभिव्यङ्ग्यस्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेऽभिव्यञ्जकस्यैकतैव प्राप्नोति । ये समानेन्द्रियग्राह्यास्तेषामेक एवाभिव्यञ्जकः । यथाऽऽलोको घटादीनाम् । एकत्वे चाभिव्यञ्जकस्योपलब्धिव्यवस्था नोपपद्यते । अतोऽभिव्यञ्जकत्वासम्भवे कारकत्वे व्यवस्थिते भेदाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञेति न्यायाकल्पना । अत्रोच्यते । एकेन्द्रियग्राह्यतापि भवेदभिव्यञ्जकभेदोऽपि भवेदिति किमनुपपन्नम् । स्वाभाविकी हि यस्य सम्बन्धव्याप्तिस्तस्य लिङ्गत्वमाशङ्क्यमानाशेषोपाधिपरिहारेण स्वारसिकसम्बन्धव्याप्तिनिश्चयः । इह तु न शक्यते निर्णेतुं किमेकेन्द्रियग्राह्यतया घटादीनां तद्गतरूपादीनां चैकोऽभिव्यञ्जक उत रूपिद्रव्यत्वात् तत्समवायित्वाच्चेति । अतोऽनवधारितसम्बन्धव्याप्तिकमेकेन्द्रियग्राह्यत्वं नाभिव्यञ्जकैक्यानुमानसमर्थम् । अतोऽभिव्यञ्जकत्वे

ऽपि प्रयत्नस्योपलब्धिव्यवस्थोपपत्तिः। ननु स्थिरवाय्वपनय एव संस्कारः। अपनीते च तस्मिन् सर्वशब्दोपलब्धिर्दुर्निवारा। उच्यते। नावरणापनयनं तस्याभिव्यञ्जकत्वं वायुना शब्दावरणासम्भवात्। किं त्वदृष्टेन रूपेण। एवं चापनेतृकोष्ठ्यवायुभेदात् स्थिरवायुविभागलक्षणयोर्वेगविनाशार्थम्। स्थास्नुद्रव्यसंयोगाद्धि वेगविनाशोऽन्यत्र प्रतीत इतीहापि तदर्थमेव स्थिरवायुकीर्तनं भाष्ये। ननु चैकत्वादाकाशस्य तस्य च श्रोत्रत्वात् तत्संस्कारे सर्वपुरुषेन्द्रियसंस्कारात् सर्वेऽपि शब्दमुपलभेरन्। नैष दोषः। धर्माधर्मोपरञ्जितकर्णशष्कुलीभेदात्। शष्कुलीसंस्कारो हि श्रोत्रसंस्कारः भिन्नाश्च प्रतिपुरुषं शष्कुल्य इत्यसंस्कृतशष्कुलीको न शब्दमुपलभते। अनुवातं च दूरादेव शब्दमुपलभते। बाह्यवायुनोदनानुगृहीतस्य कोष्ठ्यवायुवेगस्य दूरगमनहेतुत्वात्। शब्दाच्छब्दान्तरारम्भपक्षे तु नानुवातस्य कश्चिदुपयोगः।

अभिव्यञ्जकनानात्वाच्छब्दो नानेव लक्ष्यते।
नेत्रवृत्तिविभेदेन चन्द्रस्तैमिरिकैरिव॥

स्पष्टे तद्ग्रहे नानाभावोपलम्भः शब्दे तावदसिद्ध एव। किन्तु परस्परनिरपेक्षैरभिव्यञ्जकैः कोष्ठ्यवायुभिर्नानावक्तृसमुत्थैर्नानाभूतैर्भिन्नं श्रोत्रसंस्कारमारभमाणैर्नानाभूतशब्दबुद्धिं जनयद्भिर्नानेव शब्दो बुध्यते। चन्द्र इव तिमिरविभिन्नाभिर्नेत्रवृत्तिभिः।

नानादेशोपलम्भे हि सर्वेषां भ्रान्तिसम्मतिः।
कर्णच्छिद्रगतस्यैव शब्दस्य श्रवणं यतः॥

यदुच्यते कार्यत्वे शब्दस्य कारणदेशभेदान्नानादेशो ग-

गन इति । तदयुक्तम् । यद्यपि कृतकः शब्दस्तथापि संनिकृष्टविप्रकृष्टयोर्युगपच्छब्दोपलम्भनप्रसङ्गेन प्रतिवातानुवातयोश्चाविशेषाऽऽपत्तेर्नेन्द्रियं प्राप्तस्योपलम्भकम् । प्राप्तावपि नेन्द्रियं शब्ददेशमुपसर्पति प्रत्यक्षत्वाच्छ्रोत्रदेशे कर्णशष्कुल्याः प्रतिवातानुवातयोश्च तुल्योपलम्भाऽऽपत्तेः । शब्दे तु श्रोत्रपथं प्राप्त उपलभ्यमाने देशभेदः प्रतीयते । अतो भ्रान्तिरेषा नानादेशेषु शब्द उपलभ्यतइति ।

किंनिबन्धना भ्रान्तिः । अभिव्यञ्जकदेशनिबन्धनेति ब्रूमः । ताल्वादिस्थानाऽऽघातसापेक्षो हि कोष्ठ्यो वायुरभिव्यनक्ति । अतो वक्तृदेशोऽपि भवत्यभिव्यञ्जकदेशः । तेन शब्दं शृण्वतस्तदभिव्यञ्जकदेशोऽपि न तदविनाभावोपकल्पितो बुद्धिस्थो भवति । शब्दाभिव्यक्तिविशेषेण च दूरासन्नत्वे तस्य कल्प्येते । प्रत्यक्षोपलभ्यमानवक्तृविषये च शब्दश्रुतिविशेषे दिग्विशेषो नियतमवधारितः । अतो दिग्विशेषकल्पनाऽपि । यस्तु न तथा विवेक्तुमलं तस्याभिव्यञ्जकदेशं प्रति व्यामोहो दृश्यतएव । एवं चेन्द्रियाणां स्वानुभवासमर्थत्वाच्छ्रोत्रगतशब्दोपलम्भे तद्देशाग्रहणात् तदुच्चारणप्रदेशस्य प्रतीयमानत्वादतद्गतत्वात् प्रतिपत्तेश्च तत्तद्देशगतशब्दव्यवहारं प्रवर्तयतीति घटत एवेयं भ्रान्तिः ।

वैलक्षण्यं स्वभावेन वर्णानां नच सम्मतम् ।
नादाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां तथात्वभ्रान्तिसम्भवात् ॥

स्पष्टे तद्ग्रहे प्रयत्नस्तावद्वर्णानां जनको नेति स्थिते तदनन्तरोपलम्भनियमे वाऽऽभिव्यञ्जकत्वेन निर्णीतेऽभिव्यञ्जकवृद्धिह्रासयोश्चाभिव्यङ्ग्यवृद्धिह्रासहेतुत्वाभावान्न शब्दो वर्धते

ह्रसते वा किन्तु बलवति प्रयत्ने महान् वायुरुदयते तस्य च भूयोंऽशाः कर्णशष्कुलीमण्डलस्य नेमिभागैर्बहुभिः सम्बध्यन्ते ततश्चाभिव्यञ्जकसंयोगबहुत्वाद्युगपदुपलम्भबहुत्वात् तेषां च विच्छेदाग्रहणान्महानिव शब्दोऽवभाति तरूणामन्तरालाग्रहणादिव महद्वनम् । यदा ते वाय्ववयवाः सहसा विलम्बेन वा संयुज्यन्ते तदोपलम्भो द्रुतो विलम्बितो वा यदा त्वेषामुच्चारणे ताल्वादीनां संवृतत्वं भवति वा तदनुरोधेन वर्णोपलब्धिरपि मात्राकालैव भवतीति ह्रस्ववर्णव्यवहारसिद्धिः । यदा पुनर्विवृतत्वं वा ताल्वादीनामेव सम्पद्यते तदा वर्णप्रतीतेरपि मात्राकालवृद्ध्या दीर्घादिव्यवहारसिद्धिः । वृद्धव्यवहारे तदनुरोधेनाप्यर्थाभिधानदर्शनात् तथैव प्रतिपादकत्वमप्याश्रीयते । नचैवमभिधानस्यानित्यत्वदोषस्तदुपाधिविशिष्टस्य वाचकस्य नित्यत्वात् । अतो वर्णानुपूर्व्यनित्यत्वे न कश्चिद्दोषः । आनुपूर्वीविशेषभाजां वर्णानां वाचकभूतानां नित्यत्वात् । नच शब्दस्याभिव्यक्तिरिति कथं तद्ग्रहणसम्भवः । उपलब्धे हि घटादिभावे तद्दर्शनेन पूर्वानुभवाहितसंस्कारप्रबोधेन स एवायमिति प्रत्यभिज्ञोदीयते । शब्दे पुनरुच्चरिततिरोहिते पुनरुत्तरकाले कथं प्रत्यभिज्ञोदय इति तत्रा ऽऽह ।

नावश्यं तद्ग्रहेणैव तत्संस्कारप्रबोधनम् ।
तेन हेत्वन्तरादुद्धात् संस्कारात् तद्ग्रहोदयः ॥

यदि ह्ययं नियमस्तदुपलम्भ एव तत्संस्कारोद्बोधहेतुरिति यतो नोपपद्यते शब्दे प्रत्यभिज्ञा । संस्कारास्त्वनियतोद्बोधहेतव इति कारणान्तरवशेनोद्बुद्धात् संस्कारात् प्रथमसमागमसमयएव शब्दे प्रत्यभिज्ञा भविष्यति । ननु स एवायं ग-

कार इति प्रसिद्धस्तद्ग्रहः । न पुनर्भेदाग्रहणमिति । कथमेष निर्णयः । दृष्टो हि शुक्तिकायां भेदाग्रहणात् तदेवेदं रजतमिति प्रत्यय इति तत्राह ।

यदा भेदे प्रमा नास्ति शुक्तिकारजतादिवत् ।
तदा प्रतीतिसंसिद्धस्तद्ग्रहः केन वार्यते ॥

स्पष्टे हि शुक्तिकारजतयोर्भेदावसायिनि प्रमाणे सादृश्याद्भेदानवबोधादभेदप्रतीतिरिति कल्प्यते । शब्दे तु प्रत्यक्षसिद्धः प्रत्युच्चारणं भेदः कथं न सिद्धः । ननु महत्त्वाल्पत्वाभ्यां विभिन्नो वर्ण उपलभ्यते । नैतदेवम् । महत्त्वाल्पत्वे प्रतियतोऽपि वर्णप्रतीते महत्त्वाल्पत्वे एव भिन्ने अवभातो न वर्णाः । न वा ऽऽनुमानेनापि भेदोऽवगन्तुं शक्यतइति प्रागेव निवेदितम् । अतो भेदे प्रमाणाभावादभिन्न एवायं भिन्नावभास इति साक्षात्प्रतीतिबलेनैवावस्थापितम् । ननु च तद्ग्रहबलेनैवानुमानं निरस्तं निरस्ते चानुमाने तद्ग्रह इतीतरेतराश्रयम् । तत्राह ।

अनुमाननिरासेन तद्ग्रहत्वं न साध्यते ।
स्वयं प्रतीतिसिद्धत्वाद् भ्रान्तिशङ्का निवार्यते ॥

भेदाग्रहनिबन्धनेयं भ्रान्तिरिति शङ्का केवलानुमाननिरासेनापनीयते प्रतीतिबलसिद्धस्तु तद्ग्रहो न कारणान्तरमपेक्षतइति कथमितरेतराश्रयता । ननु किमिति तद्ग्रहबलाज्ज्वालायामपि भेदानुमानं न निराक्रियतइत्यत आह ।

ज्वालाभेदं विना भासो विततिर्नोपपद्यते ।
भेदाज्ञानेन सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा तु युज्यते ॥

अवयविनी ज्वाला । सर्वश्चावयवी स्वावयवसंयोगजा-

तस्तद्विनाशेन विनश्यति । तन्तुव्यतिषङ्गजनितो हि पटस्तन्तुविभागे विनाशी दृश्यते । प्रभा च गृहोदरादिवर्तिनी तैजसं रूपम् । नच द्रव्याश्रिता रूपादयो द्रव्यं विरहय्य वर्तन्ते । तेन तैजसाः परमाणवो नियतमभिभूतत्वादनुपलभ्यमाना अपि प्रत्यक्षतो यावत् प्रभाविततिं संनिधीयन्तइत्यङ्गीकरणीयम् । तेषु च देशान्तरमनुप्राप्तेष्वेतदाश्रयणीयम् । एतेषां संयोगा विघटन्तइति । विघटितेषु तेषु तदारब्धे द्रव्येऽपि नाशमुपेयुषि ज्वाला ज्वालान्तरमन्तरेण नोपपद्यते । भेदाग्रहणनिबन्धना तु प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः शुक्तिरजतादिषु दृष्टत्वादुपपन्ना ।

विना तु शब्दभेदेन न किञ्चिन्नोपपद्यते ।
उक्तेन नीतिमार्गेण तद्ग्रहोऽतोऽत्र सम्मतः ॥

प्रत्युच्चारणं भेदव्यतिरेकेणापि प्रयत्नाऽनन्तरोपलभ्यत्वादिकं तथोपपद्यते तथोक्तमेवेत्यप्रतिपक्षा प्रत्यभिज्ञा ।

सदसत्कारणत्वेन तस्माच्छब्दस्य नित्यता ।
एतदेव हि नित्यत्वं व्योमादिष्वपि सम्मतम् ॥

शब्दस्य प्रयत्न एव कारणतया सम्भावितः । स च प्रत्यभिज्ञाबलेन द्वितीयादिदर्शनेष्वभिव्यञ्जकतामापादित इति प्रथमदर्शनेऽप्यसावभिव्यञ्जक एव । अतः कारणरहितत्वेन सत्त्वान्नित्यः शब्दो गगनादेरिव नास्या ऽनित्यतेति ॥

एषा शालिकनाथेन शब्दनित्यत्वसाधनी ।
प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या न्यायशुद्धिः परीक्षिता ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रकृतौ प्रकरणपञ्चिकायां न्यायशुद्धिर्नाम नवमं प्रकरणम् ॥ ९ ॥

॥ मीमांसाजीवरक्षा नाम ॥

दशमं प्रकरणम् ।

प्रभाकरगुरोर्भावं परिभाव्या ऽभिधीयते ।
मीमांसाजीवरक्षेयं क्षणिकत्वनिराक्रिया ॥

तत्र सुगतमतानुसारिणः क्षणिकानेव सर्वपदार्थानभिदधति । किं पुनरेषां प्रमाणम् । न तावत् प्रत्यक्षं, क्षणिकतामीक्षितुं क्षमते स्तम्भादिभावविषये निपुणमपि निरीक्षमाणस्य क्षणिकत्वाध्यवसायाभावात् । स्यादेषा मनीषा क्षणिकता नाम भावस्वभावा ऽबहिर्भाविनी । तेन भावानुभावादेव प्रत्यक्षं क्षणितामपि साक्षात्करोतीति । तदिदं मनोरथमात्रम् । तथाहि संविन्निष्ठा विषयव्यवस्थितय इति स्थितिरविसम्वादा सकलवादिनां । तदियमपि क्षणिकता वस्तुस्वभावभूता सती संवित्सन्ततिमधिरोहन्ती तदव्यतिरेकिणी व्यवतिष्ठेत नान्यथा । नच तथा संविदमनुदीयमानामुद्वीक्षामहइति कुतस्तस्या ऽऽभास्वभावान्तर्भाविता । कुतस्तरां तदवबोधेनावबोधः । अथ मन्वीरन् क्षणिकता प्रत्यक्षमीक्षितापि न निश्चयपथमवतीर्णा तेनागृहीतेवावभातीति, तथापि तस्यां न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तत्र हि प्रत्यक्षस्य स्वभावतो विकल्पविरहितस्य तत्पृष्ठभाविना प्रत्ययव्यापारोऽनुगम्यते तत्र प्रत्य– ॥ * ॥

* इतः परं प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तं नोपलभ्यते ।

*लिङ्गादिशब्द एव प्रमाणमिति साहसमगृहीतसम्बन्धस्य शब्दस्यावाचकत्वात् । अनवधारिते हि सम्बन्धिनि सम्बन्धबोधवैधुर्यात् । यत् च तत्र स्वाध्यायाध्ययनविधिना सर्वे विधायका आत्मा च नियुज्यन्ते पुरुषं हि विधिः प्रेरयति यश्च येन प्रेर्यते ते ऽचेतना न युज्यन्ते न चा ऽचेतनानां नियोज्यत्वमपि सम्भवति । अनियोज्यत्वे किं तन्न युज्यते । तदप्यनुपपन्नम् । शब्दभावनासु सर्वशब्दानां स्वत एव सकर्तृत्वाद्विनियोगानपेक्षणात् । अथ न पुरुषप्रेरणे विनियुज्यन्ते किं त्वर्थविबोधने । तदपि न घटते । तत्रापि नियोज्यानपेक्षायास्तुल्यत्वात् । अध्ययनविधेश्चाक्षरसंस्काररूपाध्ययनविधायकत्वाभ्युपगमः । तथा चाहुः ।

द्रव्यादीनां पुनः कस्मिन् स्वाध्यायोऽन्तर्गतो भवेत् ।
संस्कार्यगणनायां च युक्तैवाक्षरसंस्क्रिया ॥
स्वाध्यायो हि स्फुटं कर्म साक्षात्संस्क्रियते हि सः ।

इति । संस्कारविधिश्च न संस्कार्यं नियुक्ते प्रमाणान्तरावसितोपयोगस्य शेषित्वात् । संस्कारपर्यवसायी तु संस्कारविधिर्न संस्कार्यस्य कार्यं कल्पयेतेति । आत्मा चाध्ययनविधिना नियुज्यते विनियुज्यते वेति प्रतिपत्तिद्वयस्याप्यसम्भवात् अनुपपन्नम् । कथं च पुरुषप्रवृत्तिः तस्या भाव्या । न तावदनन्तरनिष्पत्तेः, विधिज्ञानस्य करणत्वाभावेऽप्रसङ्गात् । क्रियाफलं हि तदा पुरुषप्रवृत्तिः स्यात् । न च क्रिया स्वफलप्रसवाय करणमपेक्षते न च गमनं संयोगविभागा ऽऽरम्भे करणापेक्षम् । स्यान्मतम् । शब्दो विधिज्ञानं जनयित्वा

* एतत्पूर्वमपि किञ्चित् खण्डितमिति श्री ६ परमगुरुचरणबालशास्त्रिलेखविलोकनात्प्रतीयते स च लेखोऽस्य ग्रन्थस्य भूमिकातो द्रष्टव्यः।

तत्करणानुगृहीतः प्रेरणारूपं स्वव्यापारमारभतइति, न करणत्वाभावः क्रियानिष्पत्तावेव करणत्वात् । तदिदमलौकिकं। न हि कस्य चिद्वस्तुनः स्वज्ञानमुत्पादहेतुः प्रतीतं । एवं चार्थवादोदितप्राशस्त्यस्यापीतिकर्त्तव्यतात्वं विध्वस्तं । योग्यतया हि तस्य तथा भावः । न च प्रेरणोत्पत्तौ शब्दकर्तृकायां करणीभूतज्ञानानुग्रहयोग्यता तस्य शक्यते ऽवगन्तुं । पुरुषकर्तृकायां प्रवृत्तौ तस्य योग्यतावगमः शस्ते प्रवृत्तिदर्शनात् । स्यान्मतम् । अप्रशस्तपुरुषप्रवृत्त्यसम्भवे प्रेरणैव नोपपद्यते । तदप्यन्न फलसम्भवायत्ता क्रियानिष्पत्तिः क्रियानिष्पत्त्यायत्तैव फलसिद्धिरिति लोके प्रतीतम्, अत एव तस्मिन् पक्षे निष्फले ऽपि प्रेरणासिद्धेः प्रवृत्तिः स्यात् । अथ फलमपीतिकर्त्तव्यतापदनिवेशि प्राशस्त्यवदतस्तदभावे प्रेरणा निष्पद्यतइति चेत् । तर्हि फलमेवास्त्वितिकर्त्तव्यतांशपरिपूरकं किं प्राशस्त्येन । सत्यमेतद्, अस्ति तावत् तदपीति न त्यज्यते । एवं तर्ह्यश्रुतप्राशस्त्ये तदपेक्षा मा भूत् । ततश्च तदपि देशादिकल्पनमघटमानं केवलस्य विधेर्दर्विहोमवत्करणेतिकर्त्तव्यताकल्पना कल्पनामात्रमेव दर्विहोमवदिति च सिद्धो दृष्टान्तः । तत्र श्रौतद्रव्यदेवतास्मृत्याचारप्राप्ताचमनादीतिकर्त्तव्यतामात्रेणोपकारप्राप्तेरभिमतत्वात् । नह्येकस्यैव वस्तुनोऽनुग्राहकता ऽऽनुग्राह्यता च स्वात्मन्युपपद्यते । अथ शब्दः प्रेरणां करोत्येव प्रवृत्तिस्तु न तावन्मात्रेण किं तु तज्ज्ञाने सति । एवं तर्हि ज्ञानफलमेव प्रवृत्तिरस्तु न प्रेरणाफलं तस्मिन्सति भावादसति च अभावात् । तथा च सति शब्दभावनाविधिरिति न सिद्धम् । किञ्च शब्दो ऽम्बरगुण इति प्राप्यकारीन्द्रियवादिनाभ्युपेयम् अन्यथा नभसः श्रोत्रभूतस्य शब्दस्य च प्राप्त्यसंभवात्संयोगसमवाय-

योरन्यतरस्य प्राप्तिरूपत्वात् संयोगस्यान्यतरकर्म्मजस्योभयकर्म्मजस्य संयोगजस्य द्रव्यत्वे शब्दस्य नभसा सहासम्भवात् तस्य त्रैविध्यनियमात् पारिशेष्यात्समवायः प्राप्तिरित्याकाशगुणः शब्दः। न च तस्य व्यापारसम्भवो,द्रव्याश्रितत्वाद्व्यापाराणां । कथं तर्हि शब्दस्याभिधानलक्षणो व्यापार आश्रीयते। यथा तत्तथा श्रूयतां । यत्तदात्मन्यर्थविषयज्ञानं शब्दविषयज्ञानानन्तरं जायते तच्छब्दकर्त्रर्थतया यदा विवक्ष्यते तदा तदभिधानमित्युच्यते। परस्थे व्यापारे भवत्येव कर्तृता परिस्पन्द इवात्मन इति न कश्चिद्दोषः । कथं चासौ शब्दव्यापारोऽर्थभावनाविषयः । एकप्रत्ययवाच्यत्वादिति चेत्। तदुक्तम्।

विधिभावनयोश्चैकप्रत्ययग्राह्यता कुतः ।
धात्वर्थात्प्रथमं तावत्सम्बन्धो ऽध्यवसीयते ॥

इति। तन्न । प्रत्ययस्य भावनाभिधानमस्मिन्पक्षे दुर्घटं यतः। ननु च सर्वाख्यातानां भावना वचनता करोतिसामानाधिकरण्यादध्यवसीयते। तथाहि भवत्यर्थस्य कर्तुः प्रयोजकव्यापारो भावना। सैव च कृतिः । भाव्यमानस्य क्रियमाणत्वात्तस्य कृतिकर्मत्वात् । किमकार्षीदपाक्षीत् करोति पचति किं करिष्यति पक्ष्यति इति प्रश्नोत्तरदर्शनात् । करोत्यर्थः सर्वाख्यातैरभिधीयतइति गम्यते । अन्यथा करोत्यर्थविषयप्रश्ने तदुत्तरानुपपत्तिः । तत्रापि सत्यामपि प्रकृतौ घञन्तादिषु करोत्यर्थानवबोधात् । आख्यातप्रत्ययसन्निधाने च तदवगमाद् आख्यातानामेव सो ऽर्थ इति निश्चीयते। तदसत्। किं करोतीत्यस्य प्रश्नस्य यद्ययमर्थः यत्करोति तत्कि-

मिति तत्र चेत्पचतीत्युत्तरं स्यात्। तदा पाकं करोतीति स्यात्तस्मिन्नर्थे पचतीति वर्त्तते। तथा च सिद्ध्येदाख्याता-नां करोत्यर्थता। न चैतदेवमनवगते हि धातुवाच्ये व्यापा-रविशेषे तद्विशेष एवैवं पृच्छ्यते। तत्र पचतीत्युत्तरं तथा च न सिद्ध्यति धात्वर्थातिरिक्तकरोत्यर्थवचनता आख्यातानां। सर्वधात्वर्थाश्च कस्य चिदभूतस्य भवने ऽनुकूलतां भजन्तः क-रोत्यर्थतामापन्नाः करोतिना प्रष्टुं निर्देष्टुं च शक्यन्तइति त-द्विषयप्रश्नोत्तरे एवैति। किं च धातुवाच्यव्यापारविशेषविष-यत्वेनापि प्रश्नोत्तरयोरुपपत्तौ तदतिरिक्तकरोत्यर्थवाचकता ऽऽख्यातानां न शक्यते वक्तुम्। अपि च समयत्नक्रियेषु देव-दत्तादिषु व्यापारभेदसम्भवात्। घटेतां प्रश्नोत्तरे व्यतिरिक्त-करोत्यर्थविषये किं करोति अथ गच्छति इति प्रश्ने गच्छतीति चोत्तरं गमनातिरिक्तव्यापाराभावादनुपपत्तिरेव स्यात्। धा-त्वर्थविशेषविषयत्वे तत्राप्युपपत्तिः। अथ संयोगविभागौ धा-त्वर्थः परिस्पन्दस्तु विभक्त्यर्थ इति तत्रापि धात्वर्थव्यतिरिक्तव्या-पारसम्भवान्नानुपपत्तिः। तन्न। परिस्पन्दस्यैव गमिवाच्य-त्वान्न केवले संयोगे विभागे वा गमेः प्रयोगः। स्थाणौ श्ये-नेन वियुक्ते संयुक्ते वा अप्रयोगात्। नापि द्वयो,रुत्पत्य निप-तिते श्येने स्थाणौ प्रयोगप्रसङ्गात्। एकक्रियाक्षणजन्यौ सं-योगविभागौ गमिवाच्याविति यद्युच्येत। तर्हि क्रियैवास्तु वा-च्या किमसावुपाधिकोटौ निवेश्यते। एवं ह्युपाधिसमाश्रयणगौर-वमेव परिहृतं भवति। अपि च वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थनिर्णयः। न चाख्यातानां भावनावचनत्वमन्तरेण कस्य चिद्वृद्धव्यवहार-स्यानुपपत्तिः। प्रश्नोत्तरे तु सम्बन्धज्ञानोत्तरकालभाविनी। अतो न तद्वशेन सम्बन्धिनिरूपणा कर्त्रादिसंख्यामात्रवाचि-

तथा आख्यातप्रयोगोपपत्तौ नाधिकं वाच्यं शक्यं कल्पयितुम्। अपि च पाकं करोति देवदत्त इत्यत्र तावत्पच्यर्थं पाकशब्दो ब्रवीति तदनुगुणं प्रयत्नं करोतिराचष्टे । आख्यातं तु केवलकर्तृसंख्यां वक्तीति सिद्धं तन्मात्रवाचित्वम्। अतो ऽन्यत्रापि तत्रैव वर्त्तत इति युक्तम्, एवं च पचति देवदत्त इति अस्य यद्विवरणं पाकं करोतीति। तदप्यनुपपन्नम् । पचतीत्यत्र यः पुरुषप्रयत्नो यत्सम्बन्धेन पच्यर्थः साध्यभूतः तं करोतिना प्रकृतिभूतेनोपादाय विवरणोपपत्तिः । यत्रापि प्रयोगो गमनं करोतीति न प्रयत्नो ऽपरो ऽस्ति। तत्रापि गमनस्य साध्यतां दर्शयितुं गौणः करोतिप्रयोगो द्रष्टव्यः। पक्षद्वये ऽपि तुल्यत्वात्। यस्तु देवदत्त ओदनं पचतीत्यादौ वृद्धव्यवहारे एव प्रकृत्यर्थातिरिक्ते प्रयत्ने प्रयोगादाख्यातानां तदर्थतामाह। स इत्थं शिक्षयितव्यः। वत्स किं न वेत्सि। अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति। इह च प्रकृत्यर्थाक्षेपेणापि प्रयत्नप्रतिपत्त्युपपत्तेर्न शक्यते तद्वाचकताख्यातानामाश्रयितुमिति । ननु प्राभाकरा अपि भावनावाचकतां कथमाख्यातप्रत्ययस्येच्छन्ति । उच्यते। न सर्वाख्यातप्रत्ययानां भावनावचनत्वमभ्युपेमः किं तु कार्याभिधायिनो लिङादयः कार्यस्यान्यथानभिधानात् कृत्यभिधायिन इष्यते । कृतिसम्बन्धि हि कार्यं कृत्यनभिधानेनाभिहितं स्यान्नह्यस्ति सम्भवः। कृतिश्च नाभिधीयते कार्यं च नाभिधीयत इति। अयमतम्। यथा दण्डीत्यत्र प्रत्ययेन दण्डो नाभिधीयते। अथ च तद्विशिष्टपुरुषप्रतीतिरित्येवमिहापि भवेदिति। तन्न। तत्राप्यप्रतीते दण्डे न तद्वति प्रत्ययः। अस्ति च तत्र प्रकृतिभूतो दण्डशब्दः । स च तस्य प्रत्याययिता न चेह तथा सम्भवति प्रकृतीनां पुरुषव्यापाराभिधाननियमात् पु-

रुषो हि चेतनः कार्यं लिङादिभिरवबुध्यते । न चासौ प्रकृति-सम्बन्धि स्वयं कार्यं बोद्धुमलमिति तदीयकृत्यभिधानमेषितव्यं । तस्य च कृतिः प्रयत्नरूपा न च सम्बन्ध्यननुभवे तदभिधायि-न इति न दण्डिन्यायस्यायं विषयः । स्यान्मतं, यथा लिङा कर्त्रादिसंख्यामात्रवचनता क्रियाक्षेपेण च कर्त्रादीनां प्रतीतिः । तथेहापि क्रियाप्रयत्नमाक्षिपति माभूत्तस्य लिङ्वाच्यतेति । तदसत् । यद्यपि प्रकृत्यर्थभूतया क्रियया प्रयत्न आक्षिप्यते । तथापि तदायत्तसिद्धिकृतया कथमपूर्वं गम्यते । प्रयत्नाभि-धाने तदवच्छिन्नतया ऽभिधीयमानं तदायत्तसिद्धिकमवगम्यते नान्यथा । न च कृत्यनवच्छिन्नं स्वरूपमात्रेण पूर्वमभिहितं कृतिमाक्षेप्तुमलम् । अवगतसम्बन्धं हि वस्त्वाक्षिप्यते । न च शब्दमन्तरेणा ऽपूर्वस्य प्रयत्नसम्बन्धावगमे कारणान्तरमस्ति । अतः कथं तत्प्रयत्नमाक्षिपेत् । तस्मादपूर्वकार्याभिधायिना प्र-यत्नाभिधानमवश्याश्रयणीयमिति विषयकरणीये निपुणतर-मुपपादितमित्यलमतिप्रसङ्गेन । तत्र न क्रियामात्रकं तावदहं बुध्वा प्रवृत्तो न चापि फलमात्रकम् । न क्रियाफलसम्बन्ध-मात्रं वा । क्रियाफलयोः साध्यसाधनतावगमे ऽपि न प्रवृत्तिरु-पपद्यते । तृप्तिहेतोर्भोजनेऽतीते वर्त्तमाने वा ऽप्रवृत्तिर्भविष्य-त्यपि तत्साधने सामुद्रविद्याख्यातइवानुष्ठानाभावात् । पुरुषा-ऽऽशयावगमस्तु प्रवृत्तिहेतुतया नाशङ्कितोऽपि स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्युत्पित्सोर्दूरोत्सारितत्वात् । किं तु कार्यतां बुध्वा प्रवृत्तो म-मेदं कार्यमिति प्रतीत्याहं सर्वत्रप्रवृत्तः । तथाहि ।

आस्तां तावत्क्रिया लोके गमनागमनादिका ।
अन्ततःस्तनपानादिस्तृप्तिकार्यपि या क्रिया ॥
सा यावन्मम कार्येयमिति नैवावधार्यते ।

तावत्कदा ऽऽपि मे तत्र प्रवृत्तिरभवन्नहि ॥

अत्रापरआह । सत्यं कार्यावगमादेव प्रवृत्तिरिष्टसाधनतैव तु कार्यता । न परा का चित्सैव प्रवृत्तिहेतुर्विधिरुच्यते तदाह ।

अपेक्षितोपायतैव विधिरिष्टो मनीषिभिः ।
ततो ह्यध्यवसायादिर्वा कस्मान्ना ऽभिधानतः ॥

तथा ।

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः ।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम् ॥
कर्त्तुरिष्टाभ्युपाये हि कर्त्तव्यमिति लोकधीः ।
विपरीतं त्वकर्त्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥

तत्र तावदिदमेव वक्तव्यम्। अतीतस्य वर्त्तमानस्य चेष्टसाधनता ऽऽस्ति नचतत्कार्यतया ऽऽवसीयते तेनान्या कार्यता अन्या चेष्टसाधनतेति । तथा च प्रवृत्तिरपि तन्मात्रावगमायत्ता न भवतीति । उपेक्ष्यैव तावत्तं फलसाधनताकार्यतयोर्भेदं विनिर्दिशति । फलसाधनता नाम या सा नैव च कर्त्तव्या ।

कार्यता कृतिसाध्यत्वं फलसाधनता पुनः ।
करणत्वं फलोत्पादे भिद्येते ते परस्परम् ॥

यद्यप्येकवस्तुनिवेशिता द्वयोः तथापि स्वरूपभेदो ऽस्त्येव । तदेव हि वस्तु फलं प्रत्युपायभावात्फलसाधनमित्युच्यते । कृत्यधीनात्मलाभतया च कार्यमिति । किमिति इष्टाभ्युपायेष्वेव कर्त्तव्यता ऽऽवगमो ऽन्यत्र नेति । तत्राह ।

किं तु स्वयं क्लेशरूपं कर्म यत्कार्यतां व्रजेत् ।
फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यता ॥

तद्भावभाविनी नित्यं तदात्मेव प्रतीयते ।

स्वभावेन हि कर्माणि दुःखोत्पादहेतुभूतानि । तेषु कार्यत्वावगमः फलसाधनतावगमनिबन्धनः । कार्यता हि न कृत्यधीनसिद्धिमात्ररूपा किं तु कृतिं प्रति प्रधानभूतं सद्यत्तदधीनसत्ताकं तत्कार्यमुच्यते । तच्च कृतेः प्रधानं यदधिकृत्य कृतिः प्रवर्त्तते । न च दुःखं दुःखहेतुभूतं वा ऽऽधिकृत्य कृतेर्वृत्तिरुपपन्ना । नाप्यदुःखमदुःखहेतुं वा । किं तु सुखं सुखहेतुं वा । तत्र न तावत्स्वयं सुखरूपं कर्म । सुखसाधनमपि चेन्न स्यात् । न तस्य कृतिं प्रति प्राधान्याभ्युपगमो घटते । अतः कर्मसु कार्यत्वावगमः फलसाधनता ऽऽवगमनिबन्धन इति ज्ञापककोटिनिविष्टां फलसाधनतां कार्यता ऽऽनुरुध्यते न त्वसौ तदात्मैव । तथा चा ऽसाधनस्यापि सुखस्यैवास्तिकार्यता । सुखं हि सर्वः कार्यतया ऽऽवैति । न तस्य फलसाधनतामपेक्षते । तेन साधनतोत्तीर्णकार्यता ऽऽवगमेन मे प्रवृत्तिरिति निश्चित्य व्युत्पित्समानश्चैत्रं प्रवर्त्तमानं दृष्ट्वा ऽऽनुमिनोति, चैत्रोऽपि कार्यबोधात्प्रवर्त्तत इति । चैत्रस्य प्रवृत्तिर्द्धर्मिणी कार्यबोधनपूर्विकेति साध्यो धर्मः । बुद्धिपूर्वकत्वे सति प्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवदिति । लिङादयश्च प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायिनः कार्यमेवाभिदधते । तस्यैवावगतस्य प्रवृत्त्यनन्तरकारणत्वात् । इच्छा यद्यपिप्रवृत्तिहेतुस्तथापि सा लिङादिवाच्या न भवति तदवगमस्य प्रवृत्तावनपेक्षितत्वात् । उत्पन्ना हि सा प्रवृत्तिकारणं नावगता । नन्वेवमपि कथं लिङादीनां कार्ये व्युत्पत्तिरिति । अत आह ।

शब्दान्तराणि स्वार्थेषु व्युत्पद्यन्ते यथैव हि ।
आवापोद्वापभेदेन तथा कार्ये लिङादयः ॥

लिङादियुक्तवाक्यश्रवणे तद्भावभाविन्या प्रवृत्त्या विशिष्ट कार्यावगतिमनुमाय वाक्यस्य तावद्धेतुतामध्यवस्यति । तत्रापि कोऽर्थभागः केन शब्दांशेनाभिहित इति विवेचने लिङाद्यावापेन कार्यावगतिदर्शनात्तदुद्धारे चादर्शनात्तएव कार्यावगतिं कुर्वन्तीति शब्दान्तरवल्लिङादीनां कार्यवाचकत्वव्युत्पत्तिसिद्धिः । ननु लोकव्यवहाराल्लिङादयो वाचकतया व्युत्पाद्यमानाः प्रैषादिष्वेव वाचकतया व्युत्पत्तिमर्हन्ति । तत्रैव तेषां प्रयोगदर्शनादिति ।

कार्यमेव हि कर्तॄणां ज्यायः समकनीयसाम् ।
प्रवृत्त्यापेक्षया भेदात्प्रैषादिव्यपदेशभाक् ॥

प्रवर्त्यपुरुषापेक्षया ज्यायसा वक्त्रा प्रतिपाद्यमानं कार्यं प्रैष इति व्यपदिश्यते । समेना ऽऽमन्त्रणं हीनेनाध्येषणमिति प्रैषादिप्रतिपादका अपि च लिङादयः ।

कार्यमेव हि सर्वत्र प्रवृत्तावेककारणम् ।
प्रवृत्त्यव्यभिचारित्वाल्लिङाद्यर्थो ऽवधार्यते ॥

प्रवृत्तिर्हि बालेन स्वात्मनि कार्यावगमपूर्विका प्रतिपन्नेति सर्वपुरुषानपि प्रवर्त्तमानान्दृष्ट्वा कार्यावगममेव बालः कल्पयतीति प्रेष्यादीनामपि प्रवृत्तिः कार्यावगमनिबन्धनेति । कर्त्तव्यमेव हि प्रैषादिव्यपदेशयोगीति सिद्धम् । वस्तुतस्तु प्रैषादीनामपि प्रवृत्तिव्यभिचारित्वात्कार्यस्य च प्रवृत्तिषु सर्वासु हेतुभूतत्वात्प्रैषादिष्वपि लिङादीनां कार्यमेवार्थ इति निश्चीयते । केन पुनः प्रमाणेन बालः स्वयं कार्यमवगच्छति यतः प्रवर्त्तत इति अत आह ।

कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमवसीयते ।
तच्च मानान्तरेणापि वेद्यमोदनपाकवत् ॥

कृतौ सत्त्वां च भावादसत्त्वां चाभावादनुमानतः कृतिसाध्यता तावदवगम्यते । यदधिकृत्य कृतिः प्रवर्त्तते तत्कृतिप्रधानम् । प्रयत्नश्च कृतिः । स च मानसप्रत्यक्षवेद्य इति विशिष्टे प्रयोजनता ऽऽपि प्रयत्नस्य प्रत्यक्षवेद्यैव तेन प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवमन्यते । यथा चौदनःपाकस्येति न किंचिदनुपपन्नम् । उपसंहरति ।

एवं कार्यात्मके ऽप्यर्थे व्युत्पद्यन्ते लिङादयः ।
तदन्वितेषु स्वार्थेषु तथा शब्दान्तराण्यपि ॥

एवमपि कथं मानान्तरावेद्यकार्यवाचिता लिङादीनामित्याशङ्क्य मीमांसामवतारयति ।

संप्रधार्यमिदं त्वत्र तत्कार्यं किं क्रियात्मकम् ।
यद्वा तद्व्यतिरेकीति ॥
को नु निर्णय इत्यत्राह ।
तत्र लोकानुसारतः ॥
प्रमाणान्तरविज्ञेया क्रिया कार्येति यद्यपि ।

प्रतिभाति ।

लोके हि लिङादियुक्तवाक्यश्रवणे विशिष्टक्रियानुष्ठानदर्शनात्तद्विषया कार्यावगतिर्लिङादिभिः क्रियतइति युक्तम् । अवगतिप्रवृत्त्योरेकविषयत्वात् । नहि अन्यत्कार्यतया ऽऽवगम्या ऽन्यत्र बालः प्रवर्त्तते । किं च क्रियायां कार्यभूतायां लिङादियुक्तवाक्यप्रतिपाद्यमानयां शक्तिकल्पनालाघवं स्यादेव । तथाहि धातुरेव कार्यभूतं स्वार्थं ब्रवीतु तथा भूतार्थवाचिनस्तु धातोः परे लिङादयो भवन्तीत्याश्रयताम् लिङादिश्रवणे तु तथा भूतार्थतया धातुः प्रयुक्त इत्यवगम्य कार्यभू-

तथात्वर्थावगमः संपद्यते । यथा लिङादिभ्यो वर्त्तमानाद्यध्यवसायः, तेष्वपि वर्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लडित्येव सूत्रार्थः । कर्त्रादिसंख्यामात्रवाचित्वमेव केवलं लडादीनामिव लिङादीनामप्यर्थ इति क्रियैव कार्यतया वेदे ऽप्यवगम्यतइति यद्यपि विवेकसमर्थानामवगतिर्भवति ।

तथा वेदे सिद्धान्ते ऽवस्थिते सति ।

स्वर्गकामादयः कार्यो नियोज्यत्वेन सङ्गताः ॥
स्वर्गकामादयः शब्दैर्वक्तव्या इत्यवस्थितम् ।

षष्ठाद्ये ह्येतदुक्तम् । लिङादिप्रयोगे तावत्कार्यावगतिरस्तीति निर्विवादम् । कृतिसाध्यं च कार्यं भवति । सति कर्त्तरि तस्यात्मलाभः । कर्तृलाभश्च स्वसम्बन्धिकार्यविबोधे सति भवति नान्यथा । तेन यद्यपि लोकानुसारेण क्रियाया एव कार्यतया बोध्यमानाया वाक्यार्थत्वात्तदन्वयित्वाच्चेतरेषामिति पदार्थानां कारकत्वादृते चान्यस्य क्रियान्वयित्वासम्भवाल्लोहितोष्णीषन्यायेन विशेषणभूतस्वर्गकामनासमर्पणपरतया कर्तृविशेषणत्वेन स्वर्गकामस्यान्वयोऽवगम्यते । तथापि स्वसम्बन्धिकार्यबोद्धृत्वेनैवान्वयो वर्णनीय इति नियोज्यसमर्पकत्वमेवा ऽऽश्रीयतइति एवमपि किमित्याह ।

नियोज्यः सर्वकार्ये यः स्वकीयत्वेन बुद्ध्यते ।

तथापि किमित्याह ।

स्वर्गादिः कामयोगाच्च साध्यत्वेनैव गम्यते ।

साध्यविषयैव हि सर्वत्र कामना भवति तेन तत्सम्बन्धात्साध्यभूतं स्वर्गादि काम्यमानतया पुरुषं विशिनष्टि ।

तेन साध्यत्वपर्यन्तस्वर्गादीच्छा विशेषितः ।

तदेव शक्नुयात्कार्यं बोद्धुं यत्काम्यसाधकम् ॥

अत्र कश्चिदाह । यद्यपि कामनायोगात्साध्यता स्वर्गादीनामवगम्यते । तथापि प्रकृतकार्यसाध्यत्वावगमो निष्प्रमाणक एव । अन्यसाध्यस्यापि साध्यत्वसम्भवात् । न च यत्काम्यते तस्यावश्यं साधनमस्ति । मनोरथपरम्पराहृतचेतसो हि तन्नास्ति यन्न कामनाविषयीभवति । न च तस्य सर्वस्य साधनं भवति सर्वज्ञत्वमपि केचित्कामयन्ते न च तस्योपायसम्भवः । अथ तदिच्छावतोऽतत्साधने कर्तृता नोपपद्यते । तन्न । दृश्यन्ते हि ग्रामाभिगमनकामा हि यादृच्छिकीषु क्रियासु प्रवर्त्तमानाः । अपि च सर्वोऽभ्युपायार्थ्येव पुरुषस्तथापि प्रायशस्तद्विरोधिष्वेवेन्द्रियार्थेषु प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते । अत्रोच्यते । स्वर्गादिकं कामयमानस्य तदेव कार्यतया बोद्धुमवकल्पते । यदेव तस्य काम्यमानस्य सिद्ध्यनुगुणमन्यथा हि तत्कामिना सता तत्कार्यतया ऽऽनवबुद्धं स्यात् । अपरित्यक्ततत्कामनासम्बन्धो हि तत्साधनं कार्यतया ऽऽवबुध्यते । तस्माद्यत्कामिनो यत्कार्यतयोपदिश्यते तत्तस्य काम्यस्य साधकमिति नियोज्यकार्यान्वयानुपपत्त्यैव गम्यते । एवं सति किं फलमित्याह ।

लिङादिस्तत्र कार्यं चेत् क्रियामेवावबोधयेत् ।
समन्वयो नियोज्येन तदानीमेव हीयते ।

कथमित्याह ।

क्रिया हि क्षणिकत्वेन न कालान्तरभाविनः ।
स्वर्गादेः साध्यमानस्य न शक्ता जननं प्रति ॥
इष्टस्याजनिका सा च नियोज्येन फलार्थिना ।

कार्यत्वेन न सम्बन्धमर्हति क्षणभङ्गिनी ॥

कार्यविरोधि कर्मेति प्रमाणान्तरसिद्धम् । परिस्पन्दो ह्युत्तरदेशसंयोगोदयापवर्गी साशुतरविनाशिनी । स्वर्गश्च नियतदेशान्तरकालान्तरभोगः, । ननु प्रीतिमात्रवचनः स्वर्ग इति षष्ठाद्ये साधितं प्रतीतिसाधनेषु द्रव्येषु स्वर्गशब्दप्रयोगात् न च तेषु स्वरूपनिबन्धन एव तत्प्रयोगः । प्रीत्यपगमे तदभावात् । न च तत्साधनवचनता तदनभिधाने घटते । तदभिधानाभ्युपगमे न तद्वाचकतैव लक्षणया तत्साधने प्रयोगोपपत्तेः । तत्र शक्तिकल्पनापरिक्षयात् । अखण्डशब्दतया च दण्डिन्यायस्यासम्भवात्तदन्तर्गतस्य दण्डशब्दस्य दण्डप्रत्यायकत्वसम्भवात् । प्रीतेश्च कर्मानन्तरभावित्वमपि सम्भवत्येव । उच्यते, न प्रीतिमात्रवचनतया ज्योतिष्टोमादिचोदनासु स्वर्गशब्दस्य प्रयोगोऽवगम्यते । अर्थवादेषु दुःखासम्भिन्नचिरतरोपभोग्याभिलाषोपनेयप्रीतिश्रवणात् । तत्र यदि विध्युद्देशगतः स्वर्गशब्दस्तथाविधप्रीतिपरप्रयोगतया वर्ण्यते । तदातिपरोक्षार्थवादपदानां वृत्तिरादृता न भवेदिति तदानुगुण्येन तादृश्यामेव प्रीतौ स्वर्गशब्दः प्रयुक्त इति निश्चीयते । तथावस्था नियतमेवं देशान्तरभोग्या । अतो न कर्मानन्तरभाविनीति न तत्र कर्मण आशुतरविनाशिनः साधनता ऽऽवकल्पते । यस्मिन्हि पूर्ववर्त्तिनि यन्निष्पाद्यते तत्तस्य साधनमिति लोकप्रतीतिः अत एव च विनष्टस्यापि कर्मणः शास्त्रेण साधनत्वं बोध्यते इति ये ब्रुवते तेऽपि निरस्ताः । एवं चासावाशुतरविनाशिनी क्रिया स्वर्गकामिना नियोज्येन सह कार्यतया सम्बन्धुं नार्हति । स्वर्गं प्रति साधनत्वानुपपत्तेः ।

तस्मान्नियोज्यसम्बन्धसमर्थं विधिवाचिभिः।
कार्यं कालान्तरस्थायि क्रियातो भिन्नमुच्यते॥

ननु क्रियैव कार्यतयोच्यताम्। अस्तु सैव, स्वर्गसाधनतां कथमवलम्बिष्यते। उच्यते। वरं तस्या एव तदनुपपत्त्या चिरतरावस्थायिताकल्पना। न पुनरदृष्टस्याश्रुतस्य तद्व्यतिरेकिणो ऽर्थस्य कल्पना। यदि कर्मण एव शक्तिरवस्थायिनीत्यभ्युपगम्यताम्। तदिदमुभयमपि प्रमाणान्तरविरोधान्न कल्पनामर्हति। अविरोधि हि प्रतीतिसिद्ध्यर्थं कल्पयितुं शक्यम्। कर्मणश्चाशुतरनाशिनः चिरतरावस्थायिता प्रमाणान्तरनिरस्ता। शक्तिमति चातीते शक्तिरप्यतीतेति प्रमाणान्तरसिद्धमिति न सापि स्थायिनी शक्या कल्पयितुम्। अपि च आश्रये निवृत्ते किमाश्रया शक्तिरवतिष्ठताम्। अस्तु सैव स्वर्गसाधनमाश्रितेति चेत्,नान्यदीया शक्तिरन्यत्र वर्तते। प्रमाणान्तरविरोधादेव। किं च शक्तिमत्यसति शक्तिः फलं न युक्तम्। शक्तिमद्धि साधनं न शक्तिः। अन्यथा शक्तित्वं न स्यात्। ननु यागादिक्रिया देवता ऽऽराधनोपायभूता सती कार्यतयोच्यतां, सा तत्प्रत्त्यासत्तिद्वारेण कालान्तरेऽपि फलं जनयितुमलमेव। देवता फलदानसमर्था कर्मभिराराध्यते। साऽऽराधिता प्रसीदति, प्रसन्ना च कर्तृन्कालान्तरेऽपि फलेन योजयत्येवेति। नैतदेवम्। यागादीनां देवता ऽऽराधनहेतुत्वे प्रमाणाभावात्। नहि देवता ऽऽराधनोपायहेतुभूतो याग इत्यत्र किं चित्प्रमाणमस्ति। ननु देवतापूजार्थ एव यजिः स्मर्यते। पूजा च सर्वा पूज्यमानार्थेत्यवगतम्। उच्यते। न स्मृतिः प्रमाणं,स्मृतित्वादेव। प्रमाणान्तरापेक्षया च स्मृतीनामर्थवर्णनम्। तदनुवर्त्तित्वाच्चासाम्। न च प्रमाणान्त-

रेण देवता ऽऽराधनोपायता यागस्येत्युक्तम् । अतो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति गौणं देवतापूजात्मकत्वमवगमयितव्यं, पूजापि पूज्योद्देशेनैव हि प्रवर्त्ततइति । अपि च सा कर्मभिराराध्यते या ऽऽराधनं प्रतिपाद्यते । नानादिग्देशगामिना पुरुषेणानुष्ठीयमानयागात्मकपूजावगमश्च देवताया इति प्रमाणान्तरविरुद्धमेव, तस्यानादित्वानुपपत्तेः । देवताधिकरणे च प्रपञ्चेनायं ग्रन्थो निरस्त इति नातीव यतितव्यम्, । अथापि स्यात्पुरुषसंस्कारहेतुभूतैव क्रियाशब्देन कार्यतयोच्यते तस्याश्च स्वर्गकामादिपुरुषसम्बन्धात्पुरुषसंस्कारादेव कालान्तरे फलं भविष्यतीति । तन्न । पुरुषसंस्कारकत्वे प्रमाणाभावात् । नहि प्रमाणान्तरतः शब्दतो वा पुरुषसंस्कारहेतुता यागादीनामवसीयतइति कर्मण्यारम्भभाव्यत्वादित्यत्रोक्तम् । ननु क्रियैव कार्यतयोच्यतां फलसाधनता च तस्या एवाश्रीयतां, तदन्यथानुपपत्त्या तु किं चिदप्यपरं तज्जन्यं फलोदयानुगुणं कालान्तरस्थाय्यात्माश्रयं परिकल्प्यतां,मा भूत्तस्य लिङादिवाच्यतेति । उच्यते । तद्धि तदनुपपत्त्या कल्प्यते यद्यस्योपपादकम् । न च क्रियाजन्येनान्येन; फलजनकेन कल्पितेन क्रियायाः साधनतोपपादिता भवति । नहि साधनसाधनं तस्य साधनं भवति । अवान्तरव्यापारो वा शक्तिर्वा तत्साधनतां निर्वाहयति । व्यापारयोगितयैव शक्तिमतां साधनता यतः । नचात्मसमवाय्यर्थान्तरं कर्मणामवान्तरव्यापारो नापि शक्तिरिति न तस्यार्थापत्तिगम्यता युक्ता । किं त्वन्विताभिधाने स्थिते नियोज्या ऽनुगुण्याच्छब्दवाच्यतैवोचितेति सूक्तम् । “नियोज्यसम्बन्धसामर्थ्यात्कालान्तरस्थायि कार्यं क्रियातिरिक्तं लिङादिभिरेवोच्यते”इति ।

अत्रैषा प्रक्रियाचोदनासूत्रे कार्यार्थता प्रतिपादिता । षष्ठाद्ये तस्यैव कार्यस्य स्वसम्बन्धितया बोध्यः स्वर्गकामादिर्नियोज्य इति व्युत्पादितम् । तस्य च कार्यस्य नियोज्यविशेषणीभूतकाम्योत्पत्तिहेतुत्वमिति बादर्यधिकरणे राद्धान्तितम् । तच्च तथाभूतं क्रियारूपं न भवति, तस्याः फलसाधनत्वायोगात्, देवताऽऽराधनमुखेन तावत्फलसाधनता नास्तीति देवताधिकरणे व्युत्पादितम् । पुरुषसंस्कारमुखेन नास्तीति कर्माण्यारम्भभाव्यत्वादित्यत्रोक्तम् । कर्मणस्तच्छक्तेर्वा स्थायिता नेतीति चापूर्वाधिकरणे नियोज्यान्वयमुखेन मानान्तराऽपूर्वमात्मसमवायिकार्यं लिङादिरभिधीयतइति अनेकन्यायसाध्यम् । कार्यं च कृतिसाध्यम् । कृतिश्च पुंसां प्रयत्न एव । नचासौ भावार्थमन्तरेणास्तीति तत्सम्बन्धनियोग एवोच्यतइति भावार्थाधिकरणे स्थितम् । स च भावार्थः सम्बन्धमानस्तमवच्छिनत्तीति शब्दान्तराधिकरणे निर्णीतम् विषयभूतश्च भावार्थः करणीभवतीति बादर्यधिकरणे एवोक्तम् । स्वकार्यसाधने भावार्थे पुरुषस्यैश्वर्यमिति तत्रैवोक्तम् ।

कालान्तरावस्थायिनः कार्यस्य नियोज्यान्वययोग्यतामाह ।

तद्धि कालान्तरस्थानाच्छक्तं स्वर्गादिसिद्धये ।
सम्बन्धोऽप्युपपद्येत नियोज्येनास्य कामिना ॥

ननु " भाष्यकारः प्रत्यक्षार्थतयाऽपूर्वमित्याह न क्रियादिभिन्नं कार्यमिति " यो मन्यते तं प्रत्याह ।

क्रियादिभिन्नं यत्कार्यं वेद्यं मानान्तरैर्न तत् ।
अतो मानान्तरापूर्वमपूर्वमिति गीयते ॥

नन्वेवमपि अपूर्वं वाक्यार्थः स्याद्, न नियोगः । नि-

योगश्च वाक्यार्थ इति प्राभाकराणामुल्लाप इत्यत आह ।

कार्यत्वेन नियोज्यं च स्वात्मनि प्रेरयन्नसौ ।
नियोज्य इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयते ॥

एवमपि कथं वाक्यार्थत्वमित्याह ।

कार्यस्यैव प्रधानत्वाद्वाक्यार्थत्वं च युज्यते ।
वाक्यं तदेव हि प्राह नियोज्यविषयान्वितम् ॥

उक्तं ह्येतद् यत्प्रधानतया प्रतिपाद्यते तद्वाक्यार्थ इति, कार्यं च प्रधानतयोच्यतइति इह तस्यैव वाक्यार्थत्वम् । नियोज्यान्विताभिधानं च प्रायिकमाधानाध्ययनाङ्गप्रधानोत्पत्तिर्नियोगानां नियोज्यशून्यानामभिधानाभ्युपगमात् । विवरणकारा ह्याधानविषयमपि नियोगान्तरमिच्छन्ति । क्रतुनियोगप्रत्यभिज्ञानाभावाद्, असन्निधाने हि तन्नियोगप्रत्यभिज्ञानं नोपपद्यते । नापि वर्णनादिविधिवदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धात्तन्मुखेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तिः, प्रागाधानादाहवनीयादिशब्दानामर्थापत्तिज्ञाने क्रतुसम्बन्धानवगमात् । जुह्वादीनां त्वाकृतिवचनत्वात्प्रागेव विनियोगात्प्रत्यभिज्ञासम्भवः । नन्वग्नीनामपि साध्यत्वात्साध्यद्वयं कथमेकस्मिन्वाक्ये ऽन्वीयते । उच्यते । नियोग एवात्रापि प्रधानं साध्यम् । अनीप्सितकर्मता त्वग्नीनामनीप्सितकर्मत्वेऽपि तत्तदाधानजन्यं फलमग्निसमवायि तद्योगिन्याहवनीयादिशब्दे प्रयोगादाहवनीयादीनां च क्रतूपयोगित्वात्तत्सिद्ध्यर्थतयैव पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तेरनुष्ठानलाभादलं प्रयोज्याभिधानेनेति । तथा ऽऽध्ययनविधावपि आचार्यकरणविधिप्रयुक्त्यैवानुष्ठानलाभान्नियोज्यशून्याभिधानमिति स्थितम् । प्रधानोत्पत्तिनियोगा अधिकारनियोगा ऽऽक्षिप्तास्तद्विषयानुष्ठाने-

नैव लब्धसिद्धय इति न तत्र नियोज्याभिधानान्वेषणम्। अङ्गोत्पत्तिनियोगा अपि विनियुक्तप्रयाजादिविषयत्वादधिकारनियोगा एव सिध्यन्तीति किं तेषु नियोज्यान्विताभिधानेन। कथं पुनः प्रयाजादिविधीनां विनियुक्तविषयत्वम्, उच्यते। साधिकारनियोगसंनिधौ प्रयाजादिवाक्यानि श्रुतानि, न तावत्स्वयागविषयनियोगान्तरमवगमयितुमीशते। अवघातादिवदनुवादकत्वसम्भवात्किं तु स्वरूपमात्रमेव योगस्य स्वपदार्थविशिष्टमुपपादयति, तच्च प्रयोजना ऽऽकाङ्क्षितया प्रयोजनीभूतेन साधिकारेण नियोगेनान्वीयतइति अधिकारवाक्यगत एव लिङ्शब्दस्तदन्वितं स्वार्थमभिधत्ते। स चान्वयः प्रयाजादीनामैदमर्थ्यमात्रेण ग्राहकग्रहणमित्युच्यते। करणोपकारा ऽऽकाङ्क्षस्य च अपूर्वस्य यत्करणोपकारकत्वपरिकल्पनं सप्रकरणव्यापार इति। तत्र यत्तेषां करणोपकारजनकत्वकल्पनं तदौपादानिकं, नास्ति र्बाहःप्रयोजादिषु नियोगान्तरम्। न च नास्ति क्षणिकानां तेषां सम्भूयेतिकर्त्तव्यतात्वानुपपत्तेर्नियोगान्तरस्यावश्याश्रयणीयत्वात्। योऽसौ लिङादिः प्रागनुमानार्थतया शङ्कितः स इदानीं नियोगान्तरमभिधत्ते। अत एव चावघातादिवदेषां यज्यादिशब्दानामेवाङ्गवाक्यगतानामधिकारनियोगान्वितस्वार्थाभिधानं नाभ्युपगम्यते। तथा हि सति उत्पत्तावेवाङ्गतया ऽऽङ्गस्वरूपस्यान्यतिरश्चीनत्वान्नियोगान्तरविषयता न स्यात्। उत्पत्तिदशायां त्वनन्यनिष्ठतया ऽऽभिधानाद्युक्तं नियोगान्तरविषयत्वम्। कस्मात्पुनरन्यतिरश्चीनस्य नियोगान्तराविषयत्वम्। कार्यद्वयसम्बन्धावगमानुपपत्तेः। नह्येकं वस्तु युगपत्कार्यद्वयसम्बन्धि शक्यमवगन्तुम्। यच्च तन्नियोगान्तरं प्रयाजादिषु तत्पश्चादभिधीयमानमधिकारनियोगाङ्गतैव शब्दे-

नाभिधीयते । अन्यथा विषयद्वयविनियोगविरोधादिसलमतिप्रसङ्गेन ।

ननु नियोगस्य काम्यमानफलसाधनत्वाभ्युपगमात्फलस्यैव प्राधान्यात्तस्यैव वाक्यार्थत्वमित्यत आह ।

आत्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ।
कुर्वन्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥

यत्तदपूर्वं कार्यं तस्य नियोज्यान्वयं विना कार्यत्वानुपपत्तिः । अनुष्ठानं विना तदसम्भवात् । कर्त्रा च विना तदनुपपत्तेः । अधिकारिणा च विना कर्त्तुरभावान्नियोज्यत्वं विना तदयोगादकामसाधने च नियोगानवगमादित्यात्मसिद्ध्यर्थमेव नियोगः काम्यमानफलसिद्धिहेतुत्वमवलम्बते स्वामिवत् । यथा आत्मन एव संविदधानः स्वामी गर्भदासस्योपकरोति, तथा नियोगोऽपि नियोज्यस्येति न प्राधान्यपदप्रच्युतिः ।

ननु नियोगस्य फलसाधनत्वात्तस्य च सेतिकर्त्तव्यताककरणनिबन्धनसिद्धित्वात्तदनुष्ठानानन्तरं नियोगसिद्धेः फलसिद्धिः स्याद,यानन्तरनियोगो निष्पद्यते तर्हि क्रियायामतीतायां कुतस्तत्सिद्धिरित्याह ।

विषयानुष्ठितौ सत्यां सिद्धो नहि विधिः फलम् ।
तदानीमेव कुरुते सहकारिव्यपेक्षया ॥

एषा ऽऽत्र दर्शनास्थितिः । प्रधानोत्पत्तिनियोगा अङ्गोत्पत्तिनियोगाश्च यथायथं संनिपत्त्योपकाराङ्गयुक्तस्वविषयमात्रानुष्ठानेनैव सिद्ध्यन्ति तत्र यान्यङ्गा ऽपूर्वाणि तानि संभूय प्रधानोत्पत्त्यपूर्वेषूपकुर्वन्ति तस्माच्च परमापूर्वं निष्पद्यते । यान्यपि चाङ्गाऽपूर्वाणि दक्षिणीयादीनां तेषामप्याराद्रुपकारकातिदेशिका-

ङ्गभाजामेकमुत्पत्त्यपूर्वमपरमप्यङ्गपूर्वं प्रधानवद्वेदितव्यमिति । अनया दिशा सकलमूहनीयम् । इत्थं यद्यपि कर्मानुष्ठानानन्तरमेव विनियोगसिद्धिः । तथा यत्फलस्यानन्तराभवनं तदुपपत्त्या कल्प्यते । अस्ति किंचिदपेक्षणीयमपरं यदसन्निधेः फलं नोत्पद्यते इति । नन्वेवं सति फलहेतुता ऽपूर्वस्य बाध्येतेत्यत्राह ।

सहकारिव्यपेक्षा च कारणत्वं न बाधते ।
मा वा बाधिष्ट सर्वत्र कार्ये पाकादिके यथा ॥

तथेत्यर्थः ।

"अतः पुरुषकारश्च दैवं च फलसाधनम्" ।

इत्याचार्याः, दैवमपूर्वमपेक्षणीयं सहकारि च पुरुषकारपदवेद्यम् । नन्वेवं भवतु काम्येष्वपूर्वकार्याभिधानं लिङादीनां, नित्यनैमित्तिकनिषेधाधिकारेषु कथं तेषु फलोदयं प्राभाकरा अनुमन्यन्ते । नहि फलं फलतया ऽन्वीयते, किं त्वधिकारिविशेषणतया, लब्धे तु जीवनादौ अधिकारिविशेषणे किं फलान्वेषणेन । नच फलमन्तरेण प्रवृत्त्यसम्भवः । स्वसम्बन्धिकार्यावगममात्रायत्तत्वात्प्रवृत्तेः । निरपेक्षः शब्दात्फलमन्तरेणापि स्वसम्बन्धिकार्यावगमः तावन्मात्रस्य लोके प्रवृत्तिहेतुत्वावगमात् । कार्यावगमोत्पादनायैव फलमुपयुज्यतइत्युक्तम् । ननु यथा शब्दात्कार्यावगतिः तथा निष्फलत्वादनुमानेनाकार्यताप्रतीतिरपीति कथं प्रवृत्त्युपपत्तिः । न । आगमविरोधेनानुमानस्या ऽऽत्मलाभाभावात् । एतावानेव प्रमाणव्यापारः । यत्प्रवृत्तियोग्यार्थदर्शनम्, । अन्यथा यदि कश्चित्कल्पिते फले न प्रवर्त्तते तदा किं कर्त्तव्यं तेन फलोदयान-

भ्युपगमे च प्राच्यमार्गासम्भवान्नित्यादिषु अपूर्वकार्याभिधानमप्रमाणकं तत्राह ।

एवं कामाधिकारार्थपर्यालोचनयोत्थिता ।
व्युत्पत्तिः सर्ववाक्यार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनम् ॥

उक्तमिदमन्यायश्चानेकार्थत्वमिति । तेन कामाधिकारे सिद्धे ऽपूर्वकार्याभिधायकत्वे नित्यादिष्वपि स एवार्थो विरोधाभावादाश्रीयते । नित्याधिकारानुगुण्येन तु क्रियाकार्यत्वाभिधानं काम्येष्वनुपपन्नमिति सर्वत्रापूर्वमेव वाक्यार्थः ।

नन्वेवं वेदादेव व्युत्पत्तिः स्थिता स्यादित्याशङ्क्या ऽऽह ।

व्युत्पत्तिरिह कार्येऽर्थे व्यवहारानुसारिणी ।
किं तु निर्धारणामात्रं वेदवाक्यविमर्शजम् ॥

तत्रैतदेव तावद्वक्तव्यम् । न केवलं वेदे लोकव्यवहारादेव शब्दार्थावधारणं किं तु प्रसिद्धार्थपदसम्बन्धादपि पदार्थान्तरान्वययोग्यार्थाभिधायकत्वे स्थिते तदनुरूपार्थाभिधायकता निर्णीयतएव । एतच्च यववराहाधिकरणे व्युत्पादितं, व्यवहारत एव सम्बन्धावधारणादुभयथा ऽऽपि व्यवहारदर्शनात्समा विप्रतिपत्तिरिति पूर्वः पक्षः । पदान्तरसम्बन्धादपि पदान्तरार्थाध्यवसानं भवत्येव तेन वैदिकवाक्यशेषान्वयार्हता ऽऽलोचनेन दीर्घशूकाद्यर्थमेवेति राद्धान्तः । तथा त्रिवृच्छब्दे यूपाहवनीयादिषु शक्त्यवधारणाल्लोकेऽपि चायं व्यवहारो बहुलमुपलभ्यते । तथा च सति वैदिकनियोज्यान्वययोग्यतया लिङादीनामपूर्वकार्याभिधायकत्वनिर्णयो नानुपपन्नः । अयं चापरो विशेषो यल्लिङादियुक्तानां वाक्यानां कार्यार्थत्वं तत्तावद्वृद्धव्यवहार एव सिद्धं, किं तु लिङादिप्रत्ययानां तद्वाच-

कता तच्चापूर्वमित्येतावन्मात्रं वैदिकपदसम्बन्धादवसीयतइति ।

एकदेशिनमधुना निराकर्त्तुमुपन्यस्यति ।

व्यवहारत एवाहुर्व्युत्पत्तिमपरे पुनः ।
कार्ये मानान्तरावेद्ये क्रियादिव्यतिरेकिणि ॥

अस्यार्थः । के चिदेवमाहुः । लिङादियुक्तवाक्यश्रवणे प्रवृत्तिदर्शनात्कार्यावगतिनिबन्धनत्वात्प्रवृत्तेः कार्यमात्रमेव तेषामर्थः । न क्रियादिरूपता, तस्यां शब्दस्य प्रवृत्त्यनुपयोगित्वादिति क्रियानिष्कृष्टकार्याभिधायिता लौकिकव्यवहारादेव निर्णीयते इति ।

तदिदमयुक्तमिति प्रतिजानीते ।

सितेतरइव त्वेष पक्षश्चित्तं न कर्षति ।
चन्द्रातपामलन्यायप्रवासमलिनीकृतः ॥

कथमित्याह ।

कार्यमानान्तरावेद्यैः पार्श्वस्थस्तन्निबन्धनम् ।
व्यवहारं कथंकारं शब्दात्प्रागवबुध्यताम् ॥
व्यवहारमविज्ञाय तन्निबन्धनतद्गता ।
प्रतिपत्तिः कथं ज्ञेया शब्दशक्तिः कथन्तराम् ॥

इदमत्राकूतम् । यद्यपि कार्यमात्रमेव प्रवृत्त्युपयोगीति तावन्मात्रमेव शब्दार्थः, तथापि तस्य लोके क्रियागतस्यैव प्रवर्त्तकत्वदर्शनाद् शक्यते क्रियाश्रितता प्रत्येतुम् । यथा कृतिमात्रस्य शब्दार्थत्वेऽपि व्यक्त्याश्रितताऽपि न प्रतिक्षिप्यते । तथा क्रियाश्रितत्वं प्रमाणान्तरप्रमितं न प्रतिक्षेपमर्हति । तेन क्रियातिरिक्तकार्याभिधायि न प्रसिद्धम् । यदि परं तन्निब-

न्धनव्यवहारस्यदर्शनमेव स्यात् । तदा तद्दर्शनात्तद्धेतुभूतप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या अनुमानेन शब्दस्य वाचकत्वाध्यवसानं भवेत् । न चैतदस्ति, तस्य शब्दादन्यतः प्रागनवमात्तन्निबन्धनव्यवहाराप्रतिपत्तेः । तदप्रतिपत्तौ च तद्धेतुभूतप्रतिपत्त्यनुमानान्न शक्तिकल्पनोपपत्तिः ।

तत्राकूतं विवृणोति ।

कार्यप्रतीतिमात्रं च प्रवृत्तेरनुमीयताम् ।
किं तु कार्या क्रियैवेह लोकदृष्ट्याऽऽवसीयते ॥

लोकप्रतीतं क्रियारूपत्वं च न शक्यते ऽपह्नोतुमिति कार्यमात्रार्थत्वे क्रियैव कार्यतया लिङाद्यर्थ इति निश्चीयते । न पुनःप्रमाणान्तरादपूर्वमिति । अन्ये पुनर्वेदार्थबोधकस्वार्थवचननिबन्धनप्रवृत्तिदर्शनेनातीन्द्रिये कार्ये लिङादयो व्युत्पद्यन्तइत्याहुः । यदि आचार्यवचनादपि क्रियैव कार्यतया ऽऽवगम्यते । तदा तस्याः स्वयं दुःखरूपत्वात्पुरुषार्थान्तरानुबन्धनं विना प्रवृत्त्यसम्भवान्नियमेन सुखार्थिनः प्रवृत्तिर्न स्यात्ततश्च संध्योपासनादौ पुरुषार्थोऽस्ति । तस्मात्क्रियातिरिक्तकार्यमाचार्यवचनेभ्यो ऽवगम्यतइति ।

तान्प्रत्याह ।

वेदार्थाचार्यवाक्येषु प्रवृत्तिर्या ऽऽपि दृश्यते ।
तत्राप्येषैव सम्बन्धपरिज्ञानविधा भवेत् ॥

आचार्यवाक्यश्रवणादपि शिष्याणां या सन्ध्योपासनादौ प्रवृत्तिः तत्रापि बालः स्वविषयनिरूपितं क्रियाकार्य-

त्त्वावगममेव कारणत्वेन परिकल्पयेत् । फलं विना च तदनुपपत्तेः फलावगममपि सम्भावयेत् । व्युत्पत्त्यनुसारेण वेदार्थमपि प्रतिपद्यमानो नित्यनैमित्तिकाधिकारयोरपि फलं कल्पयेत् । स एवं बाल्यदशायां व्युत्पन्नः स्वयमाचार्यपदवीमधिरूढो वेदार्थं प्रतीत्य शिष्येभ्य उपदिशन्क्रियामेव कार्यतया प्रतिपादयेत् नापूर्वं कार्यम् ।

उपसंहरति ।

तस्माल्लोकानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्यमात्रके ।
तस्य त्वपूर्वरूपत्वं वेदवाक्यानुसारतः ॥

एवमपूर्वकार्याभिधायित्वे सिद्धे चोदयति ।

ननु लोकविरोधित्वं पक्षेऽस्मिन्नपि दृश्यते ।
सर्वदैव यतो लोके क्रिया कार्यैव गम्यते ॥

परिहरति ।

भवेदेवं विरुध्येते कार्ये ऽपूर्वे ऽपि लौकिके ।
प्रतिपत्तिवियोगौ चेत् क्रियाकार्यत्वगोचरौ ॥

यदि क्रियाकार्यत्वगोचरौ लौकिकत्वप्रतिपत्तिप्रयोगौ अपूर्वकार्याभिधायित्वपक्षाङ्गीकारे विरुध्येते ततो लोकविरुद्धत्वं स्यात् अस्मत्पक्षस्य । न चैतदस्तीत्याह ।

अपूर्वं हि क्रियासाध्यं साधिता साधनं क्रिया ।
तस्मादपूर्वसाध्यत्वं क्रियासाध्यत्वसङ्गतम् ॥
प्रमाणान्तरगम्यं हि लोकः शब्दैर्विवक्षति ।
क्रियाकार्यत्व एवातः प्रयोगो लक्षणान्वितः ॥

प्रतिपत्तिप्रयोगौ हि नावश्यं श्रौतवृत्त्यनुसारिणावेव ।

लक्षणयाऽऽपि लोकेदर्शनात् तेन यद्यप्युक्तेन न्यायेनापूर्वमेव कार्यं लिङादीनामभिधेयम् । तथापि तस्य क्रियाकार्यत्वाव्यभिचारात्तत्र लक्षणया तयोर्नानुपपत्तिः । क्रियासाध्यं त्वपूर्वं साधिता च सती क्रियासाधनं भवतीत्यपूर्वेण सह क्रियाकार्यत्वं नित्यसम्बद्धमिति शक्यते तल्लक्षयितुम् । यत्तु श्रौतपदार्थे लोके लिङादि न प्रयुज्यतइति, तत्तस्यापूर्वात्मनः प्रमाणान्तराप्रतीतत्वात्प्रतीतविषयत्वाच्च लौकिकप्रयोगस्य ।

यद्येषा लक्षणा किमिति तर्हि लोको नावगच्छतीत्याह ।

लक्षणानभिमानं तु मुख्यार्थानवधारणात् ।
यत्तु मुख्यार्थकुशलास्तेषां लाक्षणिकत्वधीः ॥

इति । मुख्यमर्थमविदित्वा लाक्षणिकमपि अर्थं श्रौतमिव मन्यते । म्लेच्छा इव यववराहाद्यर्थम् । मुख्यार्थविवेकिनां तु परीक्षकाणां लाक्षणिकत्वधीरिति ।

उपसंहरति ।

तस्मान्मानान्तरावेद्यं कार्यमर्थान्तरान्वितम् ।
वेदवाक्यं ब्रवीतीति संक्षेपो ऽयमुदाहृतः ॥

ग्रन्थस्य कर्तुश्च संज्ञां प्रयोजनं चाह ।

वाक्यार्थमातृकेयं प्रभाकरगुरुदर्शनानुसारेण ।
अनसूयुबोधनार्थं शालिकनाथेन संग्रथिता ॥
रचिता सच्चरितानामनुग्रहं कर्त्तुकामेन ।
वाक्यार्थमातृकाया वृत्तिरियं शालिकेनैव ॥

इति श्रीशालिकनाथमिश्रकृतायां वाक्यार्थमातृकावृत्तौ द्वितीयः परिच्छेदः ।

समाप्ता चेयं प्रकरणपञ्चिकायां वाक्यार्थमातृकावृत्तिः ।

विषयकरणीयं प्रकरणम् ।

प्रभाकरमतं सम्यगालोच्य क्रियते मया ।
विषयं करणं चैव विवेक्तुं युक्तिवर्णना ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गकामादिर्नियोज्यत्वेन सम्बध्यमानो नास्वर्गसाधने कार्ये बोध्यतया नेतुमलम् । क्रिया क्षणभाविनी न कालान्तरभाविनः स्वर्गादेः साधनायोपपद्यते इति कालान्तरावस्थायि क्रियातो भिन्नं कार्यमपूर्वं लिङादयो बोधयन्तीति स्थितम् । कार्यं च कृतीप्सितमुच्यते इति । कृतिरात्मव्यापारः पुरुषप्रयत्न इत्यनर्थान्तरम् । चेतनश्चात्मा कार्ये बोध्यतयाऽऽन्वयमुपैति । न चान्यव्यापाराभिनिर्वर्त्त्यमन्यः स्वसम्बन्धितया कार्यत्वेन संवेदयितुमलमित्यात्मनो मानसप्रत्यक्षसमधिगमनीयः प्रयत्नः स्वव्यापारः । अतस्तन्निर्वर्त्त्यमेवापूर्वं कार्यमात्मा मन्यते । प्रयत्न एव भवितव्ये ऽपूर्वे प्रयोजकभूतस्य भावयितुरात्मनो व्यापार इति भावनाशब्देनोच्यते । न च कार्याभिधानं कृतिमनभिदधतां लिङादीनामुपपद्यते इति कृतिमप्यभिदधति । अपूर्वं च । न च युगपदनेकाभिधानं दोषः । तथा ऽवगमात् । आनुगुण्याच्च । अवगतो हि प्रमाणेन लिङादीनां कार्याभिधायिता आनुगुण्यात् । कृतिर्गुणभूता प्रधानपदवर्त्तिन्यपूर्वात्मनि कार्ये, ऽविवादा च कर्त्रादिसंख्यावाचिता लिङादीनां कार्याभिधा-

यिनामपि । न चाभिधेयतामात्रेण भावनाया एव वाक्यार्थत्वं भाव्यमपूर्वं प्रति गुणभावेनाभिधानात् । प्रधानभावेनापूर्वस्याभिधानात् । तदेवं वाक्यार्थ इति न किंचिदनुपपन्नम् । अत एव भगवतो भाष्यकारस्य तत्रतत्र व्यवहारः पुरुषप्रयत्नः प्रकरणतो ऽपूर्वस्य नोच्यतइति । तस्य तथाविधस्य कार्यस्य नूनं केन चिद्भावार्थेनावच्छेदः । नहि प्रयत्नो भावार्थमन्तरेणास्ति । सर्वो हि पुरुषप्रयत्नः कं चिद्भावार्थमवश्यमाश्रयति । तेन विना तदभावात् । तेन प्रयत्नाविनाभावी भावार्थः प्रयत्नाभिनिर्वर्त्यमपूर्वमवच्छिनत्ति । अवच्छेदकतयैव विषयभावम् । यत्रैव हि यो भवति नान्यत्र स तस्य विषय इति विषयविदः, अनन्यत्र भावो विषयार्थः।अत एव भाव्य एवार्थो विषयः। भाव्यस्यैव पुरुषप्रयत्नगोचरत्वात् । तेन कार्याभिधायिभिः सह विषयबोधकतयैव भावार्थः कर्मशब्दः समभिव्याहारं प्रथममर्हति । तस्य प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात् । अविषयं ह्यपूर्वं कार्यं प्रत्येतुमशक्यम् । प्रतीतस्य च कार्यस्य साधना ऽऽकाङ्क्षा । तेन न जघन्यया साधनतया भावार्थानामपूर्वेण सहान्वयः । किं तु प्रतीत्युपायतामेव मन्यमानो भगवानेवं ब्रूते । नह्यविषयान्नियोगान्नियोगज्ञानमुत्पद्यतइति । स च विषयीभूतभावार्थावच्छिन्नो विध्यर्थः कार्यात्मा प्रतीतः करणमितिकर्त्तव्यतां चापेक्षते । अन्यत्रापि साध्ये दर्शनात् । तत्र स एव भावार्थो विषयीभूतः करणमित्यवसीयते । कृतिव्याप्यत्वात् । यो हि यथा कृत्या ऽन्यार्थप्रवृत्तया विषयीक्रियते स एव तत्र करणम् । यथा परशुरुद्यमननिपतनाभ्यां काष्ठगतद्वैधीभवनलक्षणकार्ये प्रवृत्ताभ्यां व्याप्यमानस्तयोरेव द्विधाभवनलक्षणफलावच्छेदलब्धद्वैधीकरणव्यपदेशयोश्छिदिधातुवाच्ययोः करणं, तथे-

हापि अपूर्वार्थप्रवृत्तपुरुषप्रयत्नव्याप्यमानो भावार्थस्तस्मिन्नेव प्रयत्ने अपूर्वभावनारूपे करणम् । ननु कथं प्रयत्नलब्धात्मा भावार्थो भावनायां करणं,भाव्यमानतया हि कर्मैव स्यात् । उच्यते । तत्र न कर्म तावदपूर्वार्थकृतिविषयत्वात् । सर्वस्यैव हि कारकाणि कर्तृव्यतिरिक्तानि तद्व्यापारव्याप्यानि नचैतावता तानि कर्मतां प्रतिभजन्ते । अनीप्सितत्वात् । क चिच्चानीप्सिते कर्मता दृश्यतएव । यथाऽग्निहोत्रं जुहोतीति । करणं तु यद्यपि स्वरूपनिर्वृत्तौ न सम्भवति । तथाप्यपूर्वभावनारूपता तदधीनेति नानुपपन्नम् । यथा परशोरेव । नहि परशुः कर्म । करणं तु भवति, अनीप्सितत्वात् । उद्यमननिपतनयोर्द्वैधीकरणभवनरूपतायास्तदधीनत्वात् । परशुसम्बन्धप्रभावेन ह्युद्यमननिपतने द्वैधाभवनफलनिष्पादकतया द्वैधाभवने कारणतां भजेते । अत उद्भिदा यजेतेति तृतीयानिर्देशोपपत्तेः । अपूर्वभावनायां कारणत्वाद्यागस्य तन्नामत्वाच्चोद्भिच्छब्दस्य । एवं चापूर्वफलयोरेकैव भावना, एकत्वात्पुरुषप्रयत्नस्य,एकमेव च कारणं तद्भावनाव्याप्यत्वादेकैव भाव्यतेति । अत एव च साध्यविवृद्धिरिति प्राभाकराः । यदि विषयीभूतस्य करणता, हन्त तर्हि दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र तन्त्राभिहितानां तन्त्रेणैव प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वाद्विषयभावस्यैकत्वादेकमेव कारणं स्यात् । ततश्च भेदेनेतिकर्त्तव्यतासम्बन्धो न स्यात् । उच्यते । न सम्यगवधृतमायुष्मता श्रुतिशालिनां वचः । यदेव विषयीभूतं तदेव करणं नान्यदिति । तस्यार्थः । प्रतीत्यनुबन्धतया च विषयभावः स यथाभिधानमवकल्पते प्रतिपत्त्युपायत्वादभिधानस्य । अतस्तन्त्राभिधानात्सहितानां विषयभावः करणं सिद्ध्यनुबन्धो नियो-

गस्य यथास्वभावं वेदितव्यम् । स्वभावाधीना हि साधकानां साधकतेति स्वभावभेदे हि भिन्ना साधकता । साधकत्वे च कृतिविषयत्वात्कारणतेतिभेदेन कारणभावः । नन्वेवं प्रत्येकं कारणभावाश्रयणे कारणान्तरनिरपेक्षणा किमिति नियोगसिद्धिहेतुता न भवति । नैवम् । यथाश्रुतकरणाधीनसिद्धित्वान्नियोगस्य । तत्र बहूनि करणानि तस्य श्रूयन्ते इति तथैव तस्य सिद्धिः । अनेककरणसम्पाद्यतापि एकस्य दृष्टा । यथा गमनस्याश्वेन शिबिकया वा गच्छतीति । भिन्नस्तत्र कारणव्यापार इति यद्युच्येत । अत्राप्युत्पत्त्यपूर्वाण्यवान्तरव्यापारभूतानि भिन्नानि सङ्गिरामहे एव । अत एव तद्भेदेत भिन्नत्वात्कारणभावस्य परमापूर्वप्रयुक्तत्वे ऽप्याज्यौषधसान्नाय्यधर्माणामसङ्करः । अपूर्वसाधननिवेशितत्वाद्धर्माणां तस्य च भेदात् । ये पुनर्यागादीनामपूर्वं चान्तरा भावनां नानुमन्यते । तेषां यागादीनां करणभावो दुर्घटः । अव्यापाररूपत्वादपूर्वस्य, व्यापारसम्बन्धप्रसवत्वाच्च करणभावस्य । गौणकरणत्वमिति चेत् । कथं तर्हि इति कर्त्तव्यतासम्बन्धः । करणं हि इतिकर्त्तव्यतया सम्बध्यते । गौणं च न करणं, नहि गौणो मुख्यधर्मः सम्भवति । ये ऽपि सर्वाख्यातेष्वेव भावनाभिधानमाहुः, तेषामपि मतमस्मभ्यं न रोचते । नहि कार्यानभिधायिषु लिङादिषु भावनाभिधाने प्रमाणमस्ति । यदपि करोति पचतीति उत्तरदर्शनप्रमाणमुपन्यस्तं, तदपि न । साधकव्यापारविशेषप्रश्नो ह्ययं किं करोतीति तत्र पचतीत्युत्तरेणापि तदेव निर्दिश्यते । यत्तु व्यापारमात्रवाचिधातूच्चारणमात्रं न क्रियते । तत्र तावन्मात्रस्यापभ्रंशत्वात्प्रत्ययान्तरोच्चारणं च प्रश्नेन सहासम्बन्धः । अत एवाचेतने व्यापारे वर्तमानापदेशादीनां प्रयोगः । लि-

ङादयस्तु चेतनमेवाधिकृत्य प्रयुज्यन्ते । न चाचेतनेषु गौणः प्रयोगः । मुख्यत्वे ऽप्यविरोधात्कर्त्रादिसङ्ख्यादिमात्रवचनत्वेन रथो गच्छतीत्यादिषु लडर्थः तेनाचेतने ऽपि मुख्य एव लडर्थ इति । धातूनामेव क्रियावाचित्वात्प्रथमोपनिपाती व्यापार एव धात्वर्थो युक्तः । जघन्यौ संयोगविभागौ किञ्चानेकार्थता ऽऽप्यापद्येत । केवलस्य संयोगस्यावाच्यत्वात्संयोगजेऽपि संयोगेऽच्छ गच्छतीत्यप्रयोगाद्विभागजेऽपि विभागे प्रयोगानुपलब्धेः । न केवलस्य विभागस्य गमिवाच्यतेति किमनेन मनीषिकानिर्मितेन बालजल्पितेन मनोहारिणा निर्बन्धेन

शालिकनाथेन कृतं कृतिनामुपकारसिद्धये सम्यक्
समुदीक्ष्य वा गुरुमतं सम्यग्विषयकरणीयमिदम्

इति ।

प्रकरणपञ्चिकायाम् ।

अङ्गपारायणम् ।

व्याख्याविकल्पसम्भवमङ्गान्यधिकृत्य संशयं छेत्तुम् ॥
परमं प्रभाकरगुरोर्गम्भीरं भावमभिधास्ये ॥

इह चतुर्विधमङ्गजातं जातिगुणद्रव्यभावार्थात्मकं तत्र भावार्थात्मकमपि द्विविधं संनिपत्योपकारकमारादुपकारकं च तत्र संनिपत्योपकारकं चतुर्विधं, साध्यभूतोत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृतिभेदात् । यथाक्रमं संयवनदोहनविलापनप्रोक्षणादिरूपम्,संयवनेन प्रागभूतः पिण्ड उत्पद्यते । सदेव क्षीरं दोहनेन प्राप्यते । विलापनेन प्राचीं संहतावस्थामपबाध्येतरा द्रवावस्थाज्यस्योत्पद्यते । पार्थिवं ह्याज्यं गन्धवत्त्वात्स्वभावतः संहतरूपमग्नियोगेन द्रवीभवति । तदाह भगवान्काश्यपः । "सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्भिः सामान्य"मिति । तथा च शाब्दैरप्युक्तम् । अग्निसंयोगेनाज्यं द्रवीभवतीति च्विप्रत्ययप्रयोगादिति । प्रोक्षणं तु द्रव्यस्य न प्रागवस्थाध्वंसेन दशान्तरमादधातीति । श्लोकश्चात्र भवति ।

पूर्वावस्थाप्रहाणेन दशान्तरपरिग्रहः ।
विकारमाहुः संस्कारं केवलातिशयोदये ॥

इति । किं पुनरेषां चतुर्णामपि सन्निपत्योपकारित्वे लक्षणं, यत्कारकविध्यपेक्षं फलं जनयति तत्संनिपत्योपकारकम् । यथा कर्त्तरि स्थानं, कर्मण्यवघातादि, अधिकरणे द-

द्ध्यानयनमित्यूहनीयं, तत्र सन्निपत्त्योपकारकाङ्गवाक्येषु के चित्पृथग्विधीनभ्युपगच्छन्ति। ते हि मन्यन्ते। यद्यत्र पृथग्विधयो नाभ्युपगम्येरंस्तदा ऽधिकृताधिकारादङ्गतैवावघातादीनां न स्यात्। नच द्रव्यसंबन्धमुखेन प्रकृताधिकारापूर्वसंबन्धादङ्गता सिद्धिः। व्रीह्यादिशब्दानामाकृतिवचनत्वात्, यद्यपि कार्यप्रत्यासन्नतया व्यक्तीनां तल्लक्षणार्थो जातिशब्दः, तथापि व्यक्तिमात्रं लक्ष्येत नापूर्वविशेषसंबद्धा व्यक्तिः। न च प्रकृताग्नेयीवत्तदपूर्वसंबन्धव्यक्तिवशेनापूर्वसंबन्धस्तथापि यथाग्नेयीन्यायेन सन्निहितव्यक्तिपरिग्रहः, तथापि स्वरूपेणैव तासां प्रकृतव्यक्तिपरिग्रहेण प्रतीतिः, न पुनरपूर्वविशेषसाधनतया तस्य स्वरूपस्य लाक्षणिकत्वात्। न च लक्षितलक्षणायां प्रमाणमस्ति। तथाहि जात्या व्यक्तिर्लक्ष्यते। व्यक्त्या च साधनविशेष इति लक्षितलक्षणा प्रकरणाभावादयुक्ता। अतएव चाग्नेय्या ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते इति सत्यपि प्रकृतपरिग्रहे न ऋगन्तरेणाग्नीध्र उपस्थातव्यः। अत एव च न तत्र विनियुक्तविनियोगविरोधः। कार्यान्तरसाधनतया चाग्नीध्रोपस्थाने ऽविनियोगात्। एवं च स्वरूपमात्रेणावघातादीनां संबन्धान्नापूर्वविशेष सम्बन्धसिद्धिः। दीक्षणीयावाङ्नियमनवत्। यथा स्वावान्तरापूर्वसम्बन्धाद्वाङ्नियमो नाधिकारापूर्वानुप्रवेशी तथा ऽवघाताद्यपि स्यात्। ततश्चाधिकारपूर्वं प्रत्यवघातादीनामङ्गता न स्यात्तदनङ्गत्वे च तत्प्रयुक्त्यभावादवघातादीनामनुष्ठानं न स्यात्। अतो ऽवघातादिषूत्पत्तिविनियोगो ऽङ्गीकरणीयः। तस्मिन् खल्वाश्रिते अधिकाराभावेन तस्यानुष्ठानानुपपत्तेरधिकारिणि कल्पयितव्ये प्रकृताधिकारापूर्वो ऽधिकृत एव प्रयाजादिष्ववाधिक्रियते इति उपायोपेयभावात्तदङ्गत्वसि-

द्धिरिति। तदिदं तत्र भवानुपाध्यायो न मृष्यति। अनभिज्ञो भवान्विषयनियोज्यानामिति। अवघातादिषु शब्दतो वस्तुतो वस्तुस्वभावतश्च मोक्षणादिषु शब्दत एव तुषकरणविमोचनादि दृष्टमदृष्टं च कार्यमङ्गीक्रियते। तत्र यदि नियोगो ऽप्यपर आश्रीयते कार्यभूतस्तदा कार्यद्वयमेकस्मिन्कार्ये नान्वीयते। न च यथा स्वर्गादिकं फलं तथा भूतमेव तद्भवितुमर्हति। तस्य च नियोज्यविशेषणत्वेनान्वयसम्भवात्। न च तुषकरणविमोचनादिनियोज्यविशेषणं क्रियाफलत्वात् यदेव नियोगात्फलं तदेव नियोज्यविशेषणतामनुभवति। साध्यविशिष्टो हि नियोज्यस्तदेव कार्यतया प्रतिपत्तुमर्हति यदेव तस्य साध्यं साधयति इति नियोज्यविशेषणस्य सिद्धिरवसीयते। यच्च क्रियाफलं न तन्नियोगात्सिध्यतीति न तद्विशिष्टो नियोगे नियोज्यतामश्नुते। न च प्रतीततुषकरणविमोचादिकार्यत्यागो युक्तः, प्रतीतहानादेव। ननु च नियोगाभिधायिलिङ्गादिप्रयोगवशेन नियोगो ऽपि प्रतीत एवेति तुल्यो दोषः। उच्यते। सन्निहिते विधौ विधिरवगम्यमानः स एव तावदवगन्तुमुचितः। तत्र यदि तद्विषयानुप्रवेशिता विषयस्य न स्यात्। भवेद्विध्यन्तरम्। अनुप्रविशति चावघातादिप्रकृतविषये तदर्थव्रीह्यादिसम्बन्धात्। तथा हि सन्निहिताधिकारिनियोगपरतयैवावहन्त्यादिभिः पदैरवघातादय उच्यन्ते। तथाभूतानां तेषां क्रियाकारकभावोपदेशात्। यदि स्वरूपमात्रावस्थितैर्व्रीह्यादिभिः सह सम्बन्धः स्यात्तदा तदधिकारसम्बन्धो न स्यात्तदीयसाधनविशेषलक्षणया व्रीह्यादिभिः पदैरवस्थापितो ऽवघातादिभिरन्वीयते न स्वरूपमात्रं एवं चोपदेश एव यवेष्वप्यवघातादयः सिद्धा भवन्ति, साधनभावस्याविशेषात्।

अत एव चावघातादयो नियोगसाधनतया ऽप्राप्ता एव विधीयन्ते । नियमस्तु प्रयोजनम् । यदि नियोगाङ्गतया ऽवघातादयो न विधीयेरन् । तदा पुरोडाशमात्रसिद्ध्यर्थतया नखदलनाद्यप्याक्षिप्येत, नियोगाङ्गतया त्ववघातादिषु विहितेषु तैर्विना नियोगसिद्ध्यनुपपत्तेर्नियमेन तएवाक्षिप्यन्ते नियोगाङ्गता तु पक्षे ऽप्यप्राप्ता । नियोगस्यालौकिकतया तदङ्गस्यापि शब्दादन्यतो ऽनवगमान्नियोगाङ्गत्वाच्चावघातादीनां नियोगसम्बन्धः प्राप्तः स लिङादिभिरनूद्यते । ननु यद्यवघातादीनां नियोगसम्बन्धो ऽस्ति कथं तर्हि तेषां नियोगाविषयत्वम । उच्यते । किन्तु यस्य नियोगस्य सिद्धिरेव कार्यः स विषयः, अवघातादीनां च तुषकणविमोचनाद्यवान्तरकार्यं कुर्वतां नियोगाविषयत्वं, तेन नियोगाविषयत्वमङ्गता चेति सिद्धम् । विधेयास्त्ववघातादयो नियोगसिद्ध्यर्थतयोपादीयमानत्वात्तदुक्तं, " यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते तद्विधेयमिति तत्र व्यवहार " इति । तदेवं नियोगप्रसभिन्नोपबृंहितसन्निधानमात्रेणैवावघातादीनां नियोगाङ्गता न पदार्थान्वयमुखेनेति सिद्धम् । येषां पुनः पदार्थान्वयमुखेनानुप्रवेशो ऽभिमतस्तेषां प्रकरणाधीनस्य पाञ्चदश्यस्यानारभ्याधीतस्य च साप्तदश्यस्य सामिधेनीसम्बन्धमुखेनानुप्रवेशिनोरविशेषादुभयोरपि प्रकृतावेव नियोगो विकल्पश्च स्यात । सन्निधानमात्रेण तु प्रकरणाधानस्य ग्रहणं शीघ्रं पाञ्चदश्यमधिकारानुप्रविष्टमिति तदवरुद्धे साप्तदश्यमधिकारविधौ चानुप्रविशति तेन विकृतावेव तस्य निवेश इति । यदि सन्निधानतो ऽधिकारविधावनुप्रवेशः तर्हि पर्णतादीनामनारभ्याधीतानां कथमनुप्रवेशः । उच्यते । जुह्वादयो ऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धा इति तत्सम्बन्धमुखेन

क्रतुसम्बन्धसिद्धिः । तत्सम्बन्धेनैव च जुह्वादिषु पर्णतादिसम्बन्धात् । अत एव हिरण्यं भार्यमिति स्वतन्त्रमेवाधिकारनियोगविषयः । हिरण्यस्य क्रतुसम्बन्धव्यभिचारात् । ये च पदार्थस्वरूपानर्थकत्वापत्तेस्तत्सम्बन्धावस्थान्वयपूर्वकं ग्राहकान्वयमाहुः । तेषामिदमेव तावत्कथम्, आनर्थक्येन न भवितव्यमिति, वेदवाक्यत्वादिति चेत्, वेदनानर्थकेन न भवितव्यमिति न राज्ञा ज्ञापितं, यस्यार्थो गम्यते तस्य मा भूदानर्थक्यम् । अनवसीयमानार्थस्य त्वर्थवत्त्वं मनोरथमात्रविजृम्भितम् । पक्षान्तरालम्बनेनाप्यर्थवत्ता भवत्येवेति परं संनिधानवशेन नियोगाङ्गताभ्युपगमः । सन्निधानमपि सम्बन्धे कारणमिति वाक्यविदः । सम्बन्धश्च गुणप्रधानभावमन्तरेण न स्यात् । तत्र न च कार्यमन्यथा भवतीति नियोग एव प्रधानम् । अङ्गमवघातादयः । यदि वा ऽनर्थको न नियोगसम्बन्धः तदा च तृच उत्तमः पर्यास इति द्वादशाह विधिविरोधान्न क्रतुसम्बन्धे ह्येष पर्यास उच्यते । तेन तत्र पदार्थमात्रसम्बन्धे एवातिः क्रान्तमिति आनर्थक्यं नास्ति । तथा हिरण्मय्यः स्रुचो भवन्ति इति स्रुचामव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धानां धर्मविधेरानर्थक्यं नास्तीति न प्रकृताधिकारसम्बन्धः स्यात् । किं चानर्थक्यपरिहाराय पूर्वसम्बन्धो ऽभ्युपेयेत किमिति सन्निहितापूर्वसम्बन्धे स आश्रीयते । यदि सन्निधानमात्रेण ततश्च अग्नेस्तृणान्यपचिनोति नाग्निहोत्रे एव व्यवतिष्ठेत । अथ सन्निधानविशेषात्तदपूर्वसम्बन्धिनामग्न्यादीनां परिग्रहः तदा वरं संनिधानविशेषात्तदपूर्वसंबन्ध एवास्तु । किं परम्पराश्रयणेन । यथा क्रियाकारकभावेनान्विताभिधानं, यथा प्रयोजनप्रयोजनिभावेन लोके प्रतिपन्नम् । नहि व्रीह्या-

दयः प्रयोजनतां प्रतिपत्तुमर्हन्ति इति तत्परित्यागेनापूर्वेण सह प्रयोजनप्रयोजनिभावेन संबन्धः। ये चावघातादिष्ववान्तरापूर्वाणि सङ्गिरन्ते तेषां मते प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम-वहन्तीति प्रोक्षणं दीक्षणीयावाङ्मियमवदवान्तरापूर्वप्रयुक्तं स्या-त्ततः स त्रैधातवीयायां वाङ्मियमो न स्यात्तथा नखनिर्भिन्नैः प्रोक्षणं न स्यात्तत्प्रयोजकं रूपं तत्र नास्तीति। नचैतद्वाच्यं,तु-षकणविवेचनाधिकार्यमुखेनाधिकारापूर्वमेव प्रयोजकमिति। वाङ्मियमे ऽपि तथा प्रसङ्गाद्दीक्षणीयायामपि क्रत्वपेक्षितत्वोत्प-त्तिरिति तदधिकार्यं नास्तीति ज्योतिष्टोम एव प्रयोजको वा-ङ्मियमस्य स्यात्। तद्दीक्षितत्वोत्पादिकायां त्रैधातवीयाया-मपि स्यात्। ननु चावघातादिष्ववान्तरविधयो नेष्यन्ते, कथं तर्हि "नचाविहितमङ्गं भवती"ति अङ्गेष्ववान्तरविध्यवगमो भाष्यकारस्य। उच्यते। आरादुपकारके ऽनृतवदनप्रतिषेधे चावान्तरविधिरङ्गीकृतः। तद्व्यतिरेकेणाङ्गत्वानुपपत्तेः। स्व-रूपेण क्षणिकत्वात्कर्मणामुपकारजननकाले तदनवस्थानाद-ङ्गत्वं न घटतइति इहैव वक्ष्यामः। अत एव "संहन्यमानमन्त्र-वचनो ऽसन्निपत्त्योपकारिणि न पुरुषप्रयत्नश्रवणमनुवदति" इति वदति भाष्यकारो यत्र ह्यवान्तरविधिरस्ति तत्र पुरुषयत्न-श्रवणं नानुवादः। यदेव तदवान्तरापूर्वं तत्कार्यतया लिङा-दिवाच्यम्। न च कृतिरूपपुरुषप्रयत्नानभिधाने कृत्यवच्छिन्न-स्वभावस्या कार्याभिधानोपपत्तिरिति तदर्थं पुरुषप्रयत्नाभि-धानं युक्तमिति नाविवक्षितः पुरुषप्रयत्नः। एवं नियोगप्रत्य-भिज्ञोपबृंहितसंनिधिसमाम्नानादवघातादयो ऽवहन्त्यादिपदैर-धिकारनियोगैदमर्थ्येनान्वयिनो ऽवगता सन्तस्तदन्वितावस्थैर्व्री-ह्यादिभिः सह क्रियाकारकभावेनान्विता न प्रतिशेषतां प्रतिप-

घ्नन्ते। किं पुनरवघातस्य व्रीह्यादिशेषत्वे प्रमाणम्। कार्यमिति ब्रूमः। तदा हि न कार्यमन्यार्थं भवति। कार्यत्वादेव। तेन यत्कार्येण संबद्धं तत्तावत्तदर्थम्। यदपि च कार्येदमर्थ्यापन्नेन संबद्धं तेनापि सह यस्य साध्यसाधनभावस्तदपि तदर्थमेव कार्येदमर्थ्यापन्नस्यान्यैदमर्थ्ये प्रमाणाभावात्। एवं च सर्वेष्वशेषशेषित्वं वेदितव्यम्। यदि कार्यत एवैदमर्थ्यावगमः। कथं तर्हि श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वम्। द्वारविशेषसमर्पकतया कार्यविशेषकरतया हि शेषः शेषिणि शेषतामापद्यते। नान्यथा अकिंचित्करस्य शेषत्वानुपपत्तेः। तत्र श्रुतिः। व्रीहीनवहन्तीति द्वितीयात्मिका व्रीह्यादिगतं तुषकणविमोचनादिसमभिव्याहृतक्रियासाध्यभूतं समर्पयन्ती नियोगकरणतामनुभवति। न पुनरन्विततयैव शेषितां व्रीह्यादीनामवघातस्य च शेषतामाह। गां ददातीत्यादिषु व्यभिचारात्। क्रियाजन्यफलभागिता हि सर्वत्राव्यभिचारिणी द्वितीया वाच्या। न शेषिता, व्यभिचारित्वात्। क्रियाजन्यस्य फलस्य भागि कारकमेव तत्कर्म तच्च किंचिदीप्सितं भूतभाव्युपयोगात्। किंचिच्चानीप्सितमनुपयोगात्। तेनैव विशेषेण भगवतः पाणिनेः सूत्रद्वयम्। कर्तुरीप्सिततमं कर्म। तथायुक्तं चानीप्सितमिति। येषां मते शेषितैव द्वितीयादीनामर्थः। तेषां मते सुवर्णं भार्यमिति क्रतुधर्म एव स्यात्। श्रुतानुगुणाधिकारानुप्रवेशितैव न्याय्या यतः न स्वतन्त्राधिकारकल्पना एवमतः सुवर्णशेषित्वत्यागप्रसङ्गात्। क्रियाजन्यफलभागित्वे तु शब्दार्थे न श्रुतहानिरिति स्वतन्त्रकर्तृतावगमात्। तत्कारणभूताधिकारत्वेनैव न्याय्या प्रकृतनियोगाप्रत्यभिज्ञानाद् नियोगान्तरे स्थिरे प्रजापतिव्रताधिकारवत् कल्पनेनाधिकारकल्पनैवोचि-

तेति स्नानादिषु वस्तुस्वभावपर्यालोचनया लिङ्गात्कर्तृसंस्कार-रूपकार्याङ्गीकारः । तेन कर्त्तृविशेषितामानादीनां सामर्थ्या-त्सामर्थ्यमात्रं च लिङ्गम् । नाभिधानसामर्थ्यमेवं सति आज्यं जुहोतीत्यादिषु वाक्यादतिक्रमस्य होमः कार्यतया प्रतीयत-इति वाक्येनापि न विनियोगः सन्निपत्त्योपकारकारणम् । न च प्रकरणेन विनियोगः सम्भवति येषां प्रकरणं कल्पयति तेषां प्रकरणाधीनो विनियोग इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाप्रकरणम् । तथाच करणोपकारः । कार्यभूतः कल्प्यते, तथासौ सन्निप-त्त्योपकारिणां द्वारमिति न तेषां प्रकरणेन विनियोगः । स्था-नसमाख्ययोरपि सन्निपत्त्योपकारकारिणि प्रति न कार्यक-ल्पकतेति न विनियोगकारणत्वम् । एवं सन्निपत्योपकारकाणां नियोगैदमर्थ्यमभिदधानतो विनियोगतश्च कारकैदमर्थ्यमुपा-दानतश्चाधिकारनियोगकरणीभूतयागाद्यैदमर्थ्यं विनियोगा-क्षेपो ह्युपादानम् । तत्कृतं प्रोक्षणादेः क्रत्वर्थत्वम् । यदि यदी-यप्रकरणोपकारता प्रोक्षणादेर्न स्यात् तदा केनापरेण प्रका-रेण तदन्विता विनियोगप्रतीतिर्निर्वहतीति नियोग एव तद-न्वितः प्रतिपन्नस्तस्य करणोपकारकताकल्प्यं करणैदमर्थ्यमा-क्षिपतीति तत्कृतमेव प्रोक्षणादेः क्रत्वर्थत्वं विनियोगात्पुनः करणैदमर्थ्यमेवेति । कथं पुनस्तेषां करणोपकारकता तुषक-णविमोचनादिकार्यपरम्परादानेनोपकार्यविशेषादायकतया । नन्वेवं सति कारकानुप्रवेशिनामवघातादीनां करणशरीरविशे-षादायकतया करणोपकारकत्वं, प्रयाजादीनां तु व्यतिरिक्त-कारकानुग्रहजनकतेति न सर्वैरेक उपकारः क्रियते । ततश्च सर्वैरेकेतिकर्तव्यतेति न स्यात् । उच्यते,उपकार्यविशेषायत्त-त्वादुपकारसिद्धेरुपपन्नमुपकार्यस्य हि विशेषस्योपकारकं क-

रूपयितुं शक्यते । नान्यस्येत्यवघातादिविनियोगादवगम्यते । एवं चेदुपपन्नमवघातादेरपि प्रयाजादिभिः सह करणोपकारजनकत्वम् । कस्मात्पुनः प्रयाजादिवदवघातादयो ऽप्युपकारका नाभ्युपेयन्ते । प्रकृताधिकारनियोगप्रत्यभिज्ञानात् । सम्भवति चात्र नियोगैक्यं तदीयव्रीहिसंस्कारगुणेनेत्युक्तम् । प्रयाजादितुल्यत्वे हि अवघातादीनामङ्गीक्रियमाणे उत्पत्तिनियोगान्तरमाश्रयणीयमिति वक्ष्यामः । तत्र संग्रहश्लोकाः ।

सन्निधानवशोत्पन्ना प्रकृता पूर्वभाविनी ।
भावाधिष्ठा त्वभिज्ञेति तदनुग्रहकाङ्क्षया ॥
अवहन्त्यादिभिः शब्दैः कार्यान्वितपदार्थकैः ।
प्रकृतापूर्वसम्बन्धएव स्वार्थो ऽभिधीयते ॥
तथा सति तदीयत्वं तेषां रक्षितुमिच्छता ।
व्रीह्यादिभिः पदैर्युक्ता कार्यसाधनलक्षणा ॥
क्रियाकारकसम्बन्धो ह्यतत्साधनगोचरः ।
शेषिबोधो ऽपि तस्यैव श्रौतत्वाद्यनुसारतः ॥

इति प्रकरणपञ्चिकाया अङ्गपारायणे
सन्निपत्योपकारकपरिच्छेदः ॥

अङ्गपारायणं नाम प्रकरणम् ।

आरादुपकारकं च द्विविधम् । अदृष्टप्रयोजनं दृष्टादृष्टप्रयोजनं च । समिधो यजतीत्यादिष्वस्य कारकगतं किं चित्प्रयोजनं न दृश्यते । तत्र केचित्तावदधिकारापूर्वसिद्ध्यर्थमेषामधिकृताधिकारमिच्छन्ति । ते हि मन्यन्ते उत्पत्तिनियोगास्तावत्समिदादिषु निर्विवादं संमताः । न च नियोगो नियोज्यमन्तरेणाभिधीयते । तथा च सति विश्वजिदादिषु नियोज्यपरिकल्पना न स्यात्तत्र च नियोज्ये कल्पयितव्ये यद्यनुषङ्गः फलपदस्य कल्प्येत यदि वा विश्वजिन्न्यायेन वाधिकारी कल्प्यते तदाधिकारापूर्वस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षा न परिपूर्णेति । न परमापूर्वाधिकारकत्वेनाधिकारिणि सत्युपायोपेयभावो गम्यते । नह्यन्यथाधिकृताधिकारभाव उपपद्यते । यस्य न परमापूर्वसाध्यश्च परमापूर्वाधिकारः । न च यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ साध्यस्वर्गविशिष्टाधिकारिणि स्वर्गयागयोरुपायोपेयभावः तथेहापि समिदादिपरमापूर्वयोः । तत्र च न कार्यमन्यार्थमिति न्यायेनाधिकारनियोगैदमर्थ्यमेव समिदादीनामवमीयते । तदिदं ग्राहकग्रहणमिति गीयते तत्रोत्पत्तिविशिष्टाग्नेयादिकरणावरुद्धे परमापूर्वे प्रकारान्तरेणैदमर्थ्यानुपपत्तेरितिकर्त्तव्यतात्वेनैव सम्बन्ध इति । तदिदमुपपन्नमिति प्राभाकराः । यदि सर्वस्य नियोगस्य नियोज्यान्विताभिधानमाश्रीयते । तत्र रा-

जसूयिकानामिज्याविशेषाणामुत्पत्तिविनियोगानामपि साधिकारत्वं स्यात् । ततो ऽभिषेचनीयतन्त्रमध्ये पठितानां विदेवनादीनामभिषेचनीयावान्तरापूर्वप्रकरणेन तदङ्गतैव न स्यात् । अथोच्येत नादृष्टार्थं नियोगो नियोज्यान्वितो ऽभिधीयते किं त्वनुष्ठानलब्धये । अभिषेचनीयादयश्च परमापूर्वप्रयुक्त्यैव लब्धानुष्ठानाः परमापूर्वस्यापि तद्विषयत्वात्तेनैव स्वसिद्ध्यर्थं विषयीभूतास्विज्यासु प्रयुज्यमानासु तद्विषयोत्पत्तिनियोगा अपि लब्धसिद्धयो न स्वसिद्धये नियोज्यान्तरमाकाङ्क्षतीति । तर्हि प्रयाजादिनियोगा अपि विनियुक्तविषयत्वान्नाधिकारान्तरमपेक्षेरन् । स्यान्मतं विनियोग एव तेषामधिकृताधिकारमन्तरेणानुपपन्न इति । तदसत् । नियोगैदमर्थ्यमात्रेण प्रथमशब्देनावगताधिकारसंबन्धानां प्रकरणेनेतिकर्तव्यतात्वेन विनियोगात् । तथाहि अधिकारविधिसंनिधौ यजतीत्यादयो निरधिकारा एव तावदाम्नायन्ते । तत्र योसावधिकारविधिः स एव प्रयोजनभूतो निरधिकारैः समिदादिभिः स्वयमप्रयोजनभूतैरन्वितः शब्देनाभिधीयते । समिदादीनि वाक्यानि च द्रव्यदेवताविशिष्टानि यागस्वरूपाण्येव संनिधापयन्ति सन्निधापनमात्रेण तैः सहाधिकारनियोगस्यान्वयः । यदि च सन्निधानं नाद्रियेत तदा समिदादिष्वपि किमिति परमापूर्वाधिकारी कल्प्यते । तदेवं संनिधानमात्रतः सिद्धमुपकारैदमर्थ्यं कथं भवतीत्यपेक्षा । तथा साध्यभूतस्याधिकारापूर्वस्य कथमित्याकाङ्क्षा । तेन करणोपकार एव तेषां द्वारमाश्रीयते । तत्र यदैदमर्थ्येनान्विताभिधानं तद्ग्राहकग्रहणम् । यच्च तेषां करणोपकारद्वारपरिकल्पनं स एव प्रकरणविनियोगः । नन्वेवमवान्तरापूर्वाण्यपह्नुतानि । नापह्नोष्यामहे । यद्यपि प्रथमं लि-

ङ्गादयो न व्यतिरिक्तं नियोगं प्रतिपादयितुमीशते । अवह-न्त्यादिष्विव शङ्क्यमानाधिकारनियोगानुवादकत्वात् । तथा-प्यधिकारनियोगं प्रति एषां क्षणभङ्गिनामवान्तरापूर्वाण्यजन-यतामङ्गतोपपद्यतइति पश्चादधिकारापूर्वाङ्गभावोपपादनायाश्र-यणीया अवान्तरापूर्वाणि लिङ्गाभिधेयान्युपेयन्ते । तदेतद्दीक्ष-णीयावाङ्नियमाधिकरणे व्युत्पादितम् । नन्वेवमाश्रयिष्ववा-न्तरापूर्वाभ्युपगमो यथा तथा तत्रैव वक्ष्यामः । यानि च ता-न्यवान्तरापूर्वाण्यवतानि शब्देनाङ्गभूतानि अधिकारापूर्वं प्र-त्युपनीयन्ते । नन्वेवं तर्हि दीक्षणीयादिषु वाङ्नियमस्यावान्त-रापूर्वप्रयुक्तता न स्यात् । किं तु प्रोक्षिताभ्यामवहन्तीति त-दपूर्वप्रयुक्ततैवापद्येत । न । तत्स्वरूपनिष्पत्त्यर्थत्वाद्यद्यप्य-वान्तरापूर्वाणां परमापूर्वाङ्गतया भावः तथापि स्वरूपनिष्प-त्त्यर्थ एव वाङ्नियमादिको धर्मः । न दीक्षणीयायामनुब्रूया-दिति दीक्षणीयासंबद्धावान्तरापूर्वस्वरूपसंबन्धावगमात् । न च तेषां स्वरूपपरित्यागेनाङ्गाङ्गिभावलक्षणा युक्ता । लक्षणैव यतः, न च स्वरूपार्थत्वेनानुमानम् । स्वरूपस्यैवानन्यगम्य-सिद्धत्वात् । शब्दैकगम्यसिद्धिकं सर्वमपूर्वमवघातादीनां तु प्रमाणान्तरावसेयसिद्धीनां विनापि प्रोक्षणं स्वरूपसिद्धेः स्व-रूपार्थत्वे ऽयुक्तं नियमनियोगस्यानुष्ठानम् । तदेवं स्वयमङ्ग-त्वाल्लब्धानुष्ठानेषु प्रयाजादिषु नाधिकारकल्पनावकाशः । ते-नैव प्रकारेण प्रधानविषयेषु व्युत्पत्तिनियोगेषु करणावान्तरा-भावो वेदितव्यः । यो हि तमवान्तरव्यापारं नाभ्युपगच्छति तस्य कारणभेदो न स्यात् । दर्शपूर्णमासादिषु तथाग्नेयादि-धर्मा उपांशुयाजादिषु भवेयुः । परमापूर्वप्रयुक्तत्वात्तत्प्रतिस-न्धानभावाविशेषात् । अवान्तरव्यापारभेदे तु युक्ता व्यव-

स्था। अन्यथा आग्नेयस्य करणता। अन्यथा उपांशुयाजादीनामिति। बृहद्रथन्तरयोः स्तुतिसाधनयोरपि अन्यथा साधनतेति धर्मव्यवस्था। तथा पार्वणहोमयोरपि। अत एव विकृतिषु बाधः। नहि यथाग्नेयस्या ऽपूर्वसाधनता। तथा सौर्यस्येति प्रकृतद्वाराभावेन पार्वणहोमयोर्बाधः। ये च मन्त्रवान्तरापूर्वाणि न साधनरूपाणि आचक्षते। न तेषामवान्तरव्यापारतेति प्राचीनसकलदोषप्रसङ्गः। कार्योत्पत्तिनिमित्ताभावेन हि अवान्तरव्यापारता। अन्यथा आश्रमादेरपि कृषिसमुत्पाद्यविलेखनवन्नवसस्याधिगमे ऽवान्तव्यापारतापत्तेः। नन्वेवमधिकारशून्यत्वे दीक्षणीयादिष्वतिदेशो न स्यात्। उच्यते। निरधिकाराणामपि कार्यत्वाविशेषादनिर्ज्ञातोपायत्वाच्च युक्तैव कथमित्याकाङ्क्षा। नन्वेवमङ्गीकृतमवान्तरप्रकरणम्। कर्त्तव्यस्य कथमित्याकाङ्क्षाप्रकरणमिति मीमांसकप्रसिद्धिः। नावान्तरप्रकरणं नाम प्रमाणमस्ति प्रमेयाभावे प्रमाणत्वानुपपत्तेः। यावदेव तान्यवान्तरापूर्वाणि नावगम्यन्ते तावदेव सर्वस्यारादुपकारकस्य पदार्थजातस्याविशेषेण प्रधानविधिपरिगृहीतत्वात्। पश्चात्तु सर्वेषामधिकारानुप्रवेशाविशेषान्नान्योन्यं तादर्थ्यमस्तीति नावातरप्रकरणविनियोज्यसम्भवः। यानि तु वाक्यादिभिस्तेष्ववान्तरापूर्वाणि निवेशितानि तत्र प्रतिष्ठितानि न परमापूर्वं संक्रमिष्यन्ति। नन्वेवं प्रयाजादिषु सौमिकविध्यतप्रसङ्गः। नायं दोषः। यदि निरधिकाराणामपि साधिकाराणामिव स्वारसिकाकाङ्क्षा भवेत्। भवेदेवम्। अननुष्ठेयत्वान्न स्वाभाविकीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा। कथं पुनरकार्यताऽननुष्ठेयताच। नूनं भवान् अश्रुतपूर्वः सप्रमादः विविक्तं हि तत्रेदं गुरुणा। यदेव हि पुरुषेण ममेदं कार्यमिति

निरपेक्षमेवावगम्यते तदनुष्ठेयम्। यत्तु तत्सिद्धयर्थं प्रागसिद्धं सद्विनियुज्यते तत्कार्यम्। परमापूर्वं च निरपेक्षं कार्यमवगम्यते। कार्यावगमाद्धि फलावगतिः। न फलावगतेः कार्यतेति षष्ठाद्ये क्षुण्णम्। अतः सिद्धो ऽनुष्ठेयकार्यविवेकः। यदेव चानुष्ठेयं तत्रैव कथमित्याकाङ्क्षा न कार्यमात्रे। अवहीनस्तर्हि प्रयाजादीनामेव दीक्षणीयादिषु आकाङ्क्षापह्नवेनातिदेशः। न सम्यगवगतं मतमस्माकं भवता। अयं हि नो राद्धान्तः। स्वारसिकीतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिरधिकाराणां नास्ति। कारणान्तरसमुत्था तु नापन्हूयते। तत्र दीक्षणीयादिषु प्रयाजादिदर्शनेनेति कर्तव्यताकाङ्क्षा कल्प्यते। स्वरसतो ऽप्याकाङ्क्षाशून्यस्य कारणान्तरोपनिपातनिबन्धनाकाङ्क्षा। यथा पटो भवतीति निराकाङ्क्षस्यापि पदद्वयस्य रक्तपटोच्चारणाद्रक्तं प्रत्याकाङ्क्षा अन्यथा रक्तः पटो भवतीत्यनन्वयप्रसङ्गः। एवं प्रयाजादिषु न किंचिदाकाङ्क्षोत्थापने कारणान्तरमस्तीति न सौमिकधर्मातिदेशः सिद्धश्च दीक्षणीयादिष्वैष्टिकविध्यन्तलाभः। ये त्वधिकृताधिकाराभ्युपगमेन साधिकारतामङ्गनियोगानामाहुः। तेषां प्रयाजादिषु रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकफलकाम एवाधिकारी प्राप्नोति इति नाधिकृताधिकारसम्भवः। स्यान्मतमितिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रधानविधेर्न परिपूर्यतइति। मा परिपूरि प्रयोजनं तु परिपूर्णम्। न प्रमाणम्। अर्थवादपदानि प्रमाणांशोपनिपातीनि तेषां परोक्षावृत्तिर्माभूदिति तत्प्रतिपाद्यफलकाम एवाधिकारी युक्तः। साधिकारविधिसंनिधिमात्रेण तु निरधिकाराणां प्रतीतेर्तादर्थ्येऽधिकाराकाङ्क्षा नास्तीत्यर्थवादपदानि अर्थवादमात्रपर्यवसायीन्येव। तथा पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादिषु भोजनाय प्रवृत्तस्य द्रव्यार्जन-

नियमवत्स्वत्वात्ययएवाधिकारिणो लब्धत्वान्न प्रधानप्रवृत्तस्याधिकारकल्पना शक्यते कल्पयितुम् । अथ स्वातन्त्र्यं पयोव्रतादीनामापद्यते । तथा नानृतं वदेदिति । प्रकरणाधीते ऽपि । निषिध्यमानक्रियाकर्तुरधिकारावगमान्न प्रकरणानुप्रवेशसम्भवः । तथा भिन्ने जुहोतीति निमित्तस्याधिकारिविशेषणत्वाद्विना निमित्तकल्पनादधिकारिविशेषणलाभान्न होमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वलाभः । न वेदमिह साधनम् । भिन्नशब्दस्य यौगिकत्वात्प्रकृतिगामित्वे सति निमित्तवतो ऽप्यधिकारे ऽधिकृतस्याधिकार इति । प्रकरणे भिन्नस्य । विनियोगात्तद्धि प्रकरणसंनिहितं यत्तत्र विनियुक्तम् । नच भिन्नस्य विनियोगो ऽस्ति । अपि वाधिकाराकाङ्क्षायामधिकारे कल्पयितुमुपक्रान्ते किमिखर्थेन संनिधानेनाधिकारः कल्प्यते वरं भवत्वनुषङ्गः साक्षाच्छ्रुतस्याधिकारपदस्य प्रधानवाक्ये तु श्रुते ऽधिकारपदे प्रधानेन सहसंबन्धे सति सन्निहितानामश्रुताधिकाराणां साधिकारैदमर्थ्येनान्वितानामधिकाराकाङ्क्षैव नास्तीति अनुषङ्गनिराकरणे मूलयुक्तिः । अभ्युच्चयमात्रं तु वरमनुषङ्गः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षापरिपूरणमेवेति । अपि च प्रत्येकं समिधो यजतीत्यादिषु प्रधानाधिकृतस्याधिकारावगमात्प्रत्येकमेव समिदादीनां प्रधानोपायभावात् प्रत्येकमितिकर्तव्यताभावः स्यात् । अवान्तरविधयो हि तदा स्वविषयाणामुपायभूतं प्रकल्पयन्ति । करणावरुद्धे परमापूर्वे करणतासम्भवात्करणोपकारजनकतयैवोपायभावकल्पनम् । ततश्चानपेक्ष्योपायभावमाश्रित्यैकस्यैव करणोपकारसंपादकत्वात् विकल्पः समिदादीनां स्यादधिकारिविधिना तु तावत्तादर्थ्यमात्रग्रहणे तस्य तदन्वितस्यान्यथानुपपत्तेस्तादर्थ्यसिद्ध्यर्थं करणोपकारजनकता स्यात्तदा वि-

कल्पे सति नित्यवदन्वयो नोपसंह्रियेत। मिलितानां तज्जनकताश्रयणे सर्वेषां तदन्वयोपसंहार इति न प्रत्येकमितिकर्तव्यताभावः। उपायोपेयभावे तु तादर्थ्येनान्वये सति वैकल्पिकत्वादुपायभावस्य तथैवान्वयोऽपीति युक्तम्। किं चाधिकृताधिकारेण सर्वेषु साधिकारेषु सत्सु प्रयाजादेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षा स्वारसिकीति सौमिकधर्मातिदेशस्तेषु स्यात्। न च वाच्यं सत्यामप्याकाङ्क्षायामितरेतराश्रयतया न तेषु सौमिकधर्मातिदेशः सोमो हि दीक्षणीयाभिरङ्गवान् दीक्षणीयादीन्यैष्टिकधर्मग्राहीणि, यदि चेष्टावपि प्रयाजादिषु सौमिकधर्माः प्रवर्त्तेरन्। तदा स्फुटतरमितरेतराश्रयत्वमिति। तदिदं बालजनजल्पितम्। सोमे हि विनाप्यैष्टिकधर्मप्राप्त्या दीक्षणीयादिमात्रनिबन्धन एवोपकारः तथेष्टावपि सौमिकधर्मनिरपेक्ष एवोपकारः। यदि परमतयोरङ्गनिबद्धयोरुपकारं गृह्णाति अत्र चोपकारक्लृप्तेरविशेषान्न कश्चिद्दोषः। निरधिकारेष्वङ्गेषु न स्वारसिकीतिकर्तव्यताकाङ्क्षा। किंतु लिङ्गबलोत्थापनीयेति दर्शितमादौ। तेन लिङ्गरहितेषु नाकाङ्क्षोदय इति न प्रयाजादिषु सौमिकधर्मातिदेशः। के चिदाहुः यदि संनिधिसमाम्नानमात्रेण प्रकृताधिकारानुप्रवेशो न भवति तदा ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नातस्य षोडशिन उत्तरेऽहनि त्रिरात्रस्य गृह्यतइति वैकृतत्वमेव स्यात्। तदसत्। ग्रहणस्याबाध्यतया ग्राह्यमपेक्षणीयम्। तत्र प्रकृततया लोकतश्च स एव ग्राह्यत्वेनान्वयं याति स च ज्योतिष्टोमाधिकारसंबद्ध इति। तदनुप्रवेशः पश्चात्तु तस्य वाक्येन पुनर्द्विरात्रसंबन्ध इति नानुपपन्नं किं चित्। तदेवमारादुपकारकेषु प्रथमं तादर्थ्येनाधिकारनियोगं प्रत्यन्वितेषु साधिकारेण विधिनानुष्ठेयभूतेन करणोपकारे क्लृप्ते तं प्रति-

नाधिकारनियोगेन जनकत्वकल्पनम् । नच क्षणिकभावे तेषां परस्परं स्वरूपेणासंभवतां संभूयोपकारजनकतामापद्यते इति अवान्तरापूर्वाणि स्वीक्रियन्ते । एवमाश्रयिषु विनाप्यपूर्वेण द्रव्यदेवतासंस्कारमुखेन करणोपकारजनकसिद्धिरिति नापूर्वसमाश्रयणे किं च न प्रमाणं किं च दृङ्मालायां न तत्र दृष्टम् । दर्शितं हि तत्रेदं चतुर्धा तुर्येन साक्षाद्द्रव्यदेवतोपकारो यागः किं तु स्वाङ्गभूतमन्त्राद्यंशमुखेन । न च यागे ऽधिकारानुप्रविष्टे तयोस्तत्र विनियोगोपपत्तिः । न चापूर्वमन्तरेण यागस्याधिकारानुप्रवेश इति अवश्याश्रयणीयमवान्तरापूर्वम् । तेषां चादृष्टतया न प्रयोजनत्वम् । दृष्टतया च द्रव्यदेवतासंस्कार एव प्रयोजकः । तत्रापि द्रव्यदेवतासंस्कारयोर्द्रव्यप्रतिपत्तिरेव प्रयोजिका यागे द्रव्यस्य साक्षाद्व्यापारादिति मन्तव्यम् । द्रव्यस्य तु न श्रुतिविनियोगः । न क्वचिद्द्रव्यस्य द्वारं श्रुतिः समर्पयति । नन्वप्राकरणिको ऽपि द्रव्यस्य विनियोगः साक्षात्करणोपकारजनकत्वाभावात्तस्य लिङ्गेन समाख्यया स्थानेन भावार्थ एव जनकतया संबन्धः । गुणदेवतयोस्तु वाक्ये न विनियोगः । नानाव्यापारत्वात्कारणानाम् । अङ्गसाधनतद्द्रव्योपादाने तदवच्छेदकयाऽस्यैव तयोरुपयोग इति न कारकतया विनियोगो विरुद्ध्यते । यातु भङ्ग्या उत्पन्नकर्मसमवायीया एकादश प्रयाजान्यजतीति उत्पन्नानां कर्मणां विधानासंभवात्कर्माश्रिता विधीयते । यद्यपि चोद्देश्यगतं विशेषणं वाक्यभेदभयेन विवक्षां नार्हतीति । प्रयाजादीनां साहित्यं न विवक्षितम् । तथापि तस्य पृथक्कानिवेशित्वान्न प्रत्येकमभिसंबन्धः । किं तु समुदायेनैव । नचाभ्यासं विना तस्य प्रतिपत्तिरित्यर्थादभ्यासाश्रयणम् । प्राकृतक्रमानुग्रहाल्लब्धा-

धिकारविधौ च परिपूरणम् । यः पुनरुत्पद्यमानकर्मसमवेतः नासौ विधेयः स हि विधीयमानानि कर्माण्यवच्छिनत्ति । नच तथा विधेयत्वसंभवः । बहुषु विहितेषु समप्रयोगेण परिलभ्यते एवेति न पृथग्विधेयत्वमवलम्बते अविधेयभूतावपि तौ भावार्थाविभिन्दन्न विधावुपकरोतीति स नान्वयी । यस्तु भिन्नप्रातिपदिकाभिधेयः सो ऽरुणिमादिवन्न कर्मणि कारकतया विधीयते । यः पुनरयं विभक्त्यभिधेयः । तस्य यद्यपि शक्त्या प्रातिपदिकार्थसंबन्धः । तथापि तस्य तन्मात्रसंबन्धे प्रकरणसमाम्नानायादितो ग्रहसंबन्धो नोपपद्यतइति ग्राहकीयावस्थासंबन्धितैवौपादानिकीति निर्णीयते विनियुक्तस्य पश्वादेरुपादानमनवच्छिन्नस्य न संभवतीत्यस्ति तदवच्छेदकभूतसङ्ख्यापेक्षा सङ्ख्यायाश्च प्रतीतग्राहकान्वयनिर्वाहायाश्रयापेक्षेति तदवस्थासंनिधिताविधिः कल्पयति । उपादानलक्षणो विधिव्यापार आक्षेपापरपर्यायो मीमांसकैः प्रतिपन्नः । उत्पत्त्यधिकारनियोगप्रयोगविषयः प्रतिज्ञायते । तस्य च यथा प्रतीतविध्यनुपपत्तिरेव बीजम् । सौर्यश्चरुं निर्वपेदित्यादौ साधिकारो विधिः प्रसज्जत उत्पत्तिं विनानुपपद्यमानः उत्पत्तिमाक्षिपति । नहि क्षणिकं यागमात्रमुत्पत्तिनियोगानपेक्षमधिकारासिद्धिसमर्थमिति बहुधोक्तं विश्वजिदादिष्वधिकारमन्तरेणानुष्ठानासंभवात्कार्यरूपस्य विधेरवगतस्यानुपपत्तिरधिकारकल्पनाबीजम् । सङ्ख्यान्वितश्च विध्यर्थः प्रतीतः तदन्वयोपपत्तये ग्राहकीयदशासंबन्धितामापादयति । निमित्तएवेति यो ऽधिकारे साध्यभूतो विधिरनुष्ठानापरनामालङ्करणस्य प्रयोजनमाक्षिपति । कामाधिकारे तु कामसिद्धिस्तदायत्तत्वान्मानसीप्रवृत्तिः प्रागेव प्राप्तानुष्ठानप्रवृत्तावप्यप्रतिहता निमित्ततास्तीति विधिरप्रयो-

जकः । उभयत्राङ्गेषु क्रतुरेव प्रयोजकः । क्रतूपकारद्वारत्वात्तेषाम् । यदेव हि यस्य कार्यं तदेव तस्य प्रयोजकम् । क्रतूपकारश्चाङ्गानां कार्यमेतदेवानुष्ठाननिमित्तं यच्च विधिना स्वसिद्ध्यर्थमाक्षिप्यते तद्विधेयमिति तत्त्वज्ञाः । नन्वेवं विश्वजिदादावधिकारो ऽप्याक्षिप्ततया विधेय एव स्यात् । उच्यते । नाधिकारस्य नियोगसिद्धौ व्यापारः । किं तु कर्तृत्वस्य यत्प्रतिपत्त्यर्थश्चाधिकारापेक्षः इति एवं च विधिना स्वसिद्ध्यर्थमनाक्षिप्यमाणत्वान्न क्रमो विधेय इति मीमांसकानामुद्धारः । क्रमस्य पाञ्चमिकस्य न किं चिदभिधानमस्ति न चानभिहितस्य तस्य वैनियोगिकमौपादानिकं वा शेषत्वं घटते । न वा शेषभूतस्य विधिराक्षेपाय प्रभवति । यस्तु वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति प्रथमशब्दाभिधेयः क्रमः स हि विनियोज्यो विधेयश्चेतिनिबन्धनकारः । अत एवासौ न नीलीयेतेति ततः पञ्चमे हि यस्तावच्छ्रौतक्रमः अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यादौ न तस्य किं चिदभिधानमस्ति । कथं तर्हि प्रतीयते । क्त्वाप्रत्ययो ऽपि हि समानकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्विधीयमानो ऽपि य एव प्रथमं प्रयुज्यते तत एव विधीयते तत्र क्त्वाप्रत्ययश्रवणात् । अथ वा प्रयोज्यत्वे स्थिते ऽर्थवित्तिरपि तथैव । यथा प्रयोगवाचित्वादर्थावगते यथावगति चानुष्ठानमिति क्रमो ऽपि तथाविध एवावगम्यते । अर्थादिष्वभिधानशङ्कारूपवदेव । अनभिधीयमानस्याप्यवगत्युपायभावस्तत्र तत्र प्रमाणं चिन्तित एव । यदि विध्यर्थं प्रति शेषत्वं क्रमस्य नास्ति । कथं तर्हि चोदनालक्षणत्वम् । न विधेयता चोदनालक्षणत्वे हेतुः । अधिकारस्य तदभावप्रसङ्गात् । अविध्यर्थस्तदन्वितः प्रतिपाद्येत इति चोदनालक्षणम् । तर्हि क्रमान्वितो ऽपि प्रयोगविधिरव-

सीयते इति तस्यापि चोदनालक्षणत्वमविरुद्धम्। क्रमविशेषपरिगृहीतप्रयोगावच्छिन्नो हि प्रयोगविधिः प्रतीयते। अत एवानङ्गत्वोपक्रमनियमस्य तदादरः। तदभावे प्रयोगानुपपत्तेः प्रयोगविधेश्च विशिष्टप्रयोगसाध्यत्वात्। तदेवं द्विविधमौपदेशिकत्वं वैनियोगिकमौपादानिकञ्च। तत्र न यथाधिकारं विनियुज्यते। अपि तु यथाविनियोगमधिकारः सामान्यतो ऽप्यधिकाराश्रयणेन विनियोगसिद्धेः। यस्यापि प्रतिप्रकरणं व्यवस्थासिद्धये ग्राहकपूर्वको विनियोगः। यद्यपि च साधिकारस्यैव ग्राहकत्वम्। तथापि सामान्यतः स्वर्गकामादावधिकारिणि लब्धे साधिकारत्वे संपन्ने ग्राहकग्रहणे निवृत्ते नियुक्तेष्वङ्गेषु तदवच्छिन्ने विध्यर्थे कार्यात्मनि तदनुष्ठानसमर्थस्य स्वर्गकामिनो ऽधिकार इति पश्चादधिकारिविशेषनियमः। अत एवान्धबधिरपङ्ग्वादीनामवेक्षणश्रवणातिक्रमणाद्यङ्गवति पञ्चार्षेयाणामार्षेयत्रयवरणलक्षणाङ्गभाजि आहवनीयादियोगिनि चानाहिताग्नीनामनधिकारः। तेषां तथाविधविध्यर्थसंपादने स्वाभाविकशक्त्ययोगादिति स्वयमूहनीयम्। येषां च न स्वाभाविकीशक्तिरपेता। तेषामधिकारो भवत्येव। अद्रव्याणामसमाधेयव्याधिविशेषपरवशेन्द्रियाणां च।
ननु तेषामधिकारो न निर्वहत्येवापूर्वसिद्धिनिबन्धनत्वात्तस्य। तस्याः सकलाङ्गग्रामायत्तत्वात्। सत्यम्। कामाधिकारो न भवत्येव। तस्य सेतिकर्तव्यताकफलभावनाकरणविषयत्वात्फलकामस्य हि फलभावनां प्रति एककरणीभूते ऽधिकारो नावकल्पेत सर्वं च करणं सेतिकर्तव्यताकं करणतामनुभवतीति संमतम्। ततः साङ्गाननुष्ठाने सेतिकर्तव्यताकत्वम्। व्याघाताद्विषयाभावाद्विषयिणो ऽप्यनुपपत्तेरधिकारविलय एव कामिनाम्।

निमित्ततश्च केवलभावार्थविषय एवाधिकार इत्यङ्गानुपसंहारे ऽपि विषयप्रमोषान्नाधिकारावगमः। अनपेतश्चाधिकारो यावदुपसंहरणीयाङ्गसंपाद्यतामेव तदानीमवगमयति। औत्सर्गिकी तु सकलाङ्गायत्तसिद्धि-सिद्धैव। अनेनैवाधिकारेण निमित्ताधिकारे गौणो मुख्यश्च शास्त्रार्थ इति प्राभाकराणामुल्लापः। अस्ति च किंचिदङ्गं निमित्तायत्तविधानम्। तत्सत्येव। निमित्तेऽङ्गं यथा भिन्ने जुहोतीति तत्र चैष शास्त्रार्थः। सति भेदने भेदनहोमसहितो ऽङ्गकलापः करणोपकारं कुर्वन्कार्यमारूढ इति। तदल्पत्वे तु एकल एवेति। यावच्च भेदादिकमावर्तते तावती होमस्यावृत्तिः। एष तावदौपदेशिको ऽङ्गकलापः कार्यनिबन्धनं केचिदन्ये मीमांसका मन्यन्ते। उपदेशो हि प्रतिप्रकरणमङ्गानां व्यवस्थित एव। अपूर्वग्रहणपूर्वकत्वाद्विनियोगस्य। यदि हि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन साधिकारं यागमुद्दिश्य समिधो यजतीति समिदादिविधिः स्यात्। तदानीमेवमुद्दिश्य विधानाद्यावद्यागमेव समिदादिविधिरिति यजिपरस्तु सर्वापूर्वेषु समिदादिविधानादुपदेशो न व्यवतिष्ठेत। नहि तदा स्वर्गकामपदं दर्शपूर्णमासपदं च विशेषायातम्। उद्दिश्यमानविशेषणविशेषणविवक्षायां वाक्यभेदापत्तेः। संनिधानमात्रेण त्वन्विताभिधानसिद्धेर्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यधिकारवाक्यत्वे सति समिदादीनां तदनुप्रवेशाद्विनियुक्तविषयतया प्यनुष्ठानसंपत्तेर्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यधिकारद्वारपरिकल्पनम्। तत्र चोपादानलक्षणेन विधिव्यापारेणाङ्गानां समुदितानामुपकारकत्वपरिकल्पनमिति प्रतिप्रकरणमङ्गव्यवस्था। क्व पुनः केषां कार्यनिबन्धनमङ्गत्वम्। प्राकृतानां वैकृतापूर्वेषु तदीयकरणे च यथायथमतिदेशमाचक्षते। प्राकृतानां प्राकृतस्थान-

प्रतीते ऽर्थान्तरसमूहमभिदधति द्विविधशाब्दमुपदेशकं कार्यकं च । तत्र वैकृतापूर्वस्य साध्यभूतस्य सेतिकर्तव्यता ऽऽकाङ्क्षस्य विषयीभूते भावार्थे करणे लब्धे या परेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा तस्यां च न प्रकृतिवदुपकारान्तरकल्पनोपपद्यते । क्लृप्तेत्युपकारान्तरे तज्जनकद्विविधपदार्थाकाङ्क्षा पश्चात्तनी सा प्रकरणानधीतपदार्थवर्गसम्बन्धेन न परिपूर्यते । प्राकृते तूपकारे स्वीकृते तत्तन्मुखेन द्विविधप्राकृतपदार्थोपस्थापनादाकाङ्क्षा परिपूर्यते इति प्राकृतमेवोपकारं स्वीकरोति । कः पुनर्हेतुः स्वीकरणे नानुमानम् । अव्यभिचरितलिङ्गसम्बन्धाभावान्नोपपन्नम् तस्य सादृश्यमात्रविषयत्वात्सिद्धविषयावगाहिनोश्चानयोः कार्यप्रमाणानवताराद् । उच्यते । य एवासौ विनियोगाभिधायी लिङादिशब्दः स एव प्राकृतो प्रकारान्वितं स्वार्थमभिदधाति । प्रकृतावपि विध्यर्थपरिकल्पितोपकारिणान्वितं स्वार्थं लिङादिरेव वक्ति । अन्विताभिधाने चाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिश्च कारणम् । इह च प्राकृतस्योपकारस्यैवैवाकाङ्क्षायोग्यता च तावदविवादा । संनिधानं तु बुद्धेन प्राकृतेनैवापूर्वेण लिङ्गविशेषेण प्राकृतमपूर्वं बुद्धौ संनिधीयते तच्च स्वोपकारं संनिधापयति । अत एवोपकारसम्बन्ध औपदेशिक इति तत्त्वविदः । यो हि ग्रन्थेन विध्यर्थेनैवोपस्थापितस्तस्मिन्नन्वयमेति स औपदेशिकः । प्रकृताविवोपकारः यथा विश्वजिदादावधिकारी । तदेवमुपकारसम्बन्धमुपेतः केन पदार्थवर्गेण जन्यत इति पश्चात्तस्यैव वैकृतस्यापूर्वस्याकाङ्क्षा भवति। ननु प्रकृतावात्मोपकारो निर्ज्ञातजनकभुतपदार्थवर्ग इति नाकाङ्क्षोदये कारणमस्ति । अत एव पदार्थानामतिदेशो नेति मन्यते । यदि पदार्थेष्वपि पश्चाद्भाविन्याकाङ्क्षा तदा तद्धेतुके

प्राकृतानां वैकृतापूर्वसम्बन्धे सति । को नामोपकारस्यैव पदार्थानामतिदेशं वारयेत् । अन्यत उत्थस्य ह्यन्येन सम्बन्धोऽतिदेश इत्यतिदेशविदः । अत्र ब्रूमः । यदि करणोपकारप्रयुक्ताः प्रकृतौ पदार्थाः स्युः । तदा निर्ज्ञातेषु जनकेषु पदार्थाकाङ्क्षा नावतरेत् । अपूर्वप्रयुक्तास्तु धर्मा इति मीमांसकाः । तथा सति यदपूर्वप्रयुक्तास्ते धर्मास्तत्संबन्ध एवोपकारे तेषां जनकता कल्पिता नान्यसंबन्धे । अतो वैकृतापूर्वसंबन्धस्यानिर्ज्ञातोपायस्योपेयाकाङ्क्षा नानुपपन्ना । येषां न प्रकृतिसाधनभावेन पदार्थानामनुष्ठानमेव केवलम् । तेषामौपदेशिकत्वादुपकारसाधनभावस्योहबाधौ न स्याताम् । आकाङ्क्षानिबन्धनेन प्रकृत्यपूर्वसंबन्धे यथोहबाधौ सिद्ध्यतः तथा तत्रैव वक्ष्यामः । एवं च सत्यां पदार्थाकाङ्क्षायां पश्चादुपकारेण ये प्राकृताः पदार्था बुद्धिविषयतामापद्यन्ते ते ऽन्वयमासादयन्ति केन पुनः संबन्धेनोपकारस्तानुपस्थापयति । उच्यते । प्रकृतौ तेषां पदार्थानां तस्य चोपकारस्य जन्यजनकभावः प्रतीत इति तथापूर्वप्रतीसा स्मृतिस्तेषु जायते । तेषु स्मृतिसंनिहितेषु लब्धान्वयेषु यथा प्रकरणाधीतेषु पश्चादुपकारसाधनत्वं मिलितानां साधनत्वं कल्प्यते । तदाहुः । वैकृतं पदार्थवर्गं प्राकृतमुपकाराद्यौकितम् । तथाविरूपकारे साधनमेकीकृत्य कल्पयति उपकारलक्षणकार्योपस्थापितप्राकृतपदार्थान्वयजातं च विकृत्यपूर्वकार्यकं शाब्दमुच्यते । न च पदार्थानामपूर्वान्तरसंबन्धो ऽनुपपन्नः। अन्यदीपस्यान्यसंबन्धाभावादिति । तद्भावेनोपकारे ऽन्विते तज्जनकाकाङ्क्षायां कार्यतोन्वयावगमात् । अर्थश्चायमतिक्षुण्णऋजुविमलादिषु । तत्र प्राकृतानां संस्काराणां प्राकृतद्रव्यस्थानपतितपदार्थसम्बन्धनिश्चय ऊहापरनामापि कार्यरूपवशात् ।

प्रकृतौ यत्कार्यं प्रतीतमवघातादीनां तदेवेदमिति निश्चये सति यदपूर्वा ह्यवघातादयस्तदीयतण्डुलोत्पत्तिप्रकृतिद्रव्यमवघातादिभिः संस्कार्यमिति प्रकृतौ शास्त्रार्थः। विकृतावपि तादृशा एव नीवारादयः इति धर्मोहस्तेषु। एवं कृष्णलादिष्ववघातादिषूहितेषु द्वारभूतकार्याभावे च यो बाधनिश्चयः। सो ऽपि कार्यक एव तदेवं तद्विना बाधिताभ्युचितपदार्थजन्यप्राकृत उपकारो विकृताविति स्थितम्। तेषां चौपदेशिकानां कार्यसंबद्धानामनेकप्रधानसंबन्धे प्रयोगविशेषे तन्त्रमनुष्ठानम्। तथा देशकालकर्तृणां प्रयोगानुबन्धभूतानां भेदो नावसीयते कार्यस्य वा। भिद्यमाने तु कार्ये कार्यार्थमनुष्ठानमावर्ततएव देशादिभेदे ऽपि प्रयोगभेदावगमात्, आवृत्तिरेवानुष्ठानस्य। यस्य च परार्थमनुष्ठितस्यापि कार्यं तन्त्रमिवावगम्यते। तस्यान्यत्राप्युपकारकत्वमेवेति सकृदनुष्ठानमिति।

नानामितविषयाणां विधिसिद्धौ निमज्जताङ्गानाम्।
प्रविततगम्भीराणां पारायणमेतदाचरितम्॥

इति प्रकरणपञ्चिकायामङ्गपारायणं समाप्तम्।

प्रकरणपञ्चिकायाम् ।

अतिदेशपारायणं नाम प्रकरणम् ।

विकृतौ ये पदार्थानामतिदेशं न मन्वते ।
करणस्योपदेशं च तेषामुत्तरमुच्यते ॥ १ ॥
प्राकृतेनोपकारेण पदार्थैश्चैव वैकृतः ।
प्रयोगविधिना स्वेन विधिरन्वित उच्यते ॥ २ ॥
यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते ।
तेनान्वितो हि विध्यर्थः स्वशब्देनैव भण्यते ॥ ३ ॥
साध्यभूतश्च विध्यर्थ उपकारमपेक्षते ।
तिबादिभिः प्राकृतश्च स योग्यः सन्निधाप्यते ॥ ४ ॥
अन्यथा ऽनवगम्यत्वाद्यद्यऽप्यङ्गपुरःसरः ।
उपकारः प्राकृतो ऽसौ विकृतौ संनिधाप्यते ॥ ५ ॥
तथा ऽप्यपेक्षितत्वेन प्रकारं प्रथमं विधिः ।
स्वीकरोति पदार्थास्तु प्रतीतानप्यपेक्षते ॥ ६ ॥
पश्चात्तु तैरपि पुनरुपकारप्रसिद्धये ।
अपेक्षितैस्तद्द्वारेण प्राप्तैरन्वयमृच्छति ॥ ७ ॥
गुणप्रधानभावेन सर्वत्रैवान्वयो मतः ।
प्रधानं च विधिर्धर्मा गुणास्तं प्रति संमताः ॥ ८ ॥
अन्वितस्याभिधानं च न शब्दोपस्थितेः परम् ।
दर्शनात्पितृयज्ञादौ कल्प्येनाप्यधिकारिणा ॥ ९ ॥
संबन्धिना न सर्वेण सहसैवान्विताभिधा ।

संबन्धिनां संनिधानक्रमेण तु यथायथम् ॥ १० ॥
प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात्पदार्थानां पुरोन्वयः ।
उपकारस्य कल्प्यस्य पश्चादिति परं भिदा ॥ ११ ॥
व्युत्क्रमेणोपकारेण पदार्थैश्चैव वैकृतः ।
प्राकृतैर्विधिरन्वेति सो ऽतिदेशश्च सम्मतः ॥ १२ ॥
यस्य देशे विधिर्यस्मिस्ततो ऽन्यत्रापि तद्गतिः ।
अतिदेशः प्रकारस्य धर्माणां चैव युज्यते ॥ १३ ॥
अन्यत्रसो यथा ऽन्यत्र प्रकारो ऽन्वयमृच्छति ।
तथा धर्मा अपीष्यन्ते तेषामप्यतिदेश्यता ॥ १४ ॥
नन्वेवं दशमाद्येन विरोधस्तु प्रसज्यते ।
नैवं कार्यानपेक्षो ऽसावतिदेशो निवारितः ॥ १५ ॥
तद्द्वारेन संबन्धो धर्माणामेव चेद्भवेत् ।
अनपेक्ष्यप्रकारत्वात्तदा बोधो न सिध्यति ॥ १६ ॥
प्रकृतौ हि पदार्थानां सम्बन्धे ऽवगते यथा ।
द्वारं दृष्टमदृष्टं वा सम्बन्धार्थं प्रकल्प्यते ॥ १७ ॥
कार्यानपेक्ष्यसम्बन्धे तथैवावगते सति ।
द्वारं दृष्टमदृष्टं वा कल्प्ये स्याद्विकृतावपि ॥ १८ ॥
ततो न घटते बाधः कार्यलोपनिबन्धनः ।
दृष्टाभावे ऽप्यदृष्टस्य द्वारस्य खलु सम्भवात् ॥ १९ ॥
कार्यापेक्षा यदा धर्मा विकृतौ यान्ति सङ्गतिम् ।
तदा कार्यविलोपेन तेषां बाधः प्रसिद्ध्यति ॥ २० ॥
प्राप्नुवन्तो हि कार्येण धर्मा द्वारसमन्विताः ।
प्राप्नुवन्तीति न द्वारकल्पनावसरस्तदा ॥ २१ ॥
क्लृप्तद्वारावलोपेन तेषां बाधः प्रमाणवान् ।
अतिदेशेन धर्माणां प्राप्तानामपि सिद्ध्यति ॥ २२ ॥

कार्यानपेक्षसम्बन्धो धर्माणामुच्यते यदि ।
दशमाद्यविरोधः स्यात्तदानीं न च तत्तथा ॥ २३ ॥
तद्भावेन न किं धर्माः प्रकारो वापि गृह्यते ।
इत्येषा दशमाद्ये हि चिन्ता बाधप्रसिद्धये ॥ २४ ॥
पूर्वपक्षी च तत्राह पदार्थानां परिग्रहम् ।
नोपकारे हि धर्मेभ्यो विना शक्यं निरूपणम् ॥ २५ ॥
यद्यप्याकाङ्क्षति विधिः प्रकारं प्रथमं स्वयम् ।
तथापि तस्य प्रकृतावपि नैव स्वरूपतः ॥ २६ ॥
परिज्ञानं किं तु यथाश्रुतैर्धर्मैस्तथैव हि ।
तस्मात्पदार्थपूर्वैव सदा तस्या निरूपणा ॥ २७ ॥
अतः पूर्वप्रतीतत्वात्पदार्थैरेव वैकृतः ।
विधिः सम्बन्धमाप्नोति तान्गृहीत्वा तु स स्वयम् ॥ २८ ॥
उपकारं प्रकृतिवत्कल्पयत्सात्मासिद्धये ।
अतश्च प्राकृते द्वारे लुप्ते बाधं तु नार्हति ॥ २९ ॥
राद्धान्ती तु वदत्येवं सत्यं धर्माः पुरः सराः ।
तथापि तेन गृह्यन्ते तदानीमनपेक्षणात् ॥ ३० ॥
प्रकारं हि पुनः साध्यरूपो विधिरुपेक्षते ।
न पदार्थानिति हि तान्प्रतीतेनाप्युपेक्षते ॥ ३१ ॥
प्रकारेणैव सम्बन्धे प्रथमं प्रतिपद्यते ।
प्रकारकल्पितैः पश्चात्पदार्थैरिति दर्शितम् ॥ ३२ ॥
धर्माणामन्यदीयानां कथमन्यत्र सङ्गमः ।
इति चेदुपकारे ऽपि तुल्यमेतद्यथोच्यते ॥ ३३ ॥
नोपकारस्य संबन्ध इति हास्यमिदं वचः ।
यद्यसौ नान्यदीयः स्यात्कथं तर्ह्यतिदिश्यते ॥ ३४ ॥
अन्यत्र ह्यन्यदीयस्य देशो ऽतिदेश उच्यते ।

तद्वद्भावेन तत्प्राप्तौ विरोधश्चेन्न विद्यते ॥ ३५ ॥
तद्वद्भावोपपत्त्यर्थं पदार्थेष्वपि तत्समम् ।
प्रतिपत्तिविरोधो ऽयमन्यदीयान्यसङ्गमे ॥ ३६ ॥
मुखान्तरेण सम्बन्धे स च नास्ति कथञ्चन ।
ये तु नेच्छन्ति धर्माणां सम्बन्धं वैकृतैः सह ॥ ३७ ॥
अपूर्वे प्राकृताङ्गानां ग्रन्थस्तेषां विरुद्ध्यते ।
सप्तमाष्टमयोस्तेषां प्रकारप्राप्तिचिन्तनम् ॥ ३८ ॥
न युक्तं तत्र चिन्ता हि षट्के ऽस्मिन्कार्यबन्धना ।
नियोगो ऽप्यथ कार्यं चेत्तदर्थमपि चिन्त्यते ॥ ३९ ॥
चतुर्थाध्यायचिन्तापि षट्के ऽस्मिन्नापतेत्तथा ।
कार्यतो ह्युपदेशार्थाद्विध्यर्थाद्यत्प्रतीयते ॥ ४० ॥
यथा तस्योपदिष्टत्वं तथाध्यक्षेण वक्ष्यते ।
तेन विध्यर्थमुत्सृज्य कार्यमन्यत्समाश्रितम् ॥ ४१ ॥
द्वारभूतमियं चिन्ता कार्यषट्के विधीयते ।
अतिदेशः पदार्थानां तेन षट्के ऽत्र चिन्तितः ॥ ४२ ॥
तस्यैव हेतुभूतः स उपकारो ऽपि दर्शितः ।
षड्भिर्दीक्षयतीत्यत्र प्राकृतानां च वैकृतः ॥ ४३ ॥
अङ्गभूतैरनङ्गानां बाधश्चैवं प्रसज्यते ।
प्रधानबोधबाह्यत्वादुपकारप्रसिद्धये ॥ ४४ ॥
नैव प्रयुक्तिमात्रेण क्रियते प्राकृतं पुनः ।
अतः कार्यातिदेशो ऽयं सम्मतस्त्वौपदेशिकः ॥ ४५ ॥
उपदेशप्रमेयेण विध्यर्थेनोपकल्पितः ।
प्रकृतावुपकारस्य यदपूर्वेण कल्पना ॥ ४६ ॥
नियोज्यस्य च वृद्धानामुपदेशेन सम्मता ।
उपदेशो हि नामात्र ग्रन्थसन्दर्भ उच्यते ॥ ४७ ॥

स च प्रमाणं विध्यर्थे कार्यरूपे ऽवधारितः ।
यो ऽर्थः प्रतीयते यस्मात्स परं नौपदेशिकः ॥ ४८ ॥
विध्यर्थः स्वप्रतीत्यर्थं यमाक्षिपति सो ऽपि च ।
अपर्यवस्यन्विध्यर्थो ऽयं प्रकल्पयितुं क्षमः ॥ ४९ ॥
औपदेशिकता युक्ता तस्याप्यक्षबोध्यता ।
उपकारविशेषं च विधिः कल्पयितुं क्षमः ॥ ५० ॥
न पदार्थविशेषं तु वैकृतः प्राकृतो यथा ।
उपकारविशेषस्य कल्पनायां क्षमो ऽपि यत् ॥ ५१ ॥
प्रकृतेरेव गृह्णाति लाघवं तत्र कारणम् ।
क्लृप्तकल्प्यविरोधे हि लघुः क्लृप्तपरिग्रहः ॥ ५२ ॥
स्ववाक्यानामलिङ्गैश्च क्लृप्तो ऽसौ संनिधाप्यते ।
पदार्थभेदप्राप्तिस्तु नोपकारं विना भवेत् ॥ ५३ ॥
तत्प्राप्तेः कार्यतस्तेषां प्रकारश्चोपदेशतः ।
विकृतौ कार्यतो धर्माः प्रकारश्चोपदेशतः ॥ ५४ ॥
उपदिष्टे ऽपि च वैतस्मिन्नतिदेशपदाभिधा ।
निवार्यते ऽस्ति तस्यार्थे देशे ऽन्यत्वं निजाद्विधेः ॥ ५५ ॥
उपदिष्टातिदिष्टत्वं न त्वेकस्य विरुद्ध्यते ।
नोपदेशातिदेशौ हि प्रमाणे इति संमते ॥ ५६ ॥
उपदेशातिदेशौ हि प्रमाणे भवतो यदि ।
तदा विरोधो जायेत न चैवमिव संमतम् ॥ ५७ ॥
तेनोपदेशमेयत्वादुपदेशत्वमिष्यते ।
अन्यस्मिन्नन्यताभावादतिदेशो ऽपि युज्यते ॥ ५८ ॥
उपदेशः कार्यरूपप्रमाणद्वयसंश्रयौ ।
षड्भावुभौ नोपदेशमतिदेशं च संश्रितौ ॥ ५९ ॥
अतिदेशाश्रयत्वे हि बाधे तन्त्रेच भूयसी ।

उपदिष्टार्थविषया चिन्ता नैवोपपद्यते ॥ ६० ॥
द्वारकार्याश्रयत्वे तु सर्वासामुपपन्नता ।
चिन्तानामिति चिन्तेह युक्ता कार्यसमाश्रया ॥ ६१ ॥
नन्वेवमुपदिष्टत्वं पदार्थानां प्रसज्यते ।
कार्यवत्तैरपि यतो विध्यर्थोऽन्वित उच्यते ॥ ६२ ॥
उच्यते शाब्दतैवं स्यान्नोपदेशप्रमेयता ।
प्रमाणद्वयभेदोऽयमुपस्थाननिबन्धनः ॥ ६३ ॥
उपदेशोपस्थितो यो वाक्यार्थान्वयमृच्छति ।
स औपदेशिको ज्ञेयः स च द्वैधमुपस्थितः ॥ ६४ ॥
ग्रन्थेनोपस्थितश्चैव विध्यर्थोपस्थितस्तथा ।
यथोपकारः प्रकृतौ नियोज्यो वा श्रुतो यथा ॥ ६५ ॥
प्रकारोपस्थितो यश्च द्वेधा नासावुपस्थितः ।
तेनौपदेशिको नासौ केवलं कार्यबन्धनः ॥ ६६ ॥
पूर्वनिबन्धनिबन्धनमपनेतुं सम्यगीहमानेन ।
शालिकनाथेन कृतः कृतिनामानन्ददो यत्नः ॥ ६७ ॥

इति श्रीशालिकनाथमिश्रविरचितायां प्रकरणपञ्चिकायाम-
तिदेशपारायणं नाम प्रकरणं संपूर्णम् ॥
समाप्ता च प्रकरणपञ्चिका ।

प्रकरणपञ्चिकापूर्तिः ।
मीमांसाजीवरक्षा नाम
दशमं प्रकरणम् ॥१०॥

प्रभाकरगुरोर्भावं परिभाव्याभिधीयते ॥
मीमांसाजीवरक्षेयं क्षणिकत्वनिराक्रिया ॥ १ ॥

अत्र सुगतमतानुसारिणः क्षणभङ्गिनः सर्वानेव भावानभिदधति । किं पुनस्तेषां तत्र प्रमाणम् । न तावत् प्रत्यक्षं क्षणिकतामीषितुं क्षमते । स्तम्भादिभावविषये निपुणतरनिरीक्षमाणस्य क्षणिकत्वाध्यवसायाभावात् ॥ स्यादेषा मनीषा— न क्षणिकता नाम भावस्वभावाऽबहिर्भाविनी तेन भावानुभावादेव प्रत्यक्षं क्षणिकतामपि साक्षात्करोतीति । तदिदं मनोरथमात्रं मन्यन्ते मतिमन्तः । तथाहि । संविन्निष्ठा विषयव्यवस्थितय इति स्थितिरियमविवादा सर्ववादिनाम् । तदियमपि क्षणिकता भावस्य स्वभावभूता सती संवित्तिमधिरोहन्ती तद्व्यतिरेकेण व्यवतिष्ठते, नान्यथा । न च तथा संविदमुदीयमानामुदीक्षामह इति कुतस्तस्या भावस्वभावान्तर्भाविता । कुतस्तराञ्च तदवबोधेनावबोधः । अथ मन्वीरन्— क्षणिकता प्रत्यक्षमीक्षितापि न निश्चयपथमवतीर्णा, तेनागृहीतेवावभातीति । तथापि न तस्याः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । यत्र हि प्रत्यक्षस्य स्वभावतो विकल्पविरहिणः पृष्ठभाविना सविकल्पकप्रत्ययेन व्यापारोऽनुगम्यते, तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सौगताः । यत्र च दृष्टमेतद् इति प्रत्ययो नोदीयते न तत् प्रत्यक्षमिति स्वतः सिद्धान्तध्वान्ताक्रान्ताशयानां वाङ्मात्रविलसितम् ॥ यदपि केचिदूचिरे— प्रत्यक्षं ज्ञानं क्षणिकम्, स्वकालाकलितवस्तुविषयतया क्षणिकतामवगमयतीति । तदपि बालिशभाषितम् । एकक्षणमात्रवर्त्तिता हि क्षणिकता । न तत् प्रत्यक्षेणेदानीमेव व्यवस्थितिं प्रतिपद्यते । कालान्तरं प्रत्यौदासीन्यात् । प्रत्युत प्रत्यभिज्ञालक्षणं प्रत्यक्षमेव क्षणिकतां दूरमुपक्षिपति । पूर्वापरकालाकलितभावावकल्पनात् । अनुमानमपि सम्बन्धानुसन्धाननिबन्धनं क्षणिकतां न पक्षीकर्तुं क्षमते । तया सह कस्यचिल्लिङ्गस्य सम्बन्धबोधविरहात् । न खल्व-

ऽप्रतीते सम्बन्धिनि सम्बन्धबुद्धिराविर्भवति । न चैतदुभयातिरेकि प्रमाणं सुगतमतानुसारिणो मन्यन्ते ॥

तदिदमाकाशभ्रान्तमित्यपहसन्ति सौगताः । ते हि स्वभावहेतुकानुमानसमाधिगमनीयां क्षणिकतामाचक्षते । किं पुनस्तदनुमानम् । यत् सत् तत् क्षणिकम् । सन्तश्च सर्वे भावा इति । भावमात्रानुबन्धिनि सम्बद्धे स्वभावो हेतुर्भवति । यथा शिंशपात्वं वृक्षत्वे । शिंशपामात्रानुबन्धि हि वृक्षत्वम् । तथेहापि सत्तामात्रानुबन्धिनी क्षणिकता । कथं पुनस्तन्मात्रानुबन्धसिद्धिर्विपक्षे साधकप्रमाणप्रवृत्तेः । अक्षणिके हि व्यापकानुपलब्धिः सत्तां बाधते । अर्थक्रियाकारिता हि सत्ता, नापरा काचिदस्ति । सा च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता तृतीयराशिविरहात् । अनयोः परस्परप्रतिपक्षतयैकप्रतिषेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात् । न च क्रमयौगपद्ये अक्षणिकेषु सम्भवतः । ते तु निवर्तमाने सत्तामपि निवर्त्तयतः, वृक्षत्वं शिंशपात्वमिव । कथञ्च क्षणिकेषु क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरहः । अत्राहुः । अक्षणिको हि भवत् किमर्थ क्रियाजननस्वभावो भवेत् । अतः स्वभावो वा नापरः प्रकारोऽस्ति । तत्राग्रिमपक्षपरिग्रहे सर्वासामर्थक्रियाणामेकस्मिन्नेव क्षणे कृतकत्वात् । कृतस्य च करणानुपपत्तेः । अनन्तरक्षणेऽर्थक्रियासामर्थ्यशून्यत्वादसल्लक्षणत्वापत्तेरक्षणिकत्वहानिः । द्वितीयविकल्पावलम्बने तु कापि ततोऽर्थक्रियानोदीयत इत्यसल्लक्षणत्वापत्तिरेव । स्यान्मतम् । समर्थोऽपि स्वभावतो भावः सहकारिसमवधानवशेन कदाचित् करोति तदभावाच्च तदानेति*। तदपि विमर्दं न क्षमते । स हि सहकारी किञ्चिदारभते वा न वा । आरभ्यमाणोऽप्यर्थक्रियासाधनत्वाभिमतभावस्वभावभूत उतास्वभावभूतो वेति विकल्पनीयम् । अनारम्भपक्षेऽपेक्षार्थोऽभिधातव्यः । न खल्वनुपकारकं प्रत्यपेक्षार्थवती । स्वभावभूतारम्भे च भावस्याव्युत्पत्तिरापतति । न ह्युत्पद्यमानोऽनुत्पद्यमानस्वभावो भवति । विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात् । भावोदयाङ्गीकारपक्षे लाक्षणिकत्वपरिक्षयः । अतः स्वभावभूतारम्भाभ्युपगमे भावस्य प्राग्वा साधकत्वम् । नाक्षणिकात् क्रमेणार्थक्रियासिद्धिः । तत एवाद्यागा*रर्थक्रियोदयः । तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । न

---

* एतच्चिह्नाङ्कितस्थलेषु संदिग्धम्, आदर्शे त्रुटितं चास्ति ।

च तद्व्यतिरेकाव्यतिरेकाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति । परस्परविरुद्ध-योरेकत्र समवायप्रतीतिविरहात् । ननु क्षणिकोऽपि भावः किमर्थ-क्रियाजननस्वभावः ? किं वा नेति प्राचीं विकल्पानां * नास्तीति वर्तते । तत्र समर्थस्वभावस्य सहकारिव्यपेक्षा न स्यात् । न ह्यसम-र्थादर्थादर्थक्रियोदीयते ॥ श्रूयतां परमरहस्यं सौगतानाम् ॥ अन्त्य-क्षणप्राप्तः समर्थ एव भावः कार्यमप्येकैकमेवारभते । किमिति तर्हि सहकारिभिर्विनापि न करोति । निरपेक्षस्य जनकत्वे सहकारिताऽपि तस्य कीदृशीति वक्तव्यम् । अत्र वदामः । यत्तावदिदमुक्तम् । विना-ऽपि सहकारिभिः किमिति न करोति । तत् तावत् सुगतमतं कौशलविरहविजृम्भितम् । क्षणिको हि भावो न सहकारिभिर्विना-ऽस्ति । कथमेतत् करिष्यति । यस्त्वस्ति नासौ स इति ॥ इति न किञ्चित् क्षीणम् ॥ सहकारिभिर्विना किमिति न भवत्येवेति पर्य-ऽनुयोगे हेतुस्वभावैरुत्तरं वाच्यम् । तेन तथा भवन्ति, भावयन्ति चेति । एककार्यकारिता चान्त्यक्षणवर्त्तिनां सहकारिता । ननु ते-ऽप्यन्यनिरपेक्षा एव जनकाः किमिति न कार्यान्तरमारभन्ते । अत्रापि वयमनीशाः, भावास्तु यदारभन्ते तदारभन्तामित्यनुमन्तुमेव वयं प्रभवामः । तेनामी जनका अपि तदेव जनयन्तीति पश्यतामस्माकं तावत्येवाभ्युपगमाः । नन्वेकेन कृतेऽपरः किं करोतीति । भवेदेतदे-वं पर्यायेण क्रियायाम् । सहक्रियायां तु कृत इत्येव नास्ति । नन्वेवमेकस्मादपि तत्सिद्धेः किमपरे कुर्वन्ति । नैतदेवम् । न ते प्रेक्षापूर्वकारिणो येनैवं पर्यालोचयेयुः । अन्योऽपि * मिद्*मस्माभि-र्विना समर्था वयम् । इह तु न भवाम इति । ते तु हेत्वधीनसन्निधाना न न भवितुं न क्षमन्त इति कानुपपत्तिः । ननु कथमेकं कार्यमनेक-स्मादुत्पद्यते । कारणभेद एव हि कार्यस्य भेदे हेतुः । अन्यथाकस्मि-कत्वापत्तेः । उच्यते । न सहकारिकारणभेदाद् भेदः कार्यस्य । किन्तु सामग्रीभेदादिति हेतुबिन्दौ कृतपरिश्रमाणामनायाससमधिगम्यम् । तस्मान्न क्षणिकत्वेऽप्यक्षणिकत्वदृक्षसदृक्षपर्यनुयोगावकाशः । बीजादीनां हि क्षणपरम्परापरिणामे न तादृशाः क्षणाः सञ्जायन्ते । यतोऽनपेक्षितहेत्वन्तरप्रवृत्तेरनन्तरमङ्कुरं प्रादुर्भवति । नन्वेवमपि परापरेषु बीजादिक्षणेषु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा नोपपद्यते । अपि च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षविरोधे कथमनुमानमात्मानं लभत इत्यपि वा-च्यम् । लाभे वा वह्नावपि शैत्यानुमानप्रसङ्गः ॥ समाधिरभिधी-

यते ॥ ये ते क्षणास्तेषामात्यन्तिकभेदसदृशतया दृष्टमपि प्रत्याकलयितुमनीशस्य भेदाग्रहणनिबन्धनोऽभेदग्रहणव्यवहारः प्रवर्तते। शुक्तिकायामिव रजतव्यवहारः। न चानुमानोदयविरोधः।अर्थक्रियाऽन्यथानुपपत्तेः। प्रत्यभिज्ञा तु भेदाग्रहणेनाप्युपपद्यते इति निरवद्यम्। अत एव च वृद्धा वदन्ति— भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानं बलीय इति। युक्तं चेदमेव पश्यामः। यत्तदेवेदमिति विज्ञानद्वयमिति एकविज्ञानोदये ख्यातम्। अपि च कृतकानां भावानामवश्यम्भावि विना कारणान्तराभावादिन्द्रियं सन्निहिते व्याप्रियते। न पुनः पूर्वसम्बन्धिता रूपतामुपस्पृशति। पूर्वानुभवभाविता च भावना नेदन्तामपरकालयोगात्मिकामिति। तदिदं ज्वालाप्रत्यभिज्ञानेन व्याख्यातम्। अपि च कृतानां भावानामवश्यम्भाविविनाशः प्रतीयते। अतोऽपि शक्या क्षणभङ्गिताऽनुमातुम्। तथाहि। यद्येषा ध्रुवभाविनी, तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा नास्ति। ध्रुवभावी च कृतकानां विनाशः, इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिलिङ्गमनुमानं विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षितां प्रतिक्षिपति। ध्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वविरुद्धनिरपेक्षत्वव्याप्तोपलब्ध्या हेत्वन्तरानपेक्षितामुपस्थापयति। सा च स्वविरुद्धं हेत्वन्तरापेक्षित्वं निराकरोति। ये हि हेत्वन्तरापेक्षास्ते ध्रुवभाविनो न भवन्ति। यथा वाससि रागादयः। अतो हेत्वन्तरापेक्षत्वविरुद्धतन्निरपेक्षत्वव्याप्तध्रुवभावित्वस्य योपलब्धिः, सैवाध्रुवभावित्वस्यानुपलब्धिः। विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षा नास्ति। तथा यदि भावा अपि स्वहेतुभ्यो हेत्वन्तरं विनाशं प्रत्यपेक्षेरन्। ततस्तस्य हेत्वन्तरस्य सन्निधाननियमे प्रमाणभावात् कश्चित् कुतोऽपि न विनश्येत्। स्वहेतोस्तु विनश्वरस्योत्पन्नस्योदयानन्तरमप * इति क्षणभङ्गुरत्वसिद्धिः ॥ अपि चेदं चिन्तनीयम् ॥ किं कृतका भावाः स्वहेतुभ्यः समुपजायमाना विनश्वरा एव जायन्ते अविनश्वरा वा। विनश्वरा उदयानन्तरमेव लीयन्त इति क्षणभङ्गिनः। अविनश्वरस्वभावास्तु न कदाचिद्विनश्येयुः। न च हेत्वन्तरात्तेषां विनाशादयः। विकल्पासहत्वात्। स हि जायमाने विनाशो भावादव्यतिरेकी व्यतिरेकी वा। न तावदव्यतिरेकी। हेतुभेदात्। व्यतिरेकिणि तु जाते भावस्य प्राग्वदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः। तेन तिरोधीयत इति कल्पनायामपि तिरोधानं प्रत्येष विकल्प इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अत्र केचिदेवं समादधति ॥ तत्तेदन्ते परस्परसंवलिते समाकलयदेकं प्रत्यभिज्ञासमाख्यातं प्रत्यक्षविज्ञानं क्षणभङ्गानुमानं निरुणद्धीति ॥ न चेदमिह समीचीनम्। द्वे एते विज्ञाने ग्रहणस्मरणरूपे यथायथं तत्तामात्र इदन्तामात्रे च व्याप्रियमाणे नालमुभयानुभवसम्भवसमयवर्तितामर्थस्यावभासयितुमिति। प्रतीतिविरोधात्। यथैव खल्वभिन्नदेशकालं वस्त्वेकतया चकास्ति। तथात्रापि भिन्नदेशकालमप्येकतयैव परिस्फुरतीति। तथाविधसंवेदनोदयश्च नैकविज्ञानमन्तरेणेत्येकमेवेदं विज्ञानमुररीकरणीयम्। कार्यसद्भावोपपादनायाप्रतीतमपि कारणं परिकल्पनीयम्। न पुनः कारणमुखनिरीक्षणेन स्पष्टदृष्टकार्यविपर्ययः पर्यालोचनीयः। तेन यद्यपि केवलादिन्द्रियात् केवला*पूर्वानुभवसमासादितजन्मनो भावनाभिधानात् संस्कारात्। नेदमेवंविधं विज्ञानमुदेतुमर्हति। तथापि तयोरन्योन्यसमवधानसमासादितदशान्तरयोरिदं कार्यमित्याचार्या* न चेदमप्युचितम्। प्रत्यक्षमेवेदं न भवतीति सत्यपि संस्कारोपयोग इन्द्रियव्यापाराधीनजन्मतयाऽस्य प्रथमसमागमसमयभाविनः सकलवादिनामपहस्तितविवादानां प्रत्यक्षसम्मतादविशेषात्। न चेदं प्रमाणाभासमिति किञ्चन प्रमाणमस्ति। बाधककारणदोषसंवेदनान्तरविरहान्नेदमेवानुमानं बाधकमिति भित्तचित्तमनुरज्यते। परस्पराश्रयदोषसमासक्तेः। यावत् खल्वेतद् विज्ञानमबाधितम्, तावदनुमानमेव नोदेतु प्रभवति सञ्जातवति चानुमाने बाधितमिदं भवति इति विशदतरमितरेतरकारणत्वम्। अबाधितविषयता चापि कारणमनुमानोदये। अन्यथा हुतवहे शीतता किमिति नानुमीयते। नन्वेवं तर्हि कथं ज्वालादीनामेकत्वादवधारितानामनुमानतो भेदसिद्धिः। अत्र सिद्धान्तसारमुदीयन्ति। सामान्यविशेषात्मकानि सर्ववस्तूनि। तत्र ज्वालादिषु प्रत्यक्षं सामान्यविषयमनुमानं तु विशेषविषयमिति भिन्नगोचरप्रचारिणोः प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधाभावाद् न प्रत्यक्षेणानुमानोदयविरोधः। कथं पुनरक्षणिकस्यार्थक्रियाकारिता क्रमेणेति वद। स खलु सहकारिसमवधानोपहितविशेषो भावस्तां तामर्थक्रियां क्रमेणैव सम्पादयति। ननु विकल्पितं सहकारिभिः किं व्यतिरिक्तोऽव्यतिरिक्तो विशेष आधीयत इति दूषणानि चेह विकल्पयुगले पूर्वमावेदितानि। अत्रापि त एव प्रतिनियामनुक्रम*यद्भिनायमेकान्तोऽस्माकं भिन्नान्येव सर्ववस्तू-

नि, न भिन्नानि चेति। किन्तु सर्वभावेष्वभेदाभेदौ सङ्गिरामहे। तत्र भेदमात्रविकल्पसम्भावितानि दूषणान्यभेदाश्रयणेन परिहृतानि। अभेदमात्राश्रितानि च भेदावलम्बनेनेति। नन्वेतेन भेदाभेदौ कथमेकत्र विरोधिनौ निविशेते। तत्राहुः— नेमौ विरोधिनौ सहदर्शनात्। सहानवस्थानलक्षणो हि विरोधः। अनवस्थानञ्च दर्शननिबन्धनं नास्ति विरोधः। तदिदमविचारितरमणीयमिति गुरूणां नानुमतम्। स हि न ददर्श भेदाभेदावेव तावदेकत्र न सम्भवतः। विरोधात्। न हि तयोः सहदर्शनमुपपद्यते। एकाकारप्रतीतिरेव खल्वभेददर्शनम्। विलक्षणाकारप्रतीतिश्च भेददर्शनम्। तत्र यद्येक आकारः प्रतीतः, तदा विलक्षणाकारप्रतीतिर्नास्ति। विलक्षणाकारे च प्रतीते नैकाकारप्रतीतिरेव नास्ति। तेन भिन्नाभिन्नविशेषाश्रयणेनार्थक्रियासमर्थनमघटमानम्। न च प्रत्यभिज्ञानानुमाविरोधः। प्रत्यभिज्ञाया एव परीक्षणीयत्वात्। दृष्टा शुक्तिकायां तदेवेदं रजतमिति मतिः। सा च सादृश्यवशेनैव भेदाग्रहणानिबन्धनैवेति युक्तात्रापि परीक्षा। तत्र परीक्ष्यमाणस्यार्थक्रियानुपपत्त्या क्षणिकत्वे निर्णीते सदृशपरम्परापत्तिविप्रलम्भोऽयमिति निश्चीयते। भवति च विमृशतो*हुतवहादिष्वनुमानवशेन जाताया अपि प्रतीतेर्विपर्ययः। हुतवहादिषु चौष्ण्यप्रतीतिरुपजाता परीक्ष्यमाणापि नानान्यथापपद्यत * इति न विपर्ययानुमानोदयः। तस्मादलमनेन नानाटकपक्षपतितेन* दर्शनेनातिनिर्बन्धेन॥

गम्भीरतरगुरुदर्शनसागरपारदृश्वानस्तु सम्प्रति समाधिमभिदधति। स्तम्भादिषु प्रथममनुभूतेषु पुनरन्तरा तिरोधानादिवशेन विच्छिन्नोपलम्भेषु पुनरनुभवतः स एवायमिति तावज्जायते मतिः। तत्र यद्यर्थक्रिया स्थिरादपि कथञ्चिदुपपद्यते ततो भेदाग्रहणनिबन्धनोऽयमभेदभ्रम इति किमतिकल्प्यते। उपपद्यते च स्थिरादपि सहकारिवशोपजातागन्तुकक्रियादिरूपविशेषभाजः क्रमेणार्थक्रिया। स च विशेषो व्यतिरिक्त एव भावादर्थक्रियाकारिणम्। न च स एवार्थक्रियाकारी, भावस्तूदास्त इति चतुरस्रम्। तथा विधिविशेषालीढतैव तस्य साधनता, यदन्तरमर्थक्रियोदयः, तद्विशेषयोगितयैव भावेषु साधनत्वव्यवहारो लौकिकानाम्। कथं पुनरसौ विशेषस्तस्येति व्यपदिश्यते तदाश्रयतयैवानुमानात्। कथं पुनस्तदाश्रयतैव स्वहेतुवशेनेति मत्वा निवर्त्तता भवान्। अलमस्माभिर्दूर-

मनुयातैः । अथ कस्माद् भावस्यैव भेदो नानुमीयते प्रत्यभिज्ञाना-नुगुण्यादिति वदामः । दृष्टानुसारि चानुमानमुचितम् । दृष्टोपपत्ति-मुखत्वात् । यथा चार्थक्रियाकारिता, तथेदमपि दृश्यते स्थावरो भाव इति तदनुगुणमनुमानमुचितम् । तेन स्थावरेऽप्यर्थक्रियाव्या-पकक्रमयौगपद्यानिवृत्तेरसिद्धो व्यापकानुपलम्भा*तदसिद्धेन विप-र्यये बाधकाभावादसिद्धतन्मात्रानुबन्धिनी क्षणिकतां न सत्ता साधयितुमलम्। अनैकान्तिकत्वादिति। न चार्थक्रियाकारितैव सत्ता किन्तु प्रमाणसम्बन्धयोग्यता । स्वरूपसत्ता च प्रमाणसम्बन्धयो-ग्यता। अतोऽर्थक्रियामकुर्वन्नपि सन्निति न किञ्चिदवद्यम् । यत्त्वि-दमुदितम् । अनपेक्षाभावा विनाशप्रतीतिः । तदपि विमृश्यमानं जातुषमिवाभरणं विशीर्यते । कं खलु भवन्तो विनाशमभिमन्यन्ते । प्रध्वंसाभावो विनाश इति चेत्- कः पुनः प्रध्वंसाभावः । दध्नि क्षीरं नास्तीत्येवमादिका भावविषया संविदिति यद्युच्येत, तदाऽमृत-कलायामुदिता नीतिरुद्धरणीया। न हि नास्तीति बुद्धिरस्ति। किन्तु दधिस्वरूपमात्रानुभव एव स्वयम्प्रकाशे शब्दप्रयोगमात्रमे*तस्यैव* पयसो नास्ति । तादृशश्चे*तस्मिन् दधिस्वरूपमात्रोपलब्धिः । न च तां प्रति पयस एव निरपेक्षस्य हेतुता। अनुपनिपतिते हेत्वन्तरे पयस एवोपलब्धेः । न चेदं पयोऽन्तरमुपलभ्यत इति शक्यं वक्तुम् । प्रत्यभिज्ञानस्याभेदसाधकत्वात् । ननु च हेत्वन्तरापेक्षित्वे ध्रुवभा-विता नोपपद्यते । ध्रुवभावितैव कुतोऽवगम्यते । दर्शनादिति चेत् । हेत्वन्तरेणैवावश्यं भवितव्यमिति।न च बालावयं *येनैवंविधवादाद् भीषयामहे । यत् पुनरिदं स्वहेतुभ्यो भावानामपि नश्वराणामुत्पत्तौ हेत्वन्तरायत्ते विनाशे व्यतिरेकिणि जातेऽपि पूर्ववद् भावस्योपल-ब्ध्यादिप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते । उक्तमस्माभिः । यथा तन्मात्रोप-लब्धिते एव विनाश इति । तेन तस्या हेतुसद्भावात् तथैव भवित-व्यम् । अनुपलब्धिरपि तस्य सैवेत्युपलब्धिरेव तस्य नोपलब्धिस्त-न्निबन्धनत्वाभावव्यवहार इति सर्वमनाकुलम् ॥

सुगताशीविषविषमक्षणभङ्गविषानलावलीढायाः ॥
मीमांसाया विहिता तत्त्वमयी जीवरक्षेयम् ॥ १ ॥

श्रीः

श्रीशालिकनाथविरचिता

वाक्यार्थमातृकावृत्तिः ।

गम्भीरविततमर्थं वाचा सङ्क्षिप्तया निबद्धमपि ॥
न विदन्ति ये समग्रं कृपया तदनुग्रहः क्रियते ॥ १० ॥

तत्र कार्यार्थवादिन एव भावं भावनामपूर्वं च वाक्यार्थान् प्रतिजानीते । तत्रापूर्वमेव वाक्यार्थ इति साधनीयम् । तस्य मूलं पदानामपि तथाविधायितेति तामेव तावदादौ परिशोधयति । अत्र ये प्रत्यस्तमितपदविभागं वाक्यमेव वाक्यार्थस्य वाचकमित्याचक्षते, ये च वाक्यान्त्यवर्ण एवेति, ये च पदैरभिहिताः पदार्थानभिहिताः परस्परान्वयमात्मनोऽवगमयन्ति इति तन्निरासाय प्रतिजानीते—

पदेभ्य एव वाक्यार्थप्रत्ययो जायते यथा ।
तथा वयं निबध्नीमः प्रभाकरगुरोर्मतम् ॥

पदेभ्य एव, न वाक्याद्, नाप्यन्त्यवर्णाद्, नापि पदार्थेभ्य इत्यर्थः।

तं प्रकारं वक्तुमुपक्रमते—

पदैरेवान्वितस्वार्थमात्रोपक्षीणशक्तिभिः ।
स्वार्थाश्चेद् बोधिता बुद्धौ वाक्यार्थोऽपि तथा सति ॥

वाक्यार्थप्रतिपत्तौ हि पदानाम् अनुपायत्वे तदन्यथानुपपत्त्या वाक्यमेकं तदुपायभूतं कल्प्यते । यद्यपि व्युत्पत्त्यनपेक्षाच्छब्दादर्थो नावगम्यते । यद्यपि चानन्त्याद् वाक्यानां तदर्थानां च वैदिकस्य चार्थस्य नित्योपायत्वाद् व्युत्पत्तिरशक्या । तथापि काल्पनिकपदपदार्थव्युत्पत्तिसंस्कृताद् वाक्याद् वाक्यमवगच्छतीत्याश्रीयते । यदि वा काल्पनिकत्वे पदपदार्थानां प्रमाणभावादेकैकवर्णोच्चारणेऽर्थानवबोधात् क्रमोच्चारितानां च युगपच्छ्रवणासम्भवात् पूर्ववर्णजनितसंस्कारसाहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायकः । तस्य च पारमार्थिकपदपदार्थव्युत्पत्तिः सहकारिणीति पक्षः स्वीक्रियते । यदि वा पदैः

सुकरव्युत्पत्तयोऽनन्विता एव स्वार्था अभिहिता वाक्यार्थमवबोधयन्तीत्यङ्गीक्रियते । यदि तु पदान्येव अन्वितान् स्वार्थानभिदधतीति शक्यते साधयितुं, तदा वाक्यार्थस्यावबुद्धत्वान्नैताः कल्पना आत्मानं लभन्ते ॥

कथं पुनः पदानामन्वितस्वार्थमात्रबोधकत्वे वाक्यार्थावगतिः सिद्ध्यतीत्यत्राह—

प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयान् ।
पदार्थानेव वाक्यार्थं सङ्गिरन्ते विपश्चितः ॥

ननु तेषां भूयस्त्वाद् भूयांसो वाक्यार्था वाक्यानि च स्युरित्यत्राह—

भूयांसो यद्यपि स्वार्थाः पदानां ते पृथक्पृथक् ।
प्रयोजनतया त्वेकवाक्यार्थं सम्प्रचक्षते ॥
तत्प्रतीत्येककार्यत्वाद्वाक्यमप्येकमुच्यते ॥

कथं पुनरेकस्य प्रयोजनत्वमित्यत्राह—

प्रतिपत्तिर्गुणानां हि प्रधानैकप्रयोजना ॥

यद्धि प्रधानभूतं तदेव कथं नाम विशिष्टं प्रतीयते इत्येवमर्थं गुणानां प्रतिपादनम् । तेन तत्रैव तात्पर्यम् । तदेव प्रमेयम् । तात्पर्यविषय एव शब्दस्य प्रामाण्याभ्युपगमात् तस्य तथाभूतस्य प्रतिपत्तेरेकपदनिबन्धनेति वाक्यमेव तत्र प्रमाणम् । अत एव च षष्ठाद्ये, न पदं नाम किञ्चन वाक्ये न पदार्थनामके च न वाक्यार्थ इत्युक्तम् । पृथग्भूतं पदं नाम किञ्चन प्रमाणास्ति । पृथग्भूताश्च पदार्था न प्रमेयाः सन्तीत्यर्थः । एतच्च तत्रैव स्पष्टमुक्तम् ॥

सम्प्रति वाक्यमेव वाचकं वाक्यार्थस्येति ये ब्रुवते, ये च वाक्यान्त्यवर्ण एवेति, तन्निराकरणायाह—

व्यवहारेषु वृद्धानां वाक्यश्रवणभाविषु ।
आवापोद्धारभेदेन पदानां शक्तिनिश्चयः ॥

यद्यपि वृद्धव्यवहारपूर्विकैव सर्वा व्युत्पत्तिः । वाक्यैरेव च व्यवहारः । तथापि यत्पदावापे यस्यार्थभागस्यावापः, यदुद्धारे चोद्धारः, तस्मिन्नेवार्थे तस्यैव वाचकशक्तिरवसीयते । न च तथा वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्नोपपद्यते । वक्ष्यमाणत्वान्न्यायस्य । येन कार्यबलेन वाक्यमेकं प्रत्यक्षपरिदृश्यमानवर्णभेदापह्नवे न कल्प्येत । कि-

श्च, शिशो गामानय, शिशो गां बधान । अर्भक गामानय, अर्भक ! गां बधान, डिम्भ गामानय, डिम्भ गां बधानेत्यष्टानां वाक्यानामष्टौ वाचकशक्तयः कल्प्याः । पदवादिनस्तु सप्तानां वाक्यानां सप्तशक्तय इति । अनयैव दिशा शुक्लामितिपदप्रक्षेपे वाक्यवादिनोऽष्टावपराः कल्प्याः । पदवादिनस्त्वेकैव । अपारमार्थिकं च पदविभागं किमाश्रिता व्युत्पत्तिरभ्युपायमुपैतीति चिन्तनीयम् । ये पुनर्वाक्यान्त्यवर्णस्य वाचकतामाहुः, तन्मतेऽपि यावत्पदपदार्थविभागस्य पारमार्थिकत्वाद् घटेतैव व्युत्पत्तिः । ननु वाच्यवाचकसम्बन्धग्रहणमेव व्युत्पत्तिरित्युच्यते । न च वाक्यान्त्यवर्णवाचकत्ववादिनां पदं पदार्थस्य वाचकम् । अतस्तन्मतेऽपि निर्विषयैव व्युत्पत्तिः । उच्यते । न निर्विषया । निमित्तनैमित्तिकभावस्याभ्युपगतत्वात् केयमबाधकस्य निमित्तता । नैष दोषः । वाक्याद्धि यत्पदप्रयोगेऽन्विते सति यत्पदार्थान्वितो वाक्यार्थः प्रतीयते, तत् पदं तस्यार्थस्यावाचकमपि भवति निमित्तम् । किन्तु तन्मतेऽपि शक्तिकल्पनागौरवं पूर्वोक्तन्यायेन तुल्यमेव । येऽप्याहुः— वाक्यमेव स्मृत्यारूढं वाक्यार्थं प्रतिपादयतीति । तेषामपि प्राच्यकल्पनागौरवदूषणमशक्यपरिहारम् । भाष्यकारवचनं च पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इति निर्विषयम् । अशक्यं च महावाक्यस्य सकृत् स्मरणम् । तस्मात् पदानामेव वाचकशक्तिराश्रयणीया ॥

अत्र केचिद्वादयन्ति— ननु वृद्धव्यवहारप्रयुक्ते वाक्ये पदानां वाचकशक्त्यवधारणमेव नोपपद्यते । पुरुषवाक्यानामर्थं प्रति लिङ्गाभावेन प्रमाणत्वाभ्युपगमात् । वाक्याद्धि कार्यभूतात् प्रत्ययितस्य वक्तुस्तदर्थविषयं पूर्वविज्ञानं कारणभूतमनुमीयते । तस्य च ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वाज्ज्ञेयभूतार्थनिश्चय इति न वाचकशक्त्यवगमः । उच्यते । न नूनं भवान् नीतिपथोक्तमर्थं सम्यगाकलयति । परिहृतं हि तत्रेदम् । बालो हि व्युत्पद्यमानः प्रयोज्यवृद्धस्य शब्दश्रवणसमनन्तरभाविनीं विशिष्टचेष्टानुमितामर्थप्रतीतिं शब्दकारणिकामवगच्छति । स तथा व्युत्पन्नः कदाचित् कस्यचिदन्वितार्थपदरचनं वाक्यमुपलभते । तथोपलभमानस्य चैष विमर्शो जायते । सम्भाव्यमानानन्वितार्थपदरचनमिदं वाक्यं कथं वृद्धस्यार्थनिश्चयं कृतवत् । वृद्धस्यापि पुरुषायत्ते वाक्येऽनन्वितार्थपदरचन-

शङ्का ममेव सम्भवतीति तस्यैवं विचिकित्सोदये पुनरेष निश्चयो जायते। नूनमनेनायं प्रयोक्तेत्थमवधारितोऽन्वितार्थान्येव पदान्ययं प्रयुङ्क्त इति तथाविधपदप्रयोगनियमश्चास्यानुपलब्धेऽन्वय उपपद्यत इत्येवमन्वयोपलम्भमनुमिमानेनान्वयो निश्चीयते चान्वये वाक्यमेतदनुवादकभूतमर्थस्येति। एवं चेदनुवादकतया तस्यार्थस्य तद्वाक्यं बाधकमेवेति पूर्ववाचकशक्तिज्ञानं, नायथार्थमिति मन्यते। यदि परमया प्रागनुमानपुरःसरोऽर्थनिश्चयोऽस्येति नावगतम्। याऽपि चेयमस्यानिश्चिते चान्वये विशिष्टवक्तृज्ञानानुमा, साऽपि पदानां स्वरूपमात्रावगमादेव नोपपद्यते। किन्तु विशेषावगमात्। न च शक्तेरन्यः पदानां विशेषोऽवगम्यते। ततो मयेवानेनाप्यमीषां पदानां वाचकशक्तिरवधारिता। तेन विशिष्टान्वयवाचकपदप्रयोगात् तद्विषयं वक्तुः पूर्वज्ञानमनुमितवानिति गम्भीरोऽयं नीतिमहाह्रदः॥

अत्र केचिदाचक्षते— भवतु पदानां पदार्थेषु शक्तिज्ञानं, तथाप्यन्विताभिधानं न सिद्ध्यतीति। तथाहि। प्रतियोगिनामनन्ततयाऽन्वयानन्त्यात् तदानन्त्ये चान्वितानामप्यानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणं दुष्करम्। अगृहीतसम्बन्धस्य च पदस्य वाचकत्वम्। एकस्माच्छब्दात् सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गात्। सामान्यान्वयाभिधानं च नाशङ्कनीयमेव। वाक्येभ्यो विशेषान्वयावगमात्। स्वरूपमात्राभिधानेनापि च वाक्यार्थप्रतिपत्तावन्विताभिधानाश्रयणे शक्तिकल्पनागौरवात्। तथा पदेनान्वितस्वार्थोऽभिधीयमानः, किमभिहितेन पदार्थान्तरेण अन्वितोऽभिधीयते? उतानभिहितेनेति विकल्पनीयम्। अनभिहितेन चेत् पदार्थान्तरप्रयोगवैयर्थ्यम्। एकस्मात् पदार्थाच्च सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गः। अभिहितेन चेत् तदपि तर्हि पदमन्विताभिधायितया पदार्थान्तरोत्थमर्थाभिधानमपेक्षत इतीतरेतराश्रयं प्राप्नोति। तस्मात् पदान्तराभिधानानपेक्षस्वरूपमात्राभिधानमेवार्थानां पदैः क्रियते। ते च तथाभूताः पदैरर्था अभिहिता आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति। न तेषां सम्बन्धग्रहणापेक्षा शङ्कनीया। यतः पदधर्मोऽयं, नायमर्थधर्मः। तदाह भाष्यकारः— पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि॥

अथेदानीमभिहिताः सन्तो वाक्यार्थमवगमयन्तीति, तदेतन्निराकर्तुमुपाक्रमते—

प्रोच्यन्ते चोद्भ्रियन्ते च स्वार्था अन्वयशालिनः ।
अन्वितेष्वेव सामर्थ्यं पदानां तेन गद्यते ॥

अत्राह— सत्यमन्वितपदार्थविषयावेवावापोद्धारौ, तथाप्यन्विताभिधानमशक्यम् । पारम्पर्येणापि तदुत्पत्तेः । तथाहि— पदैरनन्वितोऽभिहितोऽर्थोऽन्वितप्रतिपत्तेर्निमित्तं भवतीति पदानां पारम्पर्येणान्वितेष्वपि हेतुत्वम् । तदाहुर्वार्तिककारपादाः—

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः ।
तन्मात्रावस्थितेष्वेषु पदार्थेभ्यः स गम्यते, इति ॥

पदार्थप्रतिपादनं च वाक्यार्थप्रतिपत्तये प्रयुक्तानां पदानामवान्तरव्यापार इति च तेषामेव व्यवहारः—

वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्, इति ॥

एतमाशङ्कामुपेक्ष्यैव तावद् दोषान्तरं परिहरति—

आकाङ्क्षासन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् ।
स्वार्थानाहुः पदानीति व्युत्पत्तिः संश्रिता मया ॥
आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां तथा दोषो न कश्चन ॥

यत्तावदुक्तम्, आनन्त्याच्छब्दशक्त्यवधारणानुपपत्तिः।अगृहीतशक्तेश्च वाचकत्वे व्यभिचारप्रसङ्ग इति । तदनुपपन्नम् । उपलक्षणाश्रयणेनाऽपि सम्बन्धबोधसौकर्यादाकाङ्क्षितेन योग्येन सन्निहितेन चान्वितं स्वार्थं पदं वक्तीति व्युत्पत्तिराश्रीयते । तेन,

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तदन्वितः पदेनार्थः स्वकीयः प्रतिपाद्यते ॥

उक्तार्थः श्लोकः ॥ का पुनरियमाकाङ्क्षा ? । प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा । किन्निबन्धना पुनरसौ । अविनाभावनिबन्धनेति केचित् । क्रिया हि कारकाविनाभाविनीति तां प्रतीत्य कारकं जिज्ञासते । एवं कारकमपि बुद्ध्वा क्रियामिति । तदयुक्तमिति मन्यन्ते । जिज्ञासा तथा तदीयजनकतत्क्रियातत्कारकान्तरादिजिज्ञासाप्यापाद्यते । अथ प्रयोजनाभावात् कारकातिरिक्तमन्यन्न जिज्ञास्यते, तर्हि क्रियामात्रावगमेऽपि यत्र कारकज्ञानेन प्रयोजनं नास्ति तत्र जिज्ञासा न स्यात् । अनुष्ठेयतया हि क्रियायामवगतायां कारकमन्तरेण तदनुष्ठानानुपपत्तेः । कारकज्ञानं प्रयोजनवद् वर्तमानोपदेशादौ त्वनुष्ठेयतया नास्ति

कारकज्ञानेन प्रयोजनम् । अथ च तत्रापि वाक्यमपरिपूर्णं मन्यन्ते, साकाङ्क्षार्थाभिधायितया चापरिपूर्णता। अत एव च तत्राध्याहारमपि कुर्वन्ति । यत्रापि चानुष्ठेयक्रियावगमः, तत्रापि च निःशेषकारकजिज्ञासा स्यात् । तथा, देवदत्त! गामानयेति करणानुवादाभावादपरिपूर्णता स्यात् । अथैककारकज्ञानेनाऽपि तावदनुष्ठानोपपत्तेर्न कारकान्तरजिज्ञासा, तर्हि देवदत्त! गामानय दण्डेनेति प्रयुक्तेऽपि दण्डशब्दे तदाकाङ्क्षा न स्यात् । ततश्चानाकाङ्क्षितत्वात् तस्य तदन्वयो न स्याद् वाक्यार्थे । अथ दण्डपदोच्चारणात् तत्राकाङ्क्षा परिकल्प्यते । अपदार्थस्यानन्वये तत्पदोच्चारणमनर्थकं स्यादिति ॥

एवमप्यरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यनन्वयप्रसङ्गः । न हि वेदपदोच्चारणेनानर्थकेन भवितव्यमिति किञ्चन प्रमाणमस्ति। अतो न तत्राकाङ्क्षोदये किञ्चित् कारणमस्तीति सोमं क्रीणातीत्यतोऽधिकस्यानन्वितता स्यात् । अपि च लौकिकत्वात् क्रियाकारकयोर्यत्किञ्चित्क्रियाकारकोपादानेऽपि तत्सिद्धेरपि विघातान्नातीव विशेषजिज्ञासा घटते । अज्ञाते हि ज्ञानेच्छा घटते, न पुनर्ज्ञातेऽपि ॥

अत्रोच्यते, अभिधानापर्यवसानमभिधेयापर्यवसानं च जिज्ञासोदयनिबन्धनम् । एकपदप्रयोगे हि द्वारमित्यभिधानमेव, न पर्यवस्यति । न ह्यनुच्चरिते प्रतियोगिसन्निधायिनि पदेऽन्विताभिधानं शक्यते । वृद्धव्यवहारवशेनान्वितार्थप्रतिपादनपरता पदानामवधारितेति तदर्थं प्रयुक्तैव प्रतियोगिजिज्ञासा। यस्याप्यभिहितान्वय इति राद्धान्तः, तन्मतेऽपि पदार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयासामर्थ्यात् तदुपपत्तये युक्तैव प्रतिज्ञा सा । तस्यां च सत्यामपरिपूर्णवाक्यपरिपूरकतया लोके व्यवहारस्य विहितत्वात् प्रकरणादिवशेन योग्यप्रतियोग्यध्याहारः क्रियते । अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यादिष्वनेकपदप्रयोगादन्विताभिधानेऽप्यभिहितस्य कार्यस्यापूर्वात्मनोऽनुष्ठानं विना कार्यत्वानुपपत्तेः । कर्त्रा च विना तदसम्भवादधिकाराद्दृते च तद्योगान्नियोज्यमन्तरेण च तस्यानवकल्पनात् तदुपपत्तये युक्तैव नियोज्यजिज्ञासा । तस्यां सत्यामपरिपूर्णत्वावगमाल्लोकवदध्याहारे कर्त्तव्येऽन्तरङ्गत्वे परिधेरनुष्ठानाक्षेपो मा कल्पिष्येतेति तत्परित्यागेन काम्यनियोज्यविशेषणे स्थिते सर्वकामिपुरुषव्यापिस्वर्गस्यैव नियोज्यविशेषणत्वयोग्यत्वात् स्वर्गकामो नियोज्योऽध्या-

ह्रियते । तथाचाध्ययनविधावन्यप्रयुक्तानुष्ठाननिर्वाहिकार्यभावे नियोज्यो नाध्याह्रियते । अयौगिकत्वाच्चापूर्वे कार्ये नियोज्यत्वस्याध्याहारमन्तरेणाकाङ्क्षा निवर्तते । अलौकिकत्वादेव च, सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादौ करणोपकारमन्तरेण विधेः सिद्ध्यसम्भवात् तज्जिज्ञासा, तज्जनकपदार्थजिज्ञासा च । अत एव तदभावे भाष्यकारो वाक्यानां न्यूनतामाशङ्क्य परिहृतवान् ॥

नन्वेवं तर्हि यत्र पदत्रयं प्रयुज्यते– गामानय शुक्लामिति लोके, तत्र हि कारकद्वयस्यासम्भवान्नाकाङ्क्षाऽस्तीति कथमन्विताभिधानम् । गामानयेत्येतावतैव परिपूर्णत्वाद्वाक्यस्य । सत्यम् । पदान्तरानुच्चारण एवम् । उच्चरिते तु तस्मिन् तस्याप्यानयतिसन्निधानादेकवाक्यस्यावगमादानयत्यन्वितस्वार्थाभिधायित्वादाकाङ्क्षां विना च तदसम्भवादानयतेराकाङ्क्षापरिकल्प्यते । तथाचोक्तं भाष्यकारेण—भवति च रक्तं प्रत्याकाङ्क्षेति । तेनात्रान्विताभिधानसिद्ध्यर्थमेवाकाङ्क्षा । यदि परमयं विशेषो, द्वारमित्यादौ तस्यैव पदस्यान्विताभिधानायाकाङ्क्षा, गामानय शुक्लामिति तु पदार्थान्तरस्येति ॥

अन्वितस्याभिधानार्थमुक्तार्थघटनाय वा ।

प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साकाङ्क्षेति गीयते, इति सङ्ग्रहश्लोकः ॥

सा चेयमाकाङ्क्षा भवन्ती व्युत्पत्तावुपलक्षणमाश्रीयते । किमिति पुनः सन्निधियोग्यत्वे एव नाश्रीयते । साकाङ्क्षेणान्विताभिधानादर्शनात् । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽयमपनीयतामिति पुत्रपदसम्बन्धनिराकाङ्क्षो राजा, न पुरुषेणान्वीयते । कस्मात् पुनरनयोः पुत्रपुरुषयोः सन्निधियोग्यत्वाविशेषेऽपि पुत्रेणैव राज्ञः सम्बन्धो, न पुरुषेण । उच्यते । न्यायसापेक्षत्वाद् वाक्यस्यार्थप्रतिपत्तेः । नित्यसापेक्षेण पुत्रेणैव राजा सम्बद्ध्यते । तत्सम्बधिनिराकाङ्क्षश्च न पुरुषसम्बन्धमनुभवतीति । आकाङ्क्षाऽपि व्युत्पत्त्युपलक्षणमाश्रीयते ।

परिपूर्णेन योग्यस्य समीपस्याप्यनन्वयः ॥

व्युत्पत्तौ तेन शब्दानामाकाङ्क्षाप्युपलक्षणम्, इति सङ्ग्रहः ॥

सा चेयमाकाङ्क्षा प्रतियोगिषु सर्वेषु न सहसैवोपजायते, किन्तु कारणोपानपातक्रमेण । तथाहि— विषयमन्तरेणापूर्वं कार्यं प्रत्येतुमेव न शक्यत इति प्रतिपत्त्यनुबन्धभूतविषयापेक्षा प्रथमं विधेः । अथ प्रतिपन्ने विषयसम्बन्धिनि विध्यर्थे नियोज्यमन्तरेण तासिद्ध्य ,

सम्भवान्नियोज्याकाङ्क्षा । तथाच विषयीभूते च भावार्थे च करणलब्धे वैकृतापूर्वाणां करणोपकाराकाङ्क्षा । लब्धे च तस्मिंस्तज्जनकपदार्थाकाङ्क्षेति । तथाचाहुः—

प्रतियोगिषु सर्वेषु नाकाङ्क्षोदेति तत्क्षणात् ।
कारणोपरिपातानुपूर्व्येण तु यथायथम् ॥

तत्क्रमेणान्विताभिधानमपि क्रमेणैव । श्लोकश्च भवति—

जिज्ञासा जायते बोद्धुः सम्बन्धिषु यथा यथा ।
तथा तथैव शब्दानामन्वितार्थाभिधायिता ॥

अथ यथा सन्निधिकथनं तथा बुद्धौ विपरिवृत्तिः । सा च न शब्दनिबन्धनैव, केवलाऽन्विताभिधानव्युत्पत्तौ उपलक्षणम् । अध्याहृतेनापि लोकेऽन्विताभिधानदर्शनात् । न च वाच्यं शब्द एवाध्याह्रियते । स चार्थमुपकल्पयतीत्यनुपयोगादप्रमाणकत्वाच्च । यद्यप्यर्थापत्तिप्रमाणकोऽध्याहारः, तथापि शब्दकल्पनमनुपपन्नम् । येन हि विनाऽनुपपत्तिः, तदेवार्थापत्तिप्रमेयम् । नचार्थानां शब्दमन्तरेणानुपपत्तिः स्यान्मतम् । अर्थकल्पनायैवार्थापत्तिः प्रवर्त्तमाना तस्यार्थस्य सविकल्पकज्ञानवेद्यत्वात् । सविकल्पकज्ञानानां च शब्दपुरःसरत्वात् पुरोवर्त्तिनि शब्द एव पर्यवस्यतीति । तदसत् । यथैव शब्दपुरःसरेऽपि सविकल्पकज्ञाने लिङ्गस्येन्द्रियाणां च निर्विकल्पकदशायामर्थ एवावधारितशक्तित्वान्न शब्दमात्रे पर्यवसानम् । तथा दृष्टार्थापत्तौ साक्षादुपपादकेऽर्थ एवार्थापत्तेः प्रामाण्याऽभ्युपगमात् । श्रुतार्थापत्तावपि तत्रैव तस्याः प्रामाण्यं युक्तं, न शब्दे । तस्य साक्षादनुपपत्तिशमनासमर्थत्वात् । किञ्च सर्वत्र सविकल्पकज्ञाने शब्दस्मरणाविपरिवर्त्ती न प्रमेयतां प्रतिपत्तुमर्हति । सविकल्पकज्ञानेषु पूर्वप्रतीयमानता च शब्दस्य नातीव प्रमाणवती । किन्त्वर्थप्रतीतावेव समानकालं शब्दस्मरणमिति प्रतीत्यारूढम् । तेन श्रुतार्थापत्तिः शब्दविषया । न च शब्दानुपपत्त्या शब्दकल्पनैवोचिता । तस्य स्वतोऽनुपपत्त्यभावात् । अन्विताभिधानानुपपत्त्या तु कल्पना प्रसरन्ती योग्यप्रतियोग्यर्थविषयैवावतिष्ठते । तस्यैवाकाङ्क्षितत्वात् । दशमाद्यन्यायेन पदार्थवत् पूर्वप्रतीतस्यापि शब्दस्योपेक्षणीयत्वात् । न च द्वारमिति यत्राध्याहारस्तत्राप्याव्रियतां संव्रियतामिति वा कल्पयितुमर्थापत्तेः प्रभविष्णुता । सामान्यकल्पना-

मात्रहेतुत्वात् । तस्मादपरिपूर्णपरिपूरकतया लोकत एवाध्याहारस्याऽप्युपपत्तिः । तत्र योग्यतया प्रकरणादिवशेन च विशेषावधारणादर्थ एव च परिपूरक इत्यनुपयोगी शब्दस्याध्याहारः । अतो विश्वजिदादौ नियोज्येन च सर्वत्र च करणोपकारेण विकृतिषु च प्रकृतपदार्थैरशब्दोपस्थापितैरपि सिद्धमन्विताभिधानम् । आकाङ्क्षावच्च सन्निधावपि सन्निधापकक्रमेणैव क्रमो वेदितव्यः । तदनुसारेण चान्विताभिधानमपि तथैवेति ॥

सन्निधिः शब्दजन्मैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम् ।
अध्याहृतेनाप्यर्थेन लोके सम्बन्धदर्शनात् ॥
सहसैव न सर्वेषां सन्निधिप्रतियोगिनाम् ।
सन्निधापकसामग्रीक्रमेण क्रमवानसौ ॥
यथा यथा सन्निधानं जायते प्रतियोगिनाम् ।
तथा तथा क्रमेणैव शब्दैरन्वितबोधनम्, इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

तौ यथोक्तावाकाङ्क्षासन्निधी प्राप्तमाकाङ्क्षितं सन्निहितं योग्यं च यत् पदार्थान्तरं तेन सङ्गतमित्यर्थः । किं पुनरिदं योग्यत्वं नाम । यत् सम्बन्धार्हत्वम् । सम्बन्धार्हमिति कथमवगम्यते । सम्बन्धित्वेन दृष्टत्वात् । नन्वेवं तर्हि कथमपूर्वे कार्येऽन्विताभिधानं वेदे । तेन सह कस्यचित् सम्बन्धादर्शनात् । उच्यते । सामान्यतो योग्यतावधारणं विशेषप्रतिपत्तावुपाय इत्यदोषः । यदपि तदपूर्वं तदपि कार्यमेवेति दृष्टचरकार्यसम्बन्धं यत् तद् योग्यमित्यवसीयते ॥

सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यदवधारितम् ।
तदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम् ॥

अन्ये तु यदयोग्यतया नावधारितम् । तद् योग्यम् । तेन प्रमाणान्तराप्रतीतेनापि विध्यर्थेनान्विताभिधानं सिद्ध्यतीत्याहुः । तदिदमसारम् । यथा प्रमाणान्तरावेद्ये वस्तुनि कस्यचिद् योग्यताऽवधारयितुं न शक्यते तथैवायोग्यताऽपीति सर्वस्य सर्वेण प्रकारेण तस्मिन्नन्वयः स्यात् । भावार्थस्यैव विषयत्वेनान्वयोऽनुपादेयविशेषणविशिष्टस्यैव नियोज्यतयान्वय इति नियमो नोपपद्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

नन्वन्विताभिधानपक्षे व्युत्पत्तावुपलक्षणाश्रयणमेव गौरवमित्यत्राह— पदार्थेष्वपि चैवैषा सामग्र्यन्वयबोधिनी ॥

यस्यापि मते पदार्था एवाऽन्योन्यान्वयमवगमयन्ति, तेनाऽपि प्रतिनियतान्वयबोधसिद्ध्यर्थमिदमाश्रयणीयमेव । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्त एव पदार्था अन्वयं बोधयन्ति, नान्ये इति । एतदेव कथमिति पर्यनुयुक्तेन वृद्धव्यवहारे तथा दर्शनादिति परिहारो वाच्यः । तस्मादुभयपक्षसाधारणत्वान्नेदं दूषणम् ॥

नन्वेवमपि केन विशेषेणाभिहितान्वयं परित्यज्यान्विताभिधानमाश्रितमिति । अत्राहुः—

किन्तु तेषामदृष्टैषा शक्तिर्मानान्तरोद्गतौ ।
कल्प्या विशिष्टार्थपरपदसंस्पर्शभाविता ॥

पदार्थानां हि शब्दादन्यतः प्रमाणात् प्रतीयमानानामन्योन्यान्वयबोधकत्वं न प्रतीतमिति शब्दाभिधेयानां तदवगमशक्तिः कल्पयितव्या । तस्याश्चोत्पत्तौ शब्दसंस्पर्श एव हेतुरित्याश्रयणीयम् । शब्दो हि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिपरतया लोकव्यवहारेषु प्रयुज्यमानो दृष्टः । न चासौ साक्षाद्वाक्यार्थप्रतिपादने समर्थ इति पदार्थान् अवान्तरव्यापारीकरोति।ते च यद्यन्योन्यान्वयबोधने समर्थाः स्युस्तदा तेषामवान्तरव्यापारता स्याद्, नान्यथेति विशिष्टार्थावबोधपरशब्दसंस्पर्शादेव तेषामेषा शक्तिराविर्भवतीति शब्दस्यापि पदार्थशक्त्याधानशक्तिराश्रयणीया । स्यादेवम् । यदि मानान्तरावसेयानां पदार्थानामन्योन्यान्वयावगमे सामर्थ्यं न स्यादिति । अस्ति तु श्वैत्यस्यानवधारिताश्रयविशेषस्य प्रत्यक्षदृष्टस्याश्वस्याप्रतिपन्नगुणविशेषस्य च प्रत्यक्षह्रेषाशब्दानुमितस्य पदनिक्षेपशब्दाऽनुमितस्य चाज्ञातकर्तृभेदस्य धावनस्य श्वेतोऽश्वो धावतीत्यन्वयबोधकत्वदर्शनात् ॥

तदाहुर्वार्त्तिककारपादाः—

पश्यतः श्वेतमारूपं ह्रेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरनिष्पेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥
दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता, इति ॥

आरूपमव्यक्तरूपमित्यर्थः । तेन गुणिविशेषो न प्रत्यक्षमवसीयत इत्यर्थः ॥

अत्रोच्यते— किं येनैव पुरुषेण श्वैत्यसमानाश्रयौ ह्रेषाध्वनिपदनिक्षेपशब्दाववगतौ, तस्यैवेयं श्वेतोऽश्वोधावतीति धीः? उत यस्यापादानानध्यवसायः,तस्यापीति। किमतः। यदि तावदप्रत्याकलित-

ह्रेषाध्वनिपदविहारनिर्घोषाः पादा न स्युरित्युच्यते, तदा प्रतीतिविरोधः । स ह्येवं प्रतिपाद्यते । भवितव्यमस्मिन् देशे नूनमश्वेन भवितव्यं च केनचिद्धावतेति । अथाश्वसम्बन्धिनमेव खुरपुटटङ्काररवमभ्यासवशादवैति, तदासावश्ववर्तिनीमेव वेगवतीं गतिमनुमिनोतीति । न पुनः केवलामेवावगम्य तस्याश्चान्वयःपदार्थसामर्थ्येन अवबुद्ध्यते । योऽपि तस्मिन् देशे नास्त्यन्योऽश्वादिति निश्चित्य पारिशेष्याद्पादानाध्यवसायेऽपि ह्रेषाध्वनेः श्वैत्यसमानाधिकरणमश्वत्वमप्यध्यवस्यति । तस्या विग्रहाभाव इव बहिर्भावावगतावर्थापत्तिः । योऽयं श्वेतः स एषोऽश्व इत्यत्र प्रमाणम् । यस्तु श्वैत्यसमानाधिकरणौ ह्रेषाध्वनिखुरपुटटङ्कारावध्यवस्यति, तस्याप्यश्वत्वे वेगवति च गमने श्वेतवर्तिन्येवानुमानं, न स्वतन्त्रयोरिति प्रमाणान्तरेणासम्बद्धावभातानां पदार्थानां क्वचिदन्योन्यसम्बन्धबोधकत्वमनुमानार्थापत्तिव्यतिरेकेण प्रतीतम् । अपि च यदि पदार्थावगतिमात्रादेवान्वयावगमः, तदा कस्मिन् प्रमाणे कस्यान्तर्भाव इति वाच्यम् । न तावच्छाब्दे । शब्दाभावात् । पदार्थाभिधानावान्तरव्यापारेण हि यच्छब्दादन्यज्ज्ञानं तच्छाब्दमित्येष वो राद्धान्तः । कस्मान्नास्य शाब्देऽन्तर्भावः । प्रमाणान्तराभ्युपगमे तु शाब्दस्योच्छेदः । शब्दावगतपदार्थविषयेऽपि तस्यैव प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्दाभिहितानां पदार्थानामन्यत्रादृष्टार्थं वाक्यार्थबोधनसामर्थ्यं कल्पयितव्यम् । तदाधानशक्तिश्च शब्दानामपीति कल्पनालाघवाच्छब्दानामेवान्वितस्वार्थावबोधनशक्तिमात्रं कल्पयितुं न्याय्यम् । तेन पारम्पर्येण पदानामन्वितेषु सामर्थ्यमिति निरस्तम् ॥

नन्वनन्तप्रतियोग्यन्वितस्वार्थबोधनविषया अनन्ता एव शब्दस्य शक्तय इति कल्पयितव्याः स्युः । अभिहितान्वयवादे त्वेकस्मिन् अर्थे एकस्य शब्दस्यैकैव शक्तिरिति । तन्न । एकयैवाकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यान्वितस्वार्थाभिधानशक्त्या प्रतियोगिभेदेन कार्यभेदोपपत्तेश्चक्षुरादीनामिव यथैवैकया दर्शनशक्त्या चक्षुर्घटादिप्रतियोगिसहायभेदाज्ज्ञानानि भिन्नानि जनयति, तथा शब्दोऽपि प्रतियोगिभेदादिति मन्तव्यम् । किञ्च पदार्थेष्वपि तुल्यमेतदिति न किञ्चिदेतत् ॥

अन्ये त्वाहुः—आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्तः पदार्था वाक्यार्थीभवन्ति, न पुनर्वाक्यार्थमेव बोधयन्तीति । तदिदमतिमन्दम् ।

वाक्यार्थावगतेः कारणाभावप्रसङ्गात्। अनुपायत्वे हि पदानामन्वयप्रतीतौ पदार्था अपिचेन्न कारणमकारणिकैवापद्येत । स्यान्मतम् । क्रियापदेन कारकपदेन वा साकाङ्क्षेऽर्थेऽभिहिते यदेव पदान्तरेण योग्यप्रतियोगिपदार्थान्तरं सन्निधाप्यते, तदेव तस्य सम्बन्धित्वेनावतिष्ठत इति । सत्यमेवम्। अवगतिस्तु तत्सम्बन्धस्य किन्निबन्धनेति वाच्यम् । अथ पूर्वपदार्थे साकाङ्क्षे यत् पदान्तरमुच्चरितम, तत् सम्बन्धितयैव स्वार्थमुपनयाति प्रत्ययवत् । यथा प्रकृत्यर्थे पूर्वप्रतीते प्रत्यय उच्चार्यमाणः स्वार्थं तद्विशिष्टमेवाभिधत्ते।तथा पदान्तरमपि । तदुक्तं,प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति। प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थविशेषणत्वेनोपनयतीति प्रत्ययेन सह तदर्थमाहेत्यर्थः । स चोक्तसिद्ध्यर्थे विशिष्ट एवार्थे प्रत्ययो यत् प्रयुज्यते तत् पूर्वतरविज्ञानप्रकृत्यर्थो विशेषणादित्यङ्गीकृतं तर्हि द्वितीयस्य पदस्यान्विताभिधानं प्रथमस्य तथापि नास्तीतिचेन्न । वाक्ये पदानां प्रयोगक्रमनियमाभावात्। यदेव कदाचित् प्रथमं तदेव कदाचिद् द्वितीयमिति सर्वपदानामेवान्विताभिधानमापतितम् । अभिहितान्वयवादी च प्रकृतिप्रत्यययोरप्यन्वयव्यतिरेकाऽवधारितव्यतिरिक्तशक्तिकयोरभिहितान्वयमेव पदवदिच्छति । तथा च—

प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहेति यत् ।
भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येन तथोच्यते ॥
पाकं हि पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।
पाकयुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचिद्, इत्याह ॥

किञ्च प्रत्ययश्चेदन्विताभिधायी तदा तदविशेषात् पदानामप्यन्विताभिधायिता किमिति नाभ्युपेयते । किमर्थवैशसेन । यदि प्रकृतिप्रत्यययोरप्यन्विताभिधानमस्ति, न तर्हि द्वारमित्यत्रान्विताभिधानानुपपत्तिनिबन्धनाकाङ्क्षया विव्रियतां संव्रियतां वेत्यध्याहारः । उच्यते । द्वारमिति प्रथमेयं प्रातिपदिकादतिरिक्तार्थाभिधायिनी । तेनात्र केन सहेत्यस्यान्वितस्याभिधानं व्यतिरिक्तार्थे प्रत्यये प्रविशेत्यादौ योऽध्याहारः, सोऽभिहितार्थानुपपत्त्यैव विश्वजिदादिवदिति न दोषः ॥

वार्तिककारपादास्तु लाक्षणिकान् सर्ववाक्यार्थानिच्छन्तः पदार्थानामन्वयावबोधशक्तिकल्पनां निराकुर्वन्ननन्वितावस्थो हि पदा-

ऽर्थोऽभिहितोऽन्वितावस्थां स्वसम्बन्धिनीं लक्षयति । अवस्थावतो हि सम्बन्धादवस्थावत्यभिहिते भवत्येवावस्थापि बुद्धिस्था । सर्वत्र च सम्बन्धिनि दृष्टे सम्बन्ध्यन्तरे बुद्धिर्भवतीति क्लृप्तमेव । तेन नास्ति पदार्थानामन्वितबोधने शक्तिकल्पनेति । तदाहुः—

वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैव हि लक्ष्यते, इति ॥

अत्रापरे ब्रुवते— नेयं लक्षणा । स्वार्थापरित्यागात् । स्वार्थपरित्यागेन हि गङ्गादिषु लक्षणा दृष्टेति । ते तु न मीमांसातन्त्रान्तःपातवैकल्येनैवमाहुः । लक्षणीयवशेन हि क्वचित् स्वार्थस्य त्यागः । सङ्ग्रहो वा सृष्टीरुपदधातीति लक्षणस्यापि स्वीकारः । गुणिनां लक्ष्यमाणत्वात् तदन्तर्गतत्वाच्च सृष्ट्यर्थस्य । तथा पौर्णमासीं यजत इत्येकवचनानुपपत्त्या पौर्णमासीशब्दो यागवचनो यागसमुदायलक्षणार्थम् । न च समुदायपरिग्रहे समुदायित्यागः । तदाश्रयत्वात् तस्य । तथेतरेतरद्वन्द्वे द्विवचनबहुवचनानुपपत्तेरर्थान्तरसहितावस्था लक्षणाऽऽश्रीयते । नचावस्थावत परित्यागः । तथा निषादस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्षे षष्ठ्यर्थलक्षणा स्यादित्युच्यते । न तत्र प्रकृत्यर्थस्य त्यागोऽभ्युपगम्यते । तथा रथघोषेणेत्यत्र रथस्यापरित्यागः तथा मेधमित्येकवचनान्तस्य गणलक्षणया मन्त्रस्य प्रकृतौ निवेशः । न च गणिनोरग्नीषोमयोस्तत्र हानमिति सर्वार्थापरित्यागेऽपि युक्तैव लक्षणा ॥

अत्रोच्यते । कथं पुनरियं लक्षणा ।

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः ।

तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते, इत्युत्तरश्लोकः ॥

गङ्गायां घोष इत्यादिषु श्रौतस्य गङ्गार्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयासम्भवात् तं परित्यज्य तत्सम्बन्धाल्लब्धबुद्धिसन्निधेः कूलस्य वाक्यार्थान्वयिताध्यवसीयते । अत एवाहुः— अनुपपत्त्या सम्बन्धेन च लक्षणा भवति इति । इह च गामानयेत्यादौ न श्रौतस्यार्थस्यान्वयाऽयोग्यत्वं, नापि अन्वितावस्थस्यानयनसम्बन्धाङ्गता । अन्वितार्थस्यान्वयान्तरासम्भवात् । अथ मा भूदेषा लक्षणा, किन्तु क्रियावगता कारकान्वयिनीमात्मनो दशामवगमयति । अविनाभावादिति । उच्यते । शाब्दत्वं तावदित्थमपन्हुतमन्वयावगमस्य, किन्तु सामान्यतो दृष्टानुमानगोचरताभ्युपगता भवति । तथा विशिष्टान्वयावगति-

रनुपपद्यमाना निर्मूलमापद्यते । अथ विशेषान्वयं विना व्यवहारानवकल्पनादनर्थकं शब्दोच्चारणमिति तदाश्रयणम् । एवमपि प्रेक्षापूर्वकारिणां स्वार्थकवाक्यमात्रप्रयोगिणां वचनाद् विशेषान्वयावगमः । वेदे त्वानर्थक्येन न भवितव्यमिति प्रमाणाभावान्न शक्यते विशेषोऽवगन्तुम् । न च लोकेऽप्यानर्थक्यमापद्यत इत्येतावता कारणेनोपायाद्विनापि विशेषान्वयाध्यवसानं युक्तम् । न हि दग्धुकामस्योदकोपादानमनर्थकमिति जलस्य दाहशक्तिराविर्भवति । काममानर्थक्यम् । न पुनः सामान्यतो दृष्टस्य विशेषावसायिता । अथाकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यान्वयपरता वृद्धव्यवहारे पदानामवगतेति व्युत्पत्त्यनुसारेण विशेषान्वयावगमः । तन्न । तत्र वृद्धव्यवहार एव तत्परता पदानां वा पदार्थानामुपायभावेन कथं नाम निर्वहति । चिन्ता सा हि पदानां पदार्थानां वा शक्तिकल्पनां विनाऽनुपपन्नेति मन्यामहे ॥

सा च पदानामेवेत्याह—

प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्यावगमादपि ।
पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम् ॥

प्रथमभावीनि पदान्यतिलङ्घ्य नार्थेषु वाक्यार्थबोधनशक्तिराश्रयितुं युक्ता । किञ्च, पदानि तावदभिधायकानीति निर्विवादम् । तेन तेषामभिधानशक्तिः सम्प्रतिपन्नैवेति तस्या एवान्वयपर्यन्तता कल्पयितुं सुकरा । पदार्थानां तु बोधनशक्तिरेव कल्प्या । तेन धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेत्यन्विताभिधानशक्तिः पदानामेव कल्पयितुमुचिता । किञ्च पदान्यभिधायकानीष्यन्ते । तत्र यदि स्वरूपमात्रविषयामेव पदार्थबुद्धिमादध्युः । तदाप्यभिधायकता हीयते । तस्या बुद्धेः सम्बन्धग्रहणसमयजातपदार्थबोधकसंस्कारोन्मेषप्रभवत्वात् । अवश्यं हि सम्बन्धस्मरणसिद्ध्यर्थे सम्बन्धिभूतार्थस्मरणसंस्कारोद्बोधोऽङ्गीकरणीयः । तस्मात् सम्बन्धग्रहणसमयानधिगतान्वितार्थप्रतिपादनाभ्युपगम एव शब्दानामभिधायकतेति तामङ्गीकुर्वता पदानामन्विताभिधायकताश्रयणीया । यस्तु पदमभ्यर्थधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यत इति तदा भावनावचनस्तावत् तां स्मारयति । लोकवदिति च आचार्यवचनदर्शनात् स्मारकतामेव पदानामभिधायकत्वमाह । तं प्रत्याह । तात्पर्योपगमादपीति । येनाऽपि वादिना पदानां स्मारकत्वमेव पदार्थेष्वङ्गीकरणीयं, सोऽपि

वाक्यार्थप्रतिपत्तिपरतां पदानामभ्युपैत्येव। अन्यथा वाक्यार्थस्याशाब्दत्वप्रसङ्गः। एवञ्चेत् पदानामेव साक्षाद्वाक्यार्थबोधनशक्तिरस्तु, किं परस्पराश्रयप्रपञ्चात्। तेन पदार्थेषु पदानां स्मारकत्वातिरिक्तं येऽभिधायकत्वमाहुः, तेषां शक्तित्रयकल्पना। एका तावत् पदानामभिधायकशक्तिः। अपरा च पदार्थगता अन्वयबोधनशक्त्याधानशक्तिः। पदार्थानां चान्वयज्ञापनशक्तिरिति। स्मारकत्ववादिनस्त्वभिधानशक्तिं हित्वा शक्तिकल्पनालाघवादुक्तेनैव न्यायेन पदानामेव शक्तिकल्पना न्याय्या। उचितत्वादन्विताभिधायीनि पदानीति स्थापितम्॥

सम्प्रति पूर्वोक्तमितरेतराश्रयदोषं परिहर्तुं यथा पदेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तिस्तथा दर्शयति—

पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम्।
न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम्॥

यस्तावदगृहीतसम्बन्धः, यस्य च सम्बन्धग्रहणसंस्कारो नोत्पन्नः प्रध्वस्तो वा स वाक्यार्थप्रतिपत्तौ नाधिक्रियते। यस्त्वनवभ्रष्टसम्बन्धग्रहणसंस्कारः। स पदं श्रुत्वा नूनं तावदिदं स्मरति, इदमिदमस्याकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यप्रतियोग्यन्वितस्य वाचकमिति। एवञ्च स्मरता स्मृतमेवानन्वितमपि स्वरूपमन्वयभाजाम्। न चैकपदश्रवणे वाक्यार्थावगतिरिति कश्चिन्मन्यते। अभिहितान्वयवादिनोऽपि हि यावत् पदान्तरमर्थान्तरं नोपस्थापयति, तावदन्वयावगमो नास्ति। पदार्थस्यान्वयावबोधिनः पदार्थान्तरापेक्षत्वात्। प्रतियोगिसापेक्षत्वादन्वयस्य। अतस्तन्मतेऽपि सर्वपदैरनन्वितस्वार्था अभिधीयमानाः पश्चात् तेभ्यः सर्वेभ्यः स्मृत्यारूढेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तिरङ्गीकरणीया॥ तदाहुर्वार्तिककारपादाः—

तेऽपि नैवास्मृता यस्माद् वाक्यार्थं गमयन्ति नः।
तस्मात् तत्स्मरणेष्वेव संहतेषु प्रमाणता, इति॥

अत एव तत्रभवत आचार्यस्य वाक्यलक्षणं संहत्य अर्थमभिदधति पदानि वाक्यमिति। नन्वन्विताभिधानवादिना कथं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः। श्रूयमाणेन हि पदेन योऽर्थो नावबोधितः, स कथमन्तर्हितेन तस्मिन्नवभासेत। उच्यते। अभिहितान्वयवादिनोऽपि नायं नियमः श्रूयमाण एव पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः पदा-

ऽर्थप्रतिपादक इति बाल्यदशाधीतत्वात् । प्रागनवधृतार्थादङ्गपरिज्ञानसंस्कारात् पश्चात् स्मृतादपि वेदार्थावगमदर्शनात्। तेन स्मृत्यारूढस्यावगमकत्वमदोषः । श्रूयमाणेन हि पदेन प्रतियोगिसापेक्षत्वादन्विताभिधानस्य प्राक् सहकारिविरहादर्थो नाभिहितः । पश्चादभिधीयत इति किमनुपपन्नम् । येऽपि वादिन एवमाहुः— एकमेव पदमन्विताभिधायकमस्तु, इतराणि च पदानि प्रतियोगिसन्निधापनमात्र एव व्याप्रियन्ताम् । न या गृह्यमाणविशेषता, प्राथम्येन प्रधानपदत्वेन वा विशेषग्रहणात् । अत एवमाहुः— प्रधानं पदं वाक्यमाद्यं पदं वाक्यमिति । तान् प्रत्याह । सर्वमिति । प्रथमस्यैव स्याद् वाक्यता यदि सर्वपदार्थानां प्रथमपदार्थान्विता स्यात्। नचायं नियमः । अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीति क्रयमात्रान्वयित्वादारुण्यस्य । किञ्च वाक्ये पदानामानुपूर्व्यनियमाभावात् कदाचित् तदेव प्रथमं सदन्विताभिधायकम्, अन्यदा नेति न युक्तम् । तथा प्रधानपदस्यापि वाक्यत्वमयुक्तम् । सोमपदेन सह सर्वेषामनन्वयात् । यद्यप्यरुणादीनां सर्वेषां सोमं प्रत्यैदमर्थ्यमस्ति । तथाप्यस्मिन् वाक्ये क्रय एवारुण्यादीनामैदमर्थ्येन क्रियाकारकभावेन चान्वयः । क्रयद्वारेण तु सोमं प्रत्यैदमर्थ्यमात्रम् । अथ यत् प्रतिपादनपरं वाक्यं, तत् प्रधानमित्युच्यते, इह तु क्रय एव सर्वकर्मकरणावच्छिन्नः प्रतिपाद्यते। तेन क्रीणातीत्येव प्रधानं पदं,तदन्वयिता च सर्वेषामरुणादीनामिति । अत्रोच्यते । वाक्यस्य यत् तावत् तात्पर्यं नव्यवस्थितम् । क्वचिदाख्यातपरत्वमेवाग्निहोत्रं जुहोतीति । क्वचिद् गुणविधिपरत्वं, दध्ना जुहोतीति । तेन प्रधानपदत्वस्यापि सर्वेषां पदानां सम्भवात् सर्वेषामेव पदानामन्विताभिधानशक्तिराश्रयणीया । तथाच सति यत्रापि गुणपरत्वम् । तत्रापि क्लृप्तशक्तिकतयान्विताभिधायकत्वमविरुद्धम्। पदार्थेष्वपि चैतत् तुल्यमेव । नन्वेवं गामानयेत्यादौ परस्परपर्यायता सर्वशब्दानां स्यात् । यथा गामित्यनेनान्विताभिधानम् । तथानयेत्यनेनापि । उच्यते । द्वावेतावर्थौ, यदानयनान्वितं गोत्वम् । गवान्वितं चानयनमिति । तेनैकैकेनैकैकस्यार्थस्याभिधानात् कुतः पर्यायत्वप्रसङ्गः । पदार्थेष्वपि चैतत् समानम् । ननु क्रीणात्यर्थस्यारुण्याद्यनेकान्विताभिधानादावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् । न । तन्त्रोच्चारणाद् । वैरूप्ये च

तन्त्रतानुपपत्तेर्वाक्यभेदः स्यात् । न्यायसम्पादितव्यक्तीति किमिदं, यावन्न्यायेन वचनव्यक्तिः सम्पाद्यते, तावत् पदजातं वाक्यार्थस्याऽवबोधकं न भवति । लोकव्यवहारानुपपत्तिभिर्न्यायैर्यावदिदं विधेयमिदमनूद्यमिदं प्रधानमिदं गुणभूतमिदं विवक्षितमिदमविवक्षितमित्यादि न सम्प्रधार्यते, तावन्न क्वचिद्वेदवाक्यार्थमवबुद्ध्यते। तदुक्तं वार्तिककारपादैः—

तावदेव हि सन्देहो वेदवाक्ये श्रुते भवेत् ।
यावन्न वचनव्यक्तिस्तस्य स्पष्टावधार्यते ॥
ज्ञात्वा च वचनव्यक्तिं मीमांसान्यायकातराः ।
प्रलीयन्ते समस्ताश्च वेदवाक्यार्थसंशयाः, इति ॥

अत एव मीमांसाया वेदवाक्यप्रतिपत्तावितिकर्तव्यतात्वम् । तदुक्तं तैरेव—

धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

ननु लोके द्रागेव वाक्यार्थावगतिर्नैयतीं सामग्रीमपेक्षते। उच्यते । अत्यन्ताभ्यस्तेषु वाक्येषु स्यादेवम् । अदृष्टपूर्वेषु स्मृत्यादिवाक्येषु लोकेऽपि नानाविधविवादोत्थानात् कुतो द्रागेवार्थनिश्चयः । अपि च कारणाभावेनापि लोकस्यायमविवेको नास्ति । तदुक्तम्—

बहुजातिगुणद्रव्यकर्मभेदावलम्बिनः ।
प्रत्ययात् सहसा ज्ञाता ज्ञेयलाक्षणिकात्मकान् ॥
न लोकः कारणाभावान्निर्धारयितुमिच्छति ।
बलाबलादिसिद्ध्यर्थं वाक्यज्ञास्तु विविञ्चते, इति ॥

यच्चेदं सर्वपदानामन्विताभिधायित्वमुच्यते, तत् सर्वेषु श्रौतार्थेषु पदेषु। लाक्षणिकगौणार्थपदप्रयोगे तु यदेव श्रौतार्थं पदं तदेवाऽन्विताभिधायकम् । इतरत्तु पदं प्रतियोगिसन्निधापनपरमेव । तत्र वाचकत्वानवधारणात् स्वार्थस्यापि तत् तदानीमवाचकम् । अन्वयाऽयोग्यत्वात् । किन्तु तदर्थेन स्मृतेन यत् स्वसम्बन्धिसदृशं वा स्वयमन्वययोग्यमुपस्थाप्यते, तेनान्वितं श्रौतार्थमेव पदं स्वार्थमभिधत्त इति दर्शनरहस्यमिदम् । न च सर्वपदान्येव लाक्षणिकानि गौणानि वा वाक्ये सम्भवन्तीति निरवद्यम् । क्वचिदभिधानं निमित्तं क्वचिदभिहितोऽर्थ इति च यदुक्तं तच्छब्दोपस्थापितताँ

दर्शयितुं गौणमभिहितत्वग्रहणम् ॥

कथं पुनरन्विताभिधायिना पदेन स्वरूपमात्रेण स्मारयितुं शक्यमित्याह—

अन्वितस्याभिधानेऽपि स्वरूपं विद्यते सदा ।
तेन स्वरूपमात्रेऽपि शब्दो जनयति स्मृतिम् ॥

एवं सम्बन्धग्रहणान्तर्गतं स्वरूपस्मरणमुक्तम् । सम्प्रति स्वरूपमात्रस्मरणमपि पदादेव नानुपपन्नमित्याह—

यथार्थेनाप्रमाणेन स्वपदं स्मार्यते क्वचित् ।
पदेनाप्यप्रमाणेन तथार्थः स्मारयिष्यते ॥

न हि यत् प्रमाणं, तत् स्मरणकारणमेव प्रमाणं तत् । यस्य तु येन सह कदाचित् प्रत्यासत्तिः प्रतीतपूर्वा, सा तत्र संस्कारोद्बोधद्वारेण शक्नोत्येव स्मृतिं जनयितुम् । अस्ति च स्वरूपस्यापि तदभिधेयान्तर्गतया शब्देन प्रत्यासत्तिरिति शक्नोति । तत्रापि शब्दस्मृतिं जनयितुमर्थवत् । यथा निर्विकल्पकदशाप्रतीतमर्थस्वरूपमात्रमनभिधेयमपि शब्दं स्मारयति, तथा शब्दोऽप्यर्थमिति किमनुपपन्नमेतेन । पदोच्चारणानन्तरा पदार्थस्वरूपप्रतीतिः सदर्थिता । अभिहितान्वयवादिनोऽपि सा न प्रमाणम् । अभ्यधिकार्थपरिच्छेदाभावात् । अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति सिद्धान्ताभ्युपगमात् । तदुक्तम्—सर्वस्याऽनुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरियमिति । यदि पुनः स्मृतिरेषा नाभ्युपेयेत तदा प्रमाणस्मृतिसंशयविपर्ययेभ्यः प्रतिपत्त्यन्तरानभ्युपगमात् पदात् स्वपदार्थप्रतीतिः क्वान्तर्भाव्यतामिति वाच्यम् । अत एवाभिहितान्वयवादेऽपि स्मारकत्वमेवास्मभ्यं रोचते ॥

इतरेतराश्रयमिदानीं परिहरति—

स्मृतिसन्निहितैरेवमर्थैरन्वितमात्मना ।
अर्थमाह पदं सर्वमिति नान्योन्यसंश्रयम् ॥

स्वार्थस्वरूपमात्रस्मरणे हि न पदं पदान्तरमपेक्षते । स्मृतिसन्निहितमपीदं भवत्येव सन्निहितम् । नास्ति तेनेतरेतराश्रयत्वम् । ननु वृद्धव्यवहारेण व्युत्पत्तिः । अन्वितप्रतिपत्तिनिबन्धनश्च व्यवहारः । अतस्तद्दर्शनादन्वितप्रतिपत्तिरेवानुमातुं शक्या । न त्वनन्वितपदार्थमात्रस्मरणम् । उच्यते । व्यवहारानुमितान्वितप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरेवानन्वितस्वार्थस्मरणसम्भवे प्रमाणम् । दर्शितं ह्येतत् । नानन्वित-

प्रतिपत्तिमन्तरेणान्वितप्रतिपत्तिरुपपद्यत इति । अत्र कश्चिदाह-यदि स्मृतिसन्निहितमाश्रित्यान्विताभिधानं पदैः क्रियते, तदा स्मरणस्य प्रत्यासत्तिनिबन्धनत्वादनेकेषां चार्थानां प्रत्यासत्तिसंभवात् तेषु स्मृतिसन्निहितेष्वगृह्यमाणविशेषत्वादुखायां पचतीति नोखा पचत्यर्थान्वितैव केवलाभिधीयेत । सा हि निर्वापाद्यन्विताऽपि प्रतिपन्नैवेति स्मरणात् तदन्विताप्युखाऽभिधीयेत । तथा पचत्यर्थोऽपि पाकादिकमुखोऽवगत इति तत्स्मरणान्नौदनान्विताऽभिधीयेत । अभिहितान्वयवादे तु नायं दोषः । एकैकस्यार्थस्याभिधेयत्वादिति ॥

अत्रोच्यते । पदात्तावत् पदार्थप्रतीतिः स्मरणाद् भिन्ना वदितुं न शक्यते । तेन स्मृतानामेवान्वयबोधकत्वमित्याश्रयणीयम् । तथा च तुल्यो दोषः । अथ शब्दैः स्मारितानामन्वयबोधकत्वाद् वृद्धव्यवहारे तथा दर्शनाददोषः । मतान्तरेऽपि तुल्यमेतत् । नचायमेकान्ततः । वृद्धव्यवहारेऽध्याहृतेनाप्यर्थेनान्विताभिधानदर्शनादित्युक्तम् । अथ शब्दैर्बहवोऽर्था स्मार्यन्ते, किन्तु तेषां कतमेनान्वयावबोधकत्वमिति । अभिहितान्वयवादे त्वभिहितेनान्वयबोधकत्वं युक्तमेवेति । तदसत् । स्मारकत्वातिरेकिणी का अन्याऽभिधायकता या व्यवस्थानिबन्धनम् । अथोच्येत । स्मारकत्वं नाम प्रत्यासत्तिनिबन्धनम् । तेन तदतिरेकिणी अभिधेयाभिधायकतालक्षणा प्रत्यासत्तिरङ्गीकरणीयेति । नैतदेवम् । स्मारकत्वेनैव वृद्धव्यवहारे दर्शनात् । स्मारकत्वोपपत्तेः प्रत्याययेयुः । प्रत्यायकता हि वाच्यवाचकता, सा च यद्यप्यग्निधूमाऽऽदीनां सम्बन्धान्तरापूरिका दृष्टा, तथापि शब्दे तथा नाश्रीयते । किन्तु वाचकत्वावगमादेव वाचकत्वम् । एवं स्मारकत्वावगमादेव स्मारकत्वमिति, किं प्रत्यासत्त्यन्तराश्रयणेन । अपि चान्वितार्थवादिन एवेदं प्रतिनियतान्वयत्वमुपपद्यते यत् पदार्थान्तरान्विताभिधायकतया स्मार्यते । तदन्वितस्यैव वृद्धव्यवहाराऽवार्यत्वदर्शनात् । यत्राऽप्यध्याहारः, तत्रापि सन्निधापकवशेन विशेषान्विताभिधानलाभ इति लोकत एव ज्ञातमिति न कश्चिद् दोषः । ज्ञातं तावदेतद् यदनेन पदेनान्वितो वार्थ इति । यद्यन्येनाप्यन्विताभिधानं स्यात्, तदा वाक्यभेदो भवेत् । न चासावेकवाक्यत्वसम्भवे न्याय्यः । तदुक्तम्—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते, इति ॥

अत एव यथाकथञ्चिदेकवाक्यत्वोपपत्तौ वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्। लोके लक्षणा गौणी च वृत्तिर्वाक्यभेदादेव। अन्यथा वाक्यं भित्वा किमित्यध्याहृत्य योग्यमर्थान्तरं सर्वदान्येव मुख्यार्थानि नाश्रीयन्ते। वेदेऽप्येकवाक्यत्वबलादेवार्थवादेषु गुणवादाश्चाश्रयणं विभक्तिव्यत्ययवर्णनम्। औदुम्बराधिकरणे वा कथञ्चित् पशुवाचकत्वम्। चित्राधिकरणे रूढिपरित्यागेन पञ्चदशान्याज्यानि भवन्तीतिवत् कथञ्चिन्नामधेयत्वाश्रयणम्। वाजपेयाधिकरणे च वाक्यभेदभयादेव नामधेयत्वाश्रयणम्। पौर्णमास्यधिकरणे चानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः समुदायानुवादकत्वसिद्धिः। प्रकरणान्तराधिकरणे च वाक्यभेददोषादेवाग्निहोत्रपदस्य गौणवर्णनम्। ग्रहाधिकरणे चैकत्वस्याविवक्षितत्वम्। अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीत्यत्र देशलक्षणावत्त्वम्। क्षौमाधिकरणे च पुंद्वयविधानहानम्। आकृत्यधिकरणे चोभयपदस्याविवक्षा। वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चेत्यत्र निरपेक्षत्वत्यागः। पर्युदासाधिकरणे च नञर्थस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि बहुतरं दृश्यते। तत्र यदि व्याह्रियमाणस्य पदस्याभिधेयं परित्यज्यान्येन सहान्वयो लक्ष्यते, तदाप्येकवाक्यता हीयेत। तदर्थमेवेदमुक्तं, न्यायसंवादितव्यक्तीति॥

एकवाक्यत्वं हि नाम महान्वयः। तदनुसारेण योऽर्थः, सोऽत्र वाक्यस्याश्रयणीयः। वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तियन्त्रितायां शब्दार्थावगतौ ये न्याया वृद्धव्यवहारे वाक्यर्थावगतिहेतुतया विदिताः,तानपरिजहता वाक्यार्था बोद्धव्या इतिसर्वासामेवानुपपत्तीनामनवकाशः। भवतु तर्हि पदार्थान्तरेण तावदन्विताभिधानमेकवाक्यत्वबलात् तत्स्मारितेन स्वयं स्मारितेन च तदेकवाक्यत्वानुगुणेनार्थान्तरेणापि किमित्यन्विताभिधानं न भवति। उच्यते। पदद्वयेनैवान्विताभिधानसिद्धेराकाङ्क्षोपशान्तेः। अथ नोपशान्ताकाङ्क्षा, तर्हि को नाम तत्रान्विताभिधानं वारयेत्। अत एवैकपदोच्चारणे तदर्थसम्बन्धमुखेन बहुष्वपि स्मृतिसन्निहितेषु यस्यार्थस्य केनचित् प्रकारेण विशेषो गृह्यते, तेनैवान्विताभिधानम्। अगृह्यमाणे तु विशेषेऽनध्यवसायादप्रतीतिरेव। अत एव विकृतिषु तत्सादृश्येन यदपूर्वं स्मर्यमाणं स्वोपकारकं स्मारयति तदीयेनैवोपकारेण परिपूरणम्। अतो यत्र बहुतरधर्मसाधारण्यनिबन्धनं सादृश्यमन्यस्योद्गतम्, तत्रैव शीघ्रं

स्मृत्युपपत्तेस्तदीयोपकारकपरिग्रह एव । दर्विहोमेषु तु सर्वापूर्वाणामविशेषाद् विशेषो ग्रहीतुमशक्य इत्यनध्यवसाय एव प्राकृतस्योपकारस्येति तत्रैवोपकारकताऽपि।यथावृद्धव्यवहारावगमं वाक्याऽर्थावबोधः । तत्र यदेव पदेन अनवभ्रष्टसम्बन्धग्रहणसंस्कारस्य पुरुषस्य नियमेन स्मार्यते । तेनैवान्विताभिधानं पदान्तरस्य दृश्यते, नान्येन । स्वार्थं हि सर्वं पदं नियमेन सम्बन्धस्मर्तॄणां स्मारयति, नार्थान्तरम् । ततश्च तेनैव पदान्तरस्यान्वितस्वार्थबोधकतेति न कश्चिद् दोषः । किञ्च यद्यभिहितेनैवान्वितस्वार्थबोधनाभ्युपगमे प्रतिनियतान्वयबोधो घटते, नान्यथा, तर्हि कल्प्यतां पदानामनन्विताभिधानशक्तिरपि । द्विरभिधानमेवापद्यत इति चेदापद्यतां, न कश्चिद् दोषः । पूर्वं केवलं पदमनन्वितस्वार्थमभिधत्ते । प्रतियोगिपदान्तराभिहितवस्त्वन्तरसहायप्राप्त्या तु तत्तदन्वितमर्थमाह इति न कश्चिद् दोषः ॥

इत्थमपि चास्मन्मते शक्तिकल्पनालाघवमस्ति। पदार्थगतान्वयबोधनशक्त्याधानशक्तिकल्पनात्यागः । तुल्यायामपि शक्तिकल्पनायां पदानामेवान्वितबोधनशक्तिराश्रयितुमुचितम् । न पदार्थानां प्रथमाऽवगतत्वाद्वाक्यार्थे च तात्पर्यस्यावगतत्वादिति ॥

कथं तर्हीदं भाष्यं, पदानि हीत्यादि । तत्राह—

अन्वितेषु पदैरेव बोद्ध्यमानेषु शक्तिभिः ।
अन्वयार्थगृहीतत्वान्नान्यां शक्तिमपेक्षते ॥

आशङ्कितोत्तरमिदं भाष्यम् । किमाशङ्कितम् । यद्यन्विताभिधायीनि पदानि तर्हि नान्वयाभिधायीनि । तत्सिद्ध्यर्थं पदानां शक्त्यन्तरं कल्प्यमिति । अत्रेदमुत्तरम् । यत् पदमन्विताभिधायकम् । अन्यथान्वित एवासौ, नाभिहितः स्यादित्यन्वितरूपेणार्थेनान्वयः स्वीकृतः । तं विना तदसम्भवादिति नापरा तद्विषया पदानां शक्तिः कल्पनीया ।

कथं पुनरसावर्थगृहीत इत्याह—

प्रतीयन्नन्वयं यस्मात् प्रतीयादन्वितं पुमान् ।
व्यक्तिजातिमिवार्थोऽसाविति सम्परिकीर्त्यते ॥

अन्वयवानेव ह्यन्वितः । सोऽन्वयाप्रतीतौ न प्रतीत एव स्यात्, किन्तु स्वरूपमात्रमेव । न च तदन्वितमुच्यते । तस्मात् तदन्वयं

प्रतिपाद्यमानोऽन्वितं यं प्रतिपाद्यते। यथा व्यक्तिं प्रतिपद्यमानो जातिम्। अयं तु विशेषः। अन्वयवानेवान्वित उच्यत इत्यन्वयोऽप्यऽभिधानानुप्रविष्टः। व्यक्तिमत्त्वैव जातिस्वरूपं न भवति। किन्तु व्यक्तेराकारभूता जातिस्ततो भिन्ना। सा चेदाकृतिः शब्दाभिधेया न व्यक्तिशक्तिरभिधानानुप्रवेशिनी, किन्तु आकारभूता जातिर्व्यतिरिक्ताऽपि वस्तुस्वभावेन व्यक्तिमन्तरेण प्रतीतिमनुभवति। एतावता च साम्येन, दृष्टान्तो न सर्वात्मना॥

नन्वेकविज्ञानारूढा कथं व्यक्तिरनभिधेया। शब्दोत्थापितविज्ञानविषयता ह्यभिधेयता। अस्ति च व्यक्तेरपि तथाभाव इति। कथमनभिधेयतेति श्रूयतामवधानेन सर्वस्वं प्राभाकराणाम्। सत्यमेकसंवित्तिविषयता जातिव्यक्त्योः। तथापि चिन्तनीयमिदम्। कथमेषा संवित्तिरुभयविषया जायत इति। किमस्योभयविषयत्वे शब्दमात्रस्यैव व्यापारः? उत जातिमात्रविषयत्वे शब्दस्वरूपमात्रेण व्याप्रियते। व्यक्तिविषयत्वे जात्यभिधायकतया जातेरन्यथा बोधयितुमशक्यत्वादिति। तावदनन्तासु व्यक्तिषु सम्बन्धग्रहणाशक्तेराकृत्युपलक्षितासु च। यद्यपि सम्बन्धग्रहणं सुकरं, तथापि तद्रूपत्वेनैव शब्दशक्त्यवगमात्। उपलक्षणत्वे कारणाभावात्। चिह्नभावेन च क्रियान्वयासम्भवादाकृतिविषयत्वं तावच्छब्दस्वरूपनिबन्धनम्। एवञ्चेत् तदभिधायकतयैव व्यक्तिविषयत्वे शब्दव्यापार इति निश्चीयते। तेनाकृतिर्न व्यक्तिं गमयति। किन्तु शब्द एव तदभिधायकतयेति। आकृतितो व्यक्तिरुच्यते। अतोऽन्विताभिधानायान्वयस्यार्थगृहीतत्वादसावन्वयो नाभिधीयते। तेन व्यतिषिक्ताभिधानं वदन्न व्यतिषङ्गाभिधानं, निष्कृताधानं न भवति। व्यतिषक्ततोऽवगते व्यतिषङ्गस्य व्यतिषङ्गं विनाभिधानानुपपत्तेः। भाष्याक्षराणामयमर्थः। पदान्यन्वितमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि नान्वयं पृथगभिदधति। अथेदानीमन्विताः प्रतिपन्ना अन्वयमपि प्रतीतं संपादयन्तीति। लोके च पदार्थानां सम्बन्धग्रहणसमय एव विदितत्वाद्वाक्यान्तरे चान्वयान्तरस्यैव प्रतिपन्नत्वात् तत्परतैव वाक्यस्येति वाक्यार्थशब्देन भाष्यकारोऽन्वयमाह। वेदे त्वपूर्वत्वाद् वाक्यार्थ इति वक्ष्यामः। तस्य च स्वरूपमप्यनवगतमित्यन्वयस्यैव वाक्यार्थत्वात्। एवमुक्तेन न्यायेन विशेषणैवान्विताभिधानं समर्थितम्॥

येऽन्विताभिधान एवमाहुः— वृद्धव्यवहारो प्रसिद्धसम्बन्धः शब्दोऽर्थस्य वाचकः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च सम्बन्धावधारणम् । न च विशेषान्वयविषयौ तौ सम्भवतः । क्रियापदं हि कारकसामान्यव्यभिचारिण्या क्रियया सहान्वयव्यतिरेकौ भजते । विशेषान्तरान्वयव्यभिचारात् । एवं कारकपदेऽपि योज्यमिति ।

तन्निराकरणायाह—

सामान्येनान्वितं वाच्यं पदानां ये प्रचक्षते ।
नियतेन विशेषेण तेषां स्यादन्वयः कथम् ॥

दर्शितमिदं विशेषान्वयेऽप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतोपाधिवशेन सम्बन्धग्रहणं सुकरमिति तदभिधायकतैव युक्ता पदानाम् । यदि चासौ नेष्यते, तदा वाक्यार्थप्रतिपत्तिरेव नोपपद्यते । विशेषान्वयरूपत्वाद्वाक्यार्थस्य ॥

ननु च सामान्यान्वयोऽभिहितो विशेषान्वयमाक्षेप्स्यतीति । निर्विशेषस्य सामान्यस्य प्रत्येतुमशक्तेरिति विशेषान्वयप्रतिपत्तिरुपपन्नैवेत्यत्राह—

यद्यप्याक्षिप्यते नाम विशेषो व्यक्तिजातिवत् ।
निर्धारितविशेषस्तु तद्वदेव न गम्यते ॥

यथा जातिर्व्यक्तिमाक्षिपत्यपि न प्रतिनियतं विशेषमाक्षिपति, तथात्राऽपि प्रतिनियतविशेषाभावान्नियतविशेषात्मकवाक्यार्थप्रतिपत्तिरनुपहस्या ॥

अथ विशेषमात्राक्षेपेऽप्याकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यश्च विशेषः पदान्तरेण समर्प्यते,स एव गृह्यते । तदतिरिक्ते प्रमाणाभावादित्याह—

यद्याप्याकाङ्क्षितो योग्यो विशेषः सन्निधौ श्रुतः ।
सम्बन्धबोधकाभावो गृह्यते न तथाप्यसौ ॥

सामान्यान्विताभिधानवादिनो मते पदानि तावत् तन्मात्र एव पर्यवसितशक्तीनि । पदार्थानामप्यन्वयबोधनशक्तिर्नाङ्गीक्रियते । न च सामान्याक्षेपोऽपि नियतविशेषमास्कन्दति । तेनाकाङ्क्षितेऽपि योग्ये च विशेषे पदार्थान्तरेण सन्निधापितेऽपि तदन्वयबोधकप्रमाणाभावात् तदन्वयो न प्रतीयेतैव । अत आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वादीन्यनुपयोगीन्येव । विशेषान्वयवादिनस्तु मते सम्बन्धग्रहणं प्रत्युपाधित्वेन प्रविष्टानि वाक्यार्थप्रतिपत्तावुपयुज्यन्ते । तदाह—

सम्बन्धबोधव्युत्पत्तावुपाधित्वे समाविशेत्।
विशेषान्वयवादे तु योग्यत्वाद्युपकारकम् ॥

पदानां पदार्थान्तरसम्बन्धः स्वार्थो बोध्य इत्यस्यां व्युत्पत्तावुपाधित्वेन योग्यत्वादिकमनुप्रविशेत्। विशेषान्विताभिधानवादिपक्षे उपकारकं न सामान्यान्विताभिधान इति दर्शितं प्राक् ॥

दूषणान्तरं चाह—

किञ्च वस्तुबलेनैव सिद्धे सामान्यसङ्गमे।
तस्या वाच्यत्वमिच्छद्भिर्वृथा शब्दः प्रवेशितः ॥

क्रियाकारकस्वभावालोचनयाऽपि कारकमात्रेण क्रियामात्रेण चाऽन्वयावगमसिद्धेर्वृथा सामान्याऽन्वयाभिधायकता शब्दस्याङ्गीक्रियत इति ॥

वाक्यमेकं न निर्भागं वाक्यान्त्योऽवयवोऽपि वा।
पदवृन्दं स्मृतिस्थं वा प्रथमं पदमेव वा ॥
आख्यातपदमात्रं वा पदार्था वाप्यनन्विताः।
सामान्यान्वयबोधे यो हेतुर्वाक्यार्थबोधने ॥
पदान्येव समर्थानि वाक्यार्थस्यावबोधने।
विशेषान्वयवादीनि भागशो भागशालिनः, इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

तथाचोक्तम्। अस्ति वा पदस्यार्थः। बाढमस्ति। कथं तर्हि वाक्यवाक्यार्थयोरौत्पत्तिकत्वम्। वृद्धव्यवहारात्। सत्यम्। स त्ववयववश इत्युक्तम् ॥ इति श्रीमहोपाध्यायशालिकनाथमिश्रविरचितायां वाक्यार्थमातृकावृत्तौ उपोद्घातपरिच्छेदः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

उपोद्घातभूतमन्विताभिधानं प्रसाध्यापूर्वं कार्यं वेदवाक्यानामस्तीति साधयितुकामः पूर्वपक्षं तावदाह—

नतु व्युत्पत्त्यपेक्षेषु शब्देष्वर्थाभिधायिषु ।
कथं मानान्तरावेद्यं कार्यमाहुर्लिङादयः ॥

अपूर्वाधिकरणे लिङाद्यर्थोऽपूर्वमित्युक्तम् । प्रमाणान्तरायोग्यं चापूर्वमिष्यते । यच्च प्रमाणान्तरायोग्यं तत्र सम्बन्धग्रहणमशक्यम् । सम्बन्धिग्रहणपूर्वकत्वात् । तस्य विशिष्टार्थव्यवहारदर्शनेनैतद्विषया शब्दशक्तिरनुमीयते । तदेव च सम्बन्धग्रहणम् । यच्च न प्रतीतौ तद्विषयो व्यवहारोऽवसीयते । तदनवसायेन च तद्विषया बुद्धिरनुमीयते । तदनुमाने च कुतः शब्दस्य शक्तिः कल्प्यते । अपूर्वं च न प्रमाणान्तरगोचरः । न च शब्दादेव तदवगम्य सम्बन्धाऽवधारणम् । इतरेतराश्रयत्वात् । अवसितशक्तेरेव बोधकत्वात् । अवबोधकत्वादेव शक्त्यवगमात् । स्यान्मतम् । लिङादेः शब्दस्याऽयं महिमा,यदनवसितशक्तिरपि स्वार्थमवगमयतीति।तदिदमप्रमाणम् । क्रियामात्रकार्याऽवबोधकत्वाङ्गीकारेण लिङादेर्लोकतो व्युत्पत्तिसम्भवे शब्दान्तरवैलक्षण्येनागृहीतसम्बन्धस्यैव वाचकत्वकल्पनानुपपत्तेः । वेदवाक्यादपूर्वकार्यावगतेरेवं कल्प्यत इतिचेन्न । तस्या एवासिद्धत्वात् । क्रियैव कार्यतया वेदवाक्येभ्योऽवगम्यत इति व्युत्पत्तिबलेन प्रामाणिकं मनोरथमात्रविजृम्भितत्वपूर्वं कार्यं प्रतीयत इति । तस्मादगृहीतसम्बन्धो लिङादिः कथमपूर्वं कार्यमभिधत्ते । तथाच कथं वाक्यार्थः । अभिधेय एव ह्यर्थोऽभिभवति । एवं,

शब्दान्तराण्यपि कथं तेनादृष्टेन कुत्रचिद् ।
वदिष्यन्त्यन्वितं स्वार्थं व्युत्पत्तिपथदूरगम् ॥

तस्मिन्नप्रतीयमाने तदन्वितस्याप्रतीतेः सूत्रसंबन्धावधारणानुपपत्तेर्दूरानिरस्तं शब्दान्तराणां तदन्वितस्वार्थबोधकत्वमिति ॥

राद्धान्तमुपक्रमते—

अत्रोच्यते यदा नाम वृद्धेनैकेन भाषिते ।
जलं चैत्राहरस्वेति चैत्र आहरते यदा ॥
तदा व्युत्पित्समानोऽन्यस्तत्रैवमवगच्छति ॥

बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिरियमीदृशी।लिङादियुक्तवाक्यश्रवणात् प्रयोज्यवृद्धस्य विशिष्टार्थविषयां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पित्समानो बाल एवमाकालयति । येयं स्वाधीनास्य प्रवृत्तिः, सा मद्वद् बुद्धिपूर्विकेति । पुनश्च तस्यायं विमर्शो जायते। अहं बुद्ध्वा प्रवृत्तो यत् तदेषोऽपि । यस्याः प्रवृत्तेर्हेतुभूता बुद्धिः, सा यद्विषया सती मम प्रवृत्तिहेतुः, तद्विषयैवास्यापीति व्युत्पित्सोरनुमा जायते । तदेवमनुमानद्वयमेतद् वृद्धस्य स्वतन्त्रा प्रवृत्तिधर्मिणी बुद्धिपूर्विकेति साध्यो धर्मः । स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात्। मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिवदिति । तथा वृद्धस्य प्रवृत्तिहेतुभूता बुद्धिधर्मिणी यद्विषया बुद्धिर्मम प्रवृत्तिहेतुभूता, तद्विषयैवास्यापीति साध्यो धर्मः । प्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धित्वात्। मदीयप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिवत् । पुनश्च तस्यायं विमर्शः प्रवर्त्तते । पदस्य तु शब्देन बोध्यते । अनेन मम मानान्तरेण तु यद्विषया सा बुद्धिः प्रवृत्तिहेतुभूता, तद्वत् स्वस्यानेन शब्देन बोध्यते । तद्भावे सति अवगमात् । मम तु मानान्तरेण तद् बोध्यते इत्ययमावयोर्विशेषः। येन यद् बुद्ध्वा प्रवृत्तिर्मम तदस्यानेन शब्देन बोध्यते इति शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुभूतार्थो बोधकतामवधारयति ॥

पुनश्च कोऽसौ प्रवृत्तिहेतुभूतोऽर्थः शब्दाभिधेय इति निर्धारयितुं स्वात्मनि प्रतिपन्नं प्रवृत्तिहेतुभूतमर्थमनुसन्धत्ते—

तत्र बुद्ध्वा प्रवृत्तोऽहं किं तावत् स्वयमन्यदा ॥

शब्दनिरपेक्षः स्वयमहं प्रवर्त्तमानः किं बुद्ध्वा प्रवृत्त इति जिज्ञासते । अन्यदेत्यनेन व्युत्पत्तितः प्रागवस्थोच्यते । अव्युत्पन्नेन बालेन यदात्मनि प्रतीतिकारणतया प्रतीतं, तदेव व्युत्पन्नस्यापि तेन कल्प्यते, नान्यदित्यर्थः । तेन शब्द एव प्रवृत्तिहेतुभूतो विधिस्तद्व्यापारो वेति निरस्तं भवति । तयोर्बालेनात्मनि प्रवृत्तिकारणत्वेन दर्शनात् । अतिमन्दतया चेमौ पक्षौ न साक्षादुपन्यस्य निरस्तौ । तथाहि । लिङादिशब्दस्वरूपस्य प्रवर्त्तकत्वे सर्व एव तच्छ्राविणो नियमेन प्रवर्त्तेरन्, नचैवं दृश्यते, कस्यचित् कदाचित् प्रवृत्तिः । लिङादिव्यापारस्य तु प्रवृत्तिहेतुत्वाश्रयणं देवाः प्रतिपद्यन्ताम् । पिशितचक्षुषो मानुषा वयं नेयतीं प्रमाणभूमिमवगाहितुं क्षमाः ॥

शब्दभावना लिङादिव्यापाररूपा पुरुषप्रवृत्तिभवनानुकूला स्वज्ञापितकरणिकार्थवादोदितप्राशस्त्यलक्षणेतिकर्त्तव्यतायोगिनीप्रेरणा-

ऽऽत्मिका कल्प्यते । स्वाध्यायाध्ययनविधिना हि सर्वे विधायकाः स्वाध्यायशब्दवाच्याः स्वात्मा च नियुज्यन्ते भावयेदिति । तत्र किमित्यपेक्षायां पुरुषप्रवृत्तिः सम्बद्ध्यते। केनेत्याकाङ्क्षायां विधिज्ञानमेव योग्यतया करणत्वेनाङ्गीक्रियते । ज्ञाता हि शब्दभावना प्रवृत्तिं प्रसूते, योग्यतयैवार्थवादसमुत्थप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्त्तव्यतांशे निविशते । अवसीदन्ती हि विधिशक्तिः प्राशस्त्यज्ञानेनोत्तभ्यत इति तस्याः पुरुषव्यापाररूपस्वर्गादिभाव्यावच्छिन्ना भावार्थकरणिका श्रौतस्मार्त्ताचारप्राप्तपदार्थावगमजनितकरणोपकारवती अर्थभावना समानप्रत्ययवाच्या विषयभूता । तत्र लिङादेस्तादृशो व्यापारो विद्यत इत्यत्र, न किञ्चन प्रमाणम् । लिङादिशब्दानन्तरभाविनी प्रवृत्तिरेव प्रमाणमिति चेन्न । तन्निबन्धनत्वेन प्रवृत्तेरन्यत्रादृष्टत्वात् । तन्निबन्धना हि प्रवृत्तिर्दृष्टा। तदेव तां दृष्ट्वा शक्यमनुमातुम् । न पुनरप्रतिपन्नपूर्वकारणभावं शब्दव्यापारविशेषः ॥

प्राचीनदुर्लभग्रन्थसमुद्धरणबद्धपरिकर-श्रीयुतगोविन्ददासमहाशय-संपादितपुस्तकाधारेण पूरितेयं प्रकरणपञ्चिकात्रुटिः । पृष्ठम् । १७१ ।